

પ્રસ્તાવના

સિનેર નિવાસી માસ્તર ચંદુલાલ નાનચંદ પાસે ખાસ લખાવેલા નવતત્ત્વ પ્રકરણના વિસ્તારાર્થની કેટલાક સુધારા-વધારા સાથેની બહાર પડેલી ત્રીજી આવૃત્તિ ઉપરથી આ ચોથી આવૃત્તિ બહાર પાડવામા આવે છે. તે ઉપરથી-સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી નવતત્ત્વનું રહસ્ય સમજવા માટે આ પુસ્તક લોકપ્રિય થતું જાય છે, એ સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે.

નવતત્ત્વો.

આ ચિત્ર વિચિત્ર ઘટનાઓથી ભરપૂર સંસાર અને જગતની ગોઠવણ તથા રચના કેવા પ્રકારની છે? એ એક અદ્ભુત કોયડો ઉકેલવાને અનેક બુદ્ધિશાળી અને મહાત્મા પુરુષોએ જીંદગીની જીંદગી અર્પણ કરીને પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભારતના પ્રાચીન દર્શનકારોએ તે કોયડાનો જુદીજુદી રીતે ઉકેલ કરવા પ્રયત્નો કરેલ છે. તેમજ જૈનદર્શનના પ્રણેતા મહાન મહાન તીર્થંકરોએ પણ તેનો ઉકેલ કર્યો છે.

પ્રથમ-ભારતના પ્રાચીન દર્શનકારોએ જગતનો અને જીવનનો કે.યડો કેવી રીતે ઉકેલ્યો છે? તે પ્રથમ વિચારીએ પછી જૈનદર્શન વિષે જણાવીશું.

આર્ચાિક દર્શન.

૧. આ દર્શન એકજ વાત કરે છે કે-“ આ જગત્માં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ આ પાંચ ભૂતોજ જગત્ના મૂળ તત્ત્વો છે. આત્મા, પુણ્ય, પાપ, પરલોક, એવું કંઈં છેજ નહિ ખાવું, પીવું, લહેર કરવી, એક બીજના સ્વાર્થ જાળવવા, કરારોથી બંધાઈને મનુષ્યોએ રહેવું. પાંચ ભૂતોના સમુહમાંથી મહિરામાંથી મત્ શક્તિની જેમ પ્રાણીઓમા પ્રાણ-ચૈતન્ય શક્તિ પ્રગટ થાય છે અને તેઓના નાશ સાથે ચૈતન્ય શક્તિનો પણ નાશ થાય છે.

જે કંઈં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેજ જગત્ છે, સ્વર્ગ, નરક ત્રિનેરે કંઈં જ નથી. ધર્મ-અધર્મ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ જેવું કંઈં નથી” આ દર્શનના સ્થાપનાર જૂદસ્પતિ કહેવાય છે તેનું નામ આર્ચાિક દર્શન-નાસ્તિક દર્શન કહેવાય છે.

૧. વેદાન્ત દર્શન.

ત્યારે વેદાન્ત દર્શન એમ કહે છે કે-“એ પાંચ ભૂતો

૭ અવયવ (પરાર્થ અનુ- માનના અંગો)	૧૩ હેત્વાભાસ (ખોટા હેતુઓ)
૮ તર્ક (નિર્ણય માટે ચિંતન)	૧૪ છળ (ઉંઘા અર્થ કરી હરાવવાનો પ્રયત્ન)
૯ નિર્ણય (નિશ્ચય)	૧૫ બલિ (નિર્દોષ હેતુને સંહોષ બતાવવો)
૧૦ વાદ (વાદી-પ્રતિવાદીની ચર્ચા)	૧૬ નિગ્રહસ્થાન (ખંડન યોગ્ય વાદીની ગફલત- ભૂલ)
૧૧ જલ્પ (વાદીને છુતવા પ્રયત્ન ભરી વાણી)	
૧૨ પિતંડા (સામા પક્ષના દૂષણ કાઢવા)	

એ સોળ પદાર્થોના જ્ઞાનથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી મોક્ષ મળે છે આ દર્શન પણ ” ઈશ્વર જગત્ કર્તા છે, અનંત આત્માઓ સર્વ વ્યાપક છે. આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું બંધ પડે, તે મોક્ષ ” માને છે

આ દર્શનના પ્રભુતા ગૌતમ ગોત્રીય અક્ષપાદ મુનિ છે. વૈશેષિક દર્શન અને આ દર્શન લગભગ મળતા આવે છે વૈશેષિકના દ્રવ્યો વિગેરેનો સમાવેશ પ્રમેયના વિભાગોમાં આ દર્શન કરે છે ત્યારે, આત્મ દ્રવ્યના જ્ઞાન ગુણના ભેદોમાં ઉપરના ૧૬ પદાર્થોનો સમાવેશ વૈશેષિક દર્શન કરે છે. આ દર્શનનું મુખ્ય વલ્લભ તર્ક શાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન રજુ કરવા તરફ છે.

૧. જંમિનીય દર્શન

આ દર્શન કહે છે કે-“કેઈની રચના વગર (અપૌરુષેય) પ્રમાણ્યુત વેદોમાં જે યજ્ઞાદિક્રિયાઓ બતાવેલ છે, તે પ્રમાણે વર્તવું, એજ જીવનનો માર્ગ છે. વેદોમાં પરસ્પર વિરોધી વાતો જણાય છે. તે ખરી રીતે વિરોધી નથી. માત્ર તેના અર્થો અને આશયો ભરાયગ સમજવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેની દરેક વાતો સંગત છે ”

એમ કહી, તેગો વેદોનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાને માટે અનેક નિમિત્ત પ્રયુક્ત સમન્તવે છે અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ ઉપર જ ખાતર બાંધ મકે છે. સર્વજનપાનું તેમજ ઈશ્વર કર્તૃત્વને આ

છ દર્શનની સંખ્યા બે રીતે પુરી કરવામાં આવે છે.

૧. “૧ સાંખ્ય, ૨ યોગ, ૩ પૂર્વ મીમાંસા, ૪ ઉત્તર મીમાંસા, ૫ ન્યાય, ૬ વૈશેષિક.” એ છ વૈદિક દર્શનો અથવા

૧ જૈન ૨ સાંખ્ય, (યોગ), ૩. મીમાંસા (પૂર્વ અને ઉત્તર), ૪ ન્યાય (ન્યાય અને વૈશેષિક) ૫ બૌદ્ધ ૬ ચાર્વાક : આ રીતે પણ છ દર્શનોની ગણતરી છે

ચાર્વાક સિવાય બધા દર્શનો આસ્તિક છે. જૈનદર્શન તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ છે, અને બીજા દરેક દર્શનો એક એક વિજ્ઞાનરૂપ છે.

બૌદ્ધ દર્શન

૧. (૧) વિજ્ઞાન

(૨) વેદના

(૩) સંજ્ઞા

(૪) સસ્કાર

(૫) રૂપ

} ૫ સંસારી સ્કંધો=૧ બ્રુ' દુઃખ તત્ત્વ

૨. (૧) રાગ

(૨) દ્વેષ

(૩) મોહ

(૪) મૃત્યુ

(૫) કપાય

} ૫ દુષ્ટો=૨ બ્રુ' સમુદય તત્ત્વ

૩. પાંચ સ્કંધોના ક્ષણવિનાશીપણાની ભાવના=વાસના, ૩ બ્રુ' માર્ગ તત્ત્વ.

૪. નિર્વિકલ્પ દશા ૪ થુ' મોક્ષ તત્ત્વ.

બૌદ્ધદર્શન—“મોક્ષ શૂન્યરૂપ છે. દરેક વસ્તુ ક્ષણ વિનાશી છે. આત્મા, પરમાણુ, દિશા, કાળ, ઇશ્વર, વિગેરે નથી” એમ માને છે

પાંચ સ્કંધો ક્ષણવિનાશી છે આ ચાર આર્ય સત્યો કહેવાય છે.

૫ દંડિયો, ૫ વિપ્રયો, મન અને ૧ ધર્મ એ ૧૨ આયતનને પણ તત્ત્વ માને છે.

બૌદ્ધ દર્શનનું વસ્તુ માત્ર વૈરાગ્ય તન્દ્ર મુખ્યપણે જણાય છે.

છતાં મધ્યમ માર્ગના ઉપદેશને લીધે એ ધર્મ તન્દ્ર સમ્પત્તિ, સંગવટો અને કંટોરતા વગરની તપશ્ચર્યાને લીધે

સમાવેશ ઓછામાં કરી લીધો છે. જ્યારે વૈશેષિકો ૬-૭ પદાર્થોમાં કરે છે

૨ ધર્મ નિરૂપણની દૃષ્ટિથી—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન; સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણ તત્વના નિરૂપણમાં આખા જગતનું નિરૂપણ તેના અનુકુળ-પ્રતિકુળપણા વિગેરે રૂપે થઈ જાય છે

૩, વિકાસવાદની દૃષ્ટિથી—૧૪ ગુણસ્થાનકમાં આખા જગતનું નિરૂપણ કરી શકાય છે, તેમાં અવાન્તરપણે લોક-અલોક અને જડનું સ્વરૂપ પણ વિચારવું પડે છે.

૪ પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિથી લોક અને અલોકનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે

૫ મૂળ પદાર્થની દૃષ્ટિથી—દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિથી આખા જગતનું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે. અહીં નિત્યવાદની દૃષ્ટિથી પણ વિચારી શકાય છે.

૬ પદાર્થોના પેટાધર્મની દૃષ્ટિથી—એટલે પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિથી પણ આખા જગતનું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે અહીં અનિત્યવાદની દૃષ્ટિથી પણ વિચારી શકાય છે.

૭ એકીકરણની દૃષ્ટિથી—આખું જગત છ દ્રવ્યમય છે તે છ દ્રવ્યમાં પણ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્યરૂપ ત્રણ ધર્મ છે એટલે જગત એ ત્રણ ધર્મમય છે. અને તે ત્રણેયમાં સત્ એકજ ધર્મ રહેલો છે એટલે કે જગત સત્રૂપ છે. એમ જનદ્રષ્ટિથી કહી શકાય. જેને વેદાન્તિઓ બ્રહ્મ કહે છે. આ સત્ દરેક પદાર્થમાં ત્રિકાલ વ્યાપી છે. અને આખું જગત તન્મય છે. તે સત્તીજ સમગ્ર ઉત્પત્તિપાયત્વ-લીલા એજ જગત છે. માટે એ સત્ નામનો ધર્મ ઘણાજ મહાન અને સર્વથી વિશેષ ઉચ્ચ અને શક્તિશાળી છે. જેથી તેને ‘ઈશ્વર’ કહેવું હોય, તો જૈન દૃષ્ટિથી વાંધો નથી અને તે આખા જગત્માં-ત્રિકાળમાં એકજ સત્ ધર્મરૂપ (ઈશ્વર) સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપક છે અને તે નિત્ય છે.

उपादयद्रव्योऽन्ययुक्तं सत् तत्त्वार्थअध्याय ५ मे.

૮ પૃથક્કરણની દૃષ્ટિથી—વળી તે સત્ ત્રણ રૂપે છે ઉત્પાદ વ્યય, અને ધ્રોવ્ય જગત્માં એવો દોષપણ પદાર્થ નથી કે જેમાં એ ત્રણ તત્વો ન હોય. પુરાણીઓ કહે છે કે—બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરે છે. રિત્ત નાશ કરે છે, અને વિશ્વ રચે છે. ઉપરના ત્રણ

આ રીતે આવા ઘણાજ દ્રષ્ટિબિંદુઓથી જગત્નું નિરૂપણ વિગતવાર જૈનશાસ્ત્રોમાં મળે છે. છતાં મોક્ષ પ્રાપ્તિની દ્રષ્ટિથી વિવેચન કરતાં નવતત્ત્વના વિવેચનથી આખા જગત્નું સ્વરૂપ બહુ જ સરળતાથી સમજાવ્યું છે.

તદ્દન સાદા અને આખાજ-ગોપાળને સુપરિચિત શબ્દોથી આખા જગત્નું નવતત્ત્વોમાં એકીકરણ કરી લીધું છે, જુઓ—
જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્ત્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, અને મોક્ષ. આમાં કેટલી સાદાઈ અને સુપરિચિતતા જણાય છે? જરાયે અટપટાપણું જ નહીં.

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, બંધ, મોક્ષ, વિગેરે શબ્દો તે તદ્દન પરિચિત જેવા જ છે. આસ્ત્રવ, સંવર, નિર્જરા એ ત્રણ શબ્દો કંઈક અપરિચિત જેવા લાગે છે. પણ તેના અર્થોનો કમ બહુ જ સાદો છે. ચૈતન્યવાળા જીવતાં પદાર્થોનો સમાવેશ જીવતત્ત્વમાં કર્યો છે. જડ ચીજોનો સમાવેશ અજીવતત્ત્વમાં કરવામાં આવ્યો છે. મોક્ષ એ જીવનનું-અંતિમ સાધ્ય તત્ત્વ છે. બાકીના તત્ત્વો જડ-ચેતનના સંજોગ-વિજોગો ઉપર આધાર રાખનારા છે પુણ્ય પાપ તો જગત્માં સારા કામ અને ખોટાં કામ તરીકે પ્રસિદ્ધ જ છે.

પાપ-પુણ્યના કર્મોનો અને આત્માનો સંબંધ તે બંધ છે. કે જે મોક્ષમાં વિદ્યત કર્તા છે.

પાપ-પુણ્યના બંધનું કારણ આસ્ત્રવતત્ત્વ છે, અને તેઓના બંધને રોકનાર તે સંવર તત્ત્વ છે મોક્ષ તરફ ધીરે ધીરે લઈ જનાર બંધ અને આસ્ત્રવનું વિરોધિ-તથા સંવરમાં સહાયક નિર્જરાતત્ત્વ છે. જે પુણ્યપાપથી ધીમે ધીમે આત્માને છુટો કરવામાં મદદ કરે છે. અંશથી છુટા પડ્યું તે નિર્જરા અને એકદમ તદ્દન છુટા પડ્યું તે મોક્ષ તત્ત્વ. નિર્જરા તત્ત્વ મોક્ષનાં જ અંગ તરીકે છે.

આમ ઘણી જ સારી રીતે નવતત્ત્વોની વ્યવસ્થા બતાવીને તેના વિવેચનમાં આખા જગત્નું સંપૂર્ણ વિવેચન દેવી રીતે કરે છે, જે આ વચ્ચેના અન્યાસ કરવાથી બરાબર સમજાયે

હોય તે સુત્ર પુરુષોએ સુધારી લેવી અને જની શકે તે
અમને સૂચવવી

આ અથ લઘુવવાની નીચે પ્રમાણે પદ્ધતિ રાખવાથી
ઠીક રહેશે

૧. મૂળગાથા મોઢે કર્યા પછી તેની ગાથાઓનો જ સળગ અર્થ
આપેલ છે, તે એક નોટમાં ઉતારી લઈ બરાબર મોઢે કરી
લેવો જોઈએ
૨. પછી દરેક તત્ત્વોની ગાથામાં આવતી હકીકતના છુટા બોલો
મોઢે કરી લેવા.
- ૩ પછી વિવેચનમાં આગળ વધવું અને પછી નીચે ટીપ્પણમાં
આપેલી હકીકતો પણ તૈયાર કરી લેવી
૪. ગાથાર્થ બરાબર આવડતા હોય, અને વિશેષ શક્તિ હોય,
તેણે શબ્દાર્થો પણ કરવા. અને ગાથાર્થ સાથે મેળવી લેવા
- ૫ પુનરાવર્તનથી વિષય યાદ રાખી, અર્થ અને મનનથી અથતું
પરિશીલન કરવાથી ઉત્તરોત્તર ઘણાજ આનંદ આવશે
૬. છ દ્રવ્યના એક સંજોગે છ, બે સંજોગે પંદર, ત્રણ સં
જોગે વીશ, ચાર સંજોગે પંદર, પાંચ સંજોગે છ, અને
છ સંજોગે એક એમ ૬૩ લાંગા થાય છે, તે દરેક લાંગા
ઉપર ૧૮મી ગાથામાં બતાવેલ ૨૩ ઠારો સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય
અને અમભવિત વિકલ્પો ઘટાવી જોવાથી છ દ્રવ્યનું વિશેષ
જ્ઞાન થઈ શકશે
- ૭ એવી જ રીતે પંદર ગિદ્ધતા ભેદોને ઉપર અને જાત્રુમાં
લખીને સંભારતા ભેદોનું તારણ કાઢી શકાશે. દાખલા તરીકે
-જન નિધ્ય ઉપર ૧૫માંથી જન, તીર્થ, સ્વલિંગ, પુરુષ,
ત્રી, સ્વયંભુવ, એક અનેક એ આઠ પ્રકાર સંભવી શકે.
એ પ્રમાણે યંત્ર કરીને વિગ્રહીઓને સમજાવવાથી સર-
વના થશે

અનુક્રમણિકા

ક્રમ. વિષય. પૃષ્ઠ.

- ૧ નવનવેના નામ (ગાથા ૧ લી) ... ૬
- ૨ " ના મોટા બેટો (ગાથા ૨ છ) ... ૧૦

૧. જીવનતત્વ.

- ૧ અમારી જીવેના જીવે જીવે બેટો (ગા ૬ છ) ... ૧૫
- ૨ અમારી જીવેના ૧૪ બેટો, (ગા ૪ થી) . " ૧૭
- ૩ જીવન લક્ષણ (ગાથા ૫ થી) . ૨૦
- ૪ ૭ પર્યાયોના (ગાથા ૬ થી) ૨૧
- ૫ ૬૪ પ્રાણ (જીવન ક્રિયાઓ) (ગાથા ૭ થી) . ૨૬

૨. અજીવનતત્વ

- ૧ ૧૪ બેટો (ગાથા ૮ થી) . ૪૨
- ૨ અજીવેના અજીવ (ગાથા ૮-૧૦ થી) . ૪૦
- ૩ અજીવેના તરંગ (ગાથા ૧૧ થી) ૫
- ૪ અજીવ ૨૫ થી (ગાથા ૧૨) ૬
- ૫ ૭૫ જાતના અજીવો જાણ (ગાથા ૧૩) . ૧૧
- ૬ ૭૫ જાતના અજીવો (ગાથા ૧૩) ૧

૩. પ્રાણીજીવન.

- ૧ ૧૨ બેટો (ગાથા ૧૫-૧૬) ૩૧
- ૨ ૧૦ થી ૨૨ (ગાથા ૧૭) ૩૨

૪. પાંચતત્વ.

- ૧ ૧૨ થી ૧૫ (ગાથા ૧૮-૨૦) ૩૩

૫. અજીવન તત્વ.

- ૧ ૧૦ બેટો (ગાથા ૨૧) ૩૪
- ૨ ૧૫ થી ૨૦ (ગાથા ૨૨-૨૩) ૩૫

૬. અજીવન તત્વ.

- ૧ ૧૦ થી ૧૨ (ગાથા ૨૪) ૩૬
- ૨ ૧૫ થી ૨૦ (ગાથા ૨૫) ૩૭
- ૩ ૧૦ થી ૧૨ (ગાથા ૨૬) ૩૮

૪	૧૦ યતિ ધર્મો (ગાથા ૨૯)	૧૦૮
૫	૧૨ ભાવના (ગાથા ૩૦. ૩૧)		.	૧૧૧
૬	૫ ચારિત્ર. (ગાથા ૩૨. ૩૩)			૧૧૫

૭ નિર્જરાતત્વ

૧	નિર્જરાના તથા બંધના ભેદો (ગાથા ૩૪)	.		૧૨૪
૨	૭ બાહ્ય તપ (ગાથા ૩૫)		..	૧૨૬
૩	૭ અભ્યન્તર તપ (ગાથા ૩૬)	૧૨૮

૮ બંધતત્ત્વ

૧	૪ બંધની વ્યાખ્યા (ગાથા ૩૭)		..	૧૩૫
૨	૮ કર્મોના સ્વભાવ (ગાથા ૩૮)		.	૧૪૦
૩	૮ મૂળ અને (૧૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ (ગાથા ૩૯)			૧૪૪
૪	સ્થિતિબંધ ઉત્કૃષ્ટ (ગાથા ૪૦. ૪૧.)		..	૧૪૬
૫	" જલ્પ (ગાથા ૪૨)		.	૧૪૮

૯ મોક્ષતત્ત્વ

૧	નવ અનુયોગદ્વાર (ગાથા ૪૩)			૧૫૦
૨	સત્પદ પ્રપણા (ગાથા ૪૪)			૧૫૨
૩	૧૪ મૂળ માર્ગણાઓ (ગાથા ૪૫)		..	૧૫૪
૪	મોક્ષમા માર્ગણાઓની પ્રપણા (ગાથા ૪૬)		.	૧૬૩
૫	દ્રવ્ય પ્રમાણ, અને ક્ષેત્રદ્વાર (ગાથા ૪૭)		..	૧૬૪
૬	સ્પર્શના, કાળ અને અંતરદ્વાર (ગાથા ૪૮)	...		૧૬૬
૭	ભાગ અને ભાવદ્વાર (ગાથા ૪૯)		.	૧૬૯
૮	અવ્ય બદ્ધત્વ દ્વાર અને સમાપ્તિ (ગાથા ૫૦)		.	૧૭૪
૯	નવતત્ત્વ જાણવાનું કૃત્રિમ (ગાથા ૫૧)		.	૧૭૬
૧૦	સમ્યક્ત્વ ઓટો ? (ગાથા ૫૨)		.	૧૭૭
૧૧	સમ્યક્ત્વથી થતો લાભ (ગાથા ૫૩)		.	૧૮૦
૧૨	પુરુષ પગવર્તન ઓટો ? (ગાથા ૫૪)	...		૧૮૨
૧૩	સિદ્ધતા ૧૫ ભેદો (ગાથા ૫૫)	૧૮૪
૧૪	૧૫ ભેદોના દૃષ્ટાંતો (ગાથા ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯)			૧૮૯

વિશેષાર્થ પૂર્ણ.

श्री नवतत्त्व प्रकरण.

जीवाऽजीवा पुणं, पावाऽऽसव संवरो य निज्जरणा
 वन्थो मुक्खा य तद्वा. नवतत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥
 चउदस चउदस वाया-लीमा वासी अ हुंति वायात्ता ।
 सत्तावन्नं वारम. चउ नव भेया कमेणमि ॥२॥
 एगविह दुविह ति विह. चउव्विह पंच लव्विह जीवा
 चेयण-तमइयरंति. वंय-गई-वरण-वाणंति ॥३॥
 एगिदिय मुहुमियरा. मन्नियर पणिदिया य मयित्तिचउ ॥
 अपजत्ता पजत्ता. कमेण चउदस जियद्वाणा ॥४॥
 नाणं च दंमणं चव. चरित्तं च तयो ता
 वीरियं उवओगो य. एवं जीअस्स लक्खणं ॥५॥
 आत्तरमरीमिदिय-पजत्ती आणपाणभामभणे
 चउ पंचपंचत्तपि य. द्वाविगल्लाऽमन्नियलीणं ॥६॥
 पणिदिअत्तिवल्मा-माउ. दम पाण चउ त नग अट्ट
 द्वा-दृ-ति-चउरिदीणं. अमन्नियलीणं नव दम व ॥७॥
 धम्माधम्माणात्ता. तिय-तिय-भेया त्तां अज्जा च
 रंथेया देम पण्णा. पण्णाण अजीव चउदत्ता ॥८॥
 धम्माअधम्मा पुग्गल. नह कमे पंच हुंति अजीवा
 चलणनरादे। धम्मो. गित्तंटाणे अत्तमो ॥९॥

पढममणिचमसरणं, संसारो एगयां य अन्नत्तं
 असुइत्तं आसव सं-वरो य तह णिज्जरा नवमी ॥३०॥
 लोगसहावो वोही-दुल्लहा धम्मस्स साहगा अरिहा
 एआओ भावणाओ, भावेअव्वा पयत्तेणं ॥३१॥
 सामाइअत्थ पढमं, छेओवट्ठावणं भवे वीअं
 परिहारविसुद्धीअं सुहुमं तह संपरायं च ॥३२॥
 तत्तो अ अहक्खायं, खायं सव्वंमि जीवलोगंमि
 जं चरिऊण सुविहिया, वच्चंति अयरामरं ठाणं ॥३३॥
 वारसविहं तवो णिज्जरा य, वंधो चउव्विगणो अ
 पयइ-ट्ठिइ-अणुभाग-पएसभेएहि नायव्वो ॥३४॥
 अणसणमृणोअरिया, वित्तीसंखेवणं रसच्चाओ
 कायकिलेसो संली-णया य वज्झो तवो होइ ॥३५॥
 पोयच्छित्तं विणओ, वेयावच्चं तहव सज्झाओ
 झाणं उस्सग्गो ऽवि अ, अविभतरओ तवो होइ ॥३६॥
 पयई सहावो वुत्तो, टिई कालावहारणं
 अणुभागो रसो णओ, पएसो दलसंचओ ॥३७॥
 पडपडिहार ऽसिमज्ज-हडचित्तकुलालभंडगारीणं
 जह गणमि भावा, कम्माण ऽवि जाण तह भावा ॥३८॥
 इह नाणदंसणावरण-वेयमोहाउनामगोआणि
 विग्यं च पण नव दु अट्ठवीम चउ तिमयदु पणविहं ॥३९॥

नोणे अ देसणावरणे, वेंयणिण् चेंव अंतगण् अ
 'तीस' कोडाकोडी. अयराण् ठिई अ उकोमा ॥४०॥

मित्तिरि कोडाकोडी. मोहणिण् वीम नाम-गोण्गु
 तित्तीम अयराई आउट्टिइवंध उकोमा ॥४१॥

वारुण् मुहुत्तं जहन्ना. वेंयणिण् अट्ट नाम गोण्गु
 ममाणंतमुहुत्तं. एयं वंधट्टिईमाणं ॥४२॥

सुंतपयपरवणया. दव्वपमाणं च म्वित्त पुसणा च
 कालो अ अंतरं या-ग भाव अप्पाचट्टं चेंव ॥४३॥

सुंतं सुद्धपयत्ता. विज्जंतं म्वयुत्तुमंळ्य न असंयं
 मुवयत्ति पयं तरम उ. परवणा मग्गणाहंति ॥४४॥

गद हंदिण् अ काण् जोण् वेण् कमाय नो अ
 सजम दंसण लेया. भव मग्गं मन्नि आहारं ॥४५॥

नरगद पणिदित्तम भव, मन्नि अत्थग्ग्याय रव. अग्ग्यात्तं
 मुवय्योऽणाहार वेंवळ-दंसणनाणे न मेमेत्तु ॥४६॥

दव्वपमाणं निळाणं जीवदव्व्याणि हुंतिऽणंत्तं
 लोगरम अग्गिज्जं. भागे इहो च नत्तेहि ॥४७॥

पुसणा अग्गिवा कालो. इम-मित्त-मग्गं नत्तेहि
 पट्टिवायाऽमादायां. निळाणं अंतं नत्तेहि ॥४८॥

मन्वजिवाणमणंत्तं. भागे ते नेमि अग्गं नत्तेहि
 मग्गं भागे पणिता-मित्त अग्गं नत्तेहि ॥४९॥

थोवा नपुंससिद्धा, थी नर सिद्धा कमेण संखगुणा ।
 इअ मुखतत्तमेअं, नवतत्ता लेसओ भणिआ ॥५०॥
 जीवाइ नव पयत्थे, जो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं
 भोवेण सद्दहंतो, अयाणमाणेऽवि सम्मत्तं ॥५१॥
 सब्बाइं जिणेसर-भासियाइ वयणाइं नन्नहो हुंति
 इइ बुद्धि जस्स मणे, सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥५२॥
 अंतोमुहुत्तमित्तं-पि फासियं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं
 तेसिं अवड्ढपुग्गल-परियट्ठो चेव संसारो ॥५३॥
 उस्सप्पिणी अणंता, पुग्गलपरिअट्ठओ मुणेयव्वो
 तेऽणंताऽत्तीअद्धा, अणागयद्धा अणंतगुणा ॥५४॥
 जिणअजिण तित्थऽतित्था, गिहिअन्नसल्लिग थी नर नपुंसा
 पत्तय सयंबुद्धा, बुद्धवोहिय इक्कणिका य ॥५५॥
 जिणसिद्धा अरिहंता, अजिणसिद्धा य पुंडरिअपमुहा
 गणहारि तित्थसिद्धा, अतित्थसिद्धा य मरुदेवा ॥५६॥
 गिहिल्लिगसिद्ध भरहो, वक्कलचीरी य अन्नल्लिगम्मि
 साह सल्लिगसिद्धा, थीसिद्धा चंदणापमुहा ॥५७॥
 पुंमिद्धा गोयमाई, गांगेयाई नपुंसया सिद्धा
 पत्तय-सयंबुद्धा, भणिया करकंडु-कविलाई ॥५८॥
 नह बुद्धवोहि गुरुवो-हिया य इगसमये इगसिद्धा य
 इगममयंऽवि अणगा, सिद्धा तेऽणगसिद्धा य ॥५९॥
 ॥ इति श्री नवतत्त्वमूलम् ॥

॥ नमो अरिंताणं ॥

श्री नवतत्त्व प्रकरणं

अथ संहिता

અર્થાત્ આ જગતમાં જે કાંઈ જુદા-જુદા પદાર્થો દેખાય છે, અને દરેક પ્રાણીઓ જે રીતે જીવે છે, તથા જે રીતે જીવડું જોઈએ, એ દરેકના મૂળ પદાર્થો-તે તત્ત્વ કહેવાય છે.

દાખલા તરીકે:- આપણે જેટલા જીવતા જીવો જોઈએ છીએ, તે જધાનું મૂળ-જીવ તત્ત્વ છે, તેજ પ્રમાણે ઘડો, માટી, ઘંટ વિગેરે જેટલી જડ વસ્તુઓ જોઈએ છીએ, તે જધાનું મૂળ અજીવતત્ત્વ છે.

નવ તત્ત્વોના- સામાન્ય અર્થ, દ્રવ્ય તથા લાવથી તેનું સ્વરૂપ, હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય વિભાગો, જુદી જુદી રીતે સંખ્યા, જીવ અને અજીવ વિભાગ, રૂપી અને અરૂપી વિભાગ, વિગેરે સમન્વયવાને નીચે પ્રમાણે તેનો વિશેષ અર્થ બતાવ્યો છે.

૯ તત્ત્વોનો સામાન્ય અર્થ.

૧ જીવતિ-પ્રાણાન્ ધારયતીતિ જીવ. એટલે જે જીવે, અર્થાત્ પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ કહેવાય, અને લોકમાં તે મુખ્ય તત્ત્વ છે તેથી જીવ એ તત્ત્વને જીવતત્ત્વ કહેવાય. પ્રાણોનું સ્વરૂપ આ પ્રકરણની ૪ પાંચમી તથા સાતમી ગાથામાં લાવથી અને દ્રવ્યથી કહેશે, માટે તેવા લાવપ્રાણોને અથવા દ્રવ્યપ્રાણોને જે ધારણ કરે તે જીવ કહેવાય, અર્થાત્ જ્ઞાન દર્શન આદિ લાવપ્રાણુવત અથવા ઇન્દ્રિય આદિ દ્રવ્યપ્રાણુવત હોય, તે જીવ કહેવાય.

એ જીવ વ્યવહાર નયે કરી શુભાશુભ કર્મોનાં કર્તા (કરનાર), શુભાશુભ કર્મોનાં હર્તા (નાશ કરનાર), તથા શુભાશુભ કર્મોનાં ભોક્તા (ભોગવનાર) છે. કહ્યું પણ છે કે

ય કર્તા કર્મમેદાનાં, ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

સ સર્તા પરિનિર્ણાતો, સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણ ॥

(અર્થ - જે કર્મોના ભેદોનો (એટલે ૧૫૮ પ્રકારના કર્મોના) કર્તા (પરિનિર્ણય કરનાર) અથવા આધનાર છે, (એવા આધેલા) તે કર્મોનાં ભોગવનાર છે, તથા તે કર્મોના ફળને અનુસરીને ચારે ગુણિત્વ ગુણવત્તા (બ્રમણ કરનાર) છે, તેમજ તે સર્વ કર્મોરૂપી

અશ્વિના યજ્ઞવલ્ક્ય એટલે જે વિનાશ કરનાર (અને તેથી કેમ ચિંતન થઈ પન્માત્મપણું પ્રાપ્ત કરનાર-નિર્વાણ પામનાર) તેજ આત્મા (જીવ) છે. અને જીવનું એજ સદાણુ છે. પરંતુ ખીન્દ સદાજીવ્યાંજ જીવ નથી) એ જ્યવલ્ક્ય નથ આશ્વિને વાત કરી છે નિઃશ્વય નથ આશ્વિને તો જે જ્ઞાન દર્શન વ્યાપ્તિ કર્યાદિ વ્યગ્રોપનાંજ કૃત્તાં નથા બ્રાહ્મણ છે અથવા દુષ્ટ મુખના ઉપયોગ-અનુભવવાળા તેમજ જ્ઞાનાપયોગ અને દર્શનાપયોગવાળા કર્યાદિ એતન્ય નથાજી સુક્ત હોય. તે જીવ કહેવાય છે. અને તે જ્ઞાનથી એતન્ય અથવા એતન્ય સુક્ત પદાર્થ તેજ જીવતત્ત્વ છે

२. तेरी विपरीत व्यवस्था का अध्ययन विपरीत समाज का
 अटोमैटिक तथ्य तदात्त प्रतिपत्ति, अनेक प्रकार के अनेक प्रकार के
 ऐसे न होय ते पर तदात्त वाक्य अर्थात् अनेक, तेन न्याय
 अथ तदात्त - अर्थात्

[illegible][illegible]

અહિં-પુણ્ય પાપની અતુલંગી (એટલે ચાર પ્રકાર) થાય છે, તે આ પ્રમાણે-૧ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય, ૨ પુણ્યાનુબંધિ પાપ, ૩ પાપાનુબંધિ પુણ્ય, અને ૪ પાપાનુબંધિ પાપ. ત્યાં જે પુણ્ય લોગવતા બીજી નવું પુણ્ય બંધાય તે ૧ પુણ્યાનુવન્ધિ પુણ્ય કહેવાય, જે પુણ્ય આર્યાવર્ત દેશના, મહા ધર્મી અને દાનેશ્વરી મહા ઋદ્ધિવાળા જીવોને હોય છે, કારણ કે-તેઓએ પૂર્વ ભવમાં એવું શુભ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે કે આ ભવમાં તે પુણ્યને લોગવતાં લોગવતા પણ બીજી તેવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરી રહ્યા છે. તથા કેટલાએક ચંડકૌશિક નાગની માફક-પ્રભુના ઉપદેશથી સમભાવમાં રહી, દરમાં પડ્યા રહી લોકોએ પોતાની ઉપર નાંખેલ ઘી, દૂધથી કીડીઓ એકઠી થઈ તેને કરડવા લાગી છતાં એ પૂર્વભવનું પાપ એવી રીતે સહન કરીને લોગવ્યું, કે જેથી તેને ઘણું પુણ્ય બંધાયું, અને તે નાગ મરીને સ્વર્ગે ગયો. આમ પાપ લોગવતાં શુભ કરણી દ્વારા નવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરે તે ૨ પુણ્યાનુવન્ધિ પાપ જાણવું. તથા જે પુણ્ય લોગવતાં નવું પાપ બંધાય તે ૩ પાપાનુવન્ધિ પુણ્ય જાણવું. તે વિશેષતઃ અનાર્થ દેશના મહાધિકારીને હોય છે. કારણ કે તેઓએ પૂર્વભવમાં જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતું તે પુણ્યથી આ ભવમાં અનાર્થ દેશમાં મહા ઋદ્ધિવાળા થયા. પરંતુ એ ઋદ્ધિનો ઉપયોગ કેવળ ભયંકર યુદ્ધો કરી રાજ્યોની વૃદ્ધિ કરી અનેક મોજશોખ કરી અનેક શિકાર વિગેરેથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરી મહા આરંભ પરિબ્રહ્માં રૌદ્ર પરિણામવાળા થયા થકા મહા પાપકર્મ ઉપાર્જન કરે છે, માટે તે પુણ્યાનુવન્ધિ પુણ્ય છે તથા જે પાપ લોગવતા બીજી નવું પણ પાપજ બંધાય તે ૪ પાપાનુવન્ધિ પાપ છે. તે દરિદ્રિ એવા ધીવરોને (મંછીમારોને) તથા શિકારીઓ વિગેરેને હોય છે.

૫ શુભ કર્મનું આવવું તથા અશુભ કર્મનું આવવું તે આશ્રવ તત્ત્વ છે. અથવા જે ક્રિયાઓ વડે શુભાશુભ કર્મ આવે તેવી ક્રિયાઓ પન્ન આશ્રવતત્ત્વ છે. જેમ મરોવરમાં દારમાર્ગે વયાંદનું જળ પ્રવેશ કરે છે તેમ જીવડી સંસારમાં પણ હિંમાદિ દારમાર્ગે કર્મરૂપી વયાંદન પ્રવેશ કરે છે અહિં આ એટલે સમન્તાત્ અર્થાત્ સર્વ બાજુથી અથ્થ એટલે શ્રવણ-આવવું તે આશ્રવ કહેવાય. અથવા

आध्वयते-उपासीयते (धर्मं तुं अहं इत्येव ते आध्वय (धर्मि
नयनस्वभावात्) अथवा आध्वानि-आध्वय कर्म वेद्ये आध्वय ऐतदे
इत्येव तेनावडे धर्मं अहं इत्येव ते आध्वय. अथवा आध्वयते-उपा
सीयते कर्म अभिरिग्याध्वया ऐतदे तेनावडे धर्मं उपासीयते इत्येव ते
आध्वय अथवा आ ऐतदे ययं आनुयी ध्वयति ध्वयति जयं मुद्य
स्वप्नपु ययं आध्वय. ऐतदे अहं धीद्रोमा ययं न्यासी धर्मं जं
-प्रवेश इत्येव ते आध्वय-वेद्ये नोद्रोमा ययं न्यासी धीद्रोमा
न्यासी प्रवेश यथा नोद्रोमा ययं न्यासी इत्येव ते, तेन विनाति धीद्रो
माया न्यासी नोद्रोमा धर्मो न्यासी न्यासी प्रवेश यथा न्यासी इत्येव
न्यासी न्यासी न्यासी इत्येव ते न्यासी धर्मं न्यासी ते आध्वय, तेन
धर्मं न्यासी न्यासी विनाति भागां ते ययं आध्वय इत्येव

[illegible][illegible]

1. 2021 年 12 月 31 日，公司资产总额为 100,000 万元，负债总额为 40,000 万元，所有者权益总额为 60,000 万元。

૧. ૮. જીવ સાથે કર્મનો ક્ષીર નીર સરખો (નુંધમા, જળ સરખો) પરસ્પર એકમેક સંબંધ થવો તે વન્ધતત્ત્વ:

૧૦. ૯. 'સર્વ' કર્મોનો 'સર્વથા' ક્ષય થવો તે મોક્ષતત્ત્વ. એ પ્રમાણે ૯. તેત્ત્વોનો સામાન્ય અર્થ કહ્યો.

૧૧. ૧૦. દ્રવ્યથી અને ભાવથી ૯. તેત્ત્વો.

૧. દ્રવ્યપ્રાણુ જે પાંચ ઇન્દ્રિય આદિ છે તે દ્રવ્યપ્રાણુને ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ + દ્રવ્ય જીવ, અને જ્ઞાનદર્શન આદિ ભાવપ્રાણુને ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ ભાવજીવ છે. અથવા વિષય કપાયાદિ અશુદ્ધ પરિણુતિવાળો આત્મા તે + દ્રવ્યઆત્મા, અને વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનાદિ શુણ્ પરિણુતિવાળો આત્મા તે ભાવઆત્મા કહેવાય, અથવા જીવદ્રવ્ય તે દ્રવ્યજીવ અને ૧૦ પ્રાણુ તે ભાવજીવ. ૨ પોતાની મુખ્ય અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તતું ન હોય પરંતુ હવે પ્રકૃતિ તે અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તશે તેવું (કારણરૂપ) અજીવદ્રવ્ય તે દ્રવ્યમજીવ, અને પોતાની મુખ્ય અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તતું હોય તે ભાવથી અજીવ દ્રવ્ય છે. અથવા પુદ્ગલાદિ તે દ્રવ્ય અજીવ અને વર્ણાદિ પરિણામ તે ભાવમજીવ.

૩ શુભ કર્મના પુદ્ગલો તે દ્રવ્યપુણ્ય, અથવા શુદ્ધ ઉપયોગ સંવિત શુભ અનુદાન ધર્મક્રિયાઓ તે દ્રવ્યપુણ્ય. અને તે શુભ કર્મ પુદ્ગલો બાધવામાં કારણરૂપ જીવનો શુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે ભાવપુણ્ય, અથવા શુભ પરિણામયુક્ત ધર્મક્રિયા અનુદાન તે પણ ભાવપુણ્ય છે.

૪ જીવે પૂર્વે બાધેલા અથવા નવા બાધાતાં અશુભ કર્મનાં પુદ્ગલો તે દ્રવ્યપાપ, અને તે, દ્રવ્યપાપના કારણરૂપ જીવનો જે અશુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે ભાવપાપ કહેવાય અથવા શુભ

+ જેન સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્ય અને ભાવ નિરોપાધોની ઘટના ભિન્ન રીતે થાય છે, પરંતુ અર્થ દ્રવ્યનયનો અપેક્ષાએ એ એ નિરોપ છે.

૫ સાત્રમા: ગોચર, બચર અને તદ્ભવ જીવભેદથી ત્રણ પ્રકારે બચર કહ્યો છે. પરંતુ તે સંસારી જીવની અપેક્ષાવાળા ભાવજીવના જે મનમયમાં રૂપિત ઘટનાના કારણથી અર્થ કદા નથી.

परिशुद्धावत ज्ञानाशुद्धि कृत्याने पापकर्मना अनुगन्ध नष्टि कर्नाई
 न देणीती नापद्यक्रिया-पापक्रिया ते दृश्यपाप, अने पापकर्मना
 अनुगन्ध कर्नाई क्रिया ते भावपाप

પ મુખ અથવા આમુખ ગાન્ને પ્રકાશના કર્મ સુદ્યોદાન આયુ-
પ્રકાશ કરવું તે કૃત્ય આશ્રય, અને તે ગાન્ને પ્રકાશના કર્મને પ્રાપ્ત
રચનાના પ્રાગમુખત ઉપના જે મુખ અથવા આમુખ અર્થવચના
તે માયઆશ્રય

૬ મુળ અથવા અમુળ કર્મનું નેશ્વર (ચોટદેવ પ્રદાન ન કરે) ને દૃષ્ટ્યસંઘર અથવા અવગ્ના પશ્ચિમાત્મ ચિત્ત નવચની દિશા અનુક્રાંતિના વર્તણું ને દૃષ્ટ્યસંઘર, અને મુળામુળ કર્મને નાશવાન કામરૂપ જીવને જે અધ્યવસાય ને શાસનસંઘર અથવા અવગ્ના અધ્યવસાય શક્તિ નવચની દિશા ને પણ શાસનસંઘર

७) राजा अथवा अमल प्रमोना केमारी के दाय प्रमोना के दाय
निर्जरा, अथवा नभ्यप्रत्य स्तित अमान प्रमोनामवाणी के निज
ने प्रत्यनिर्जरा, अथवा नभ्यप्रत्यनिजाम स्तित लपदेन प्रमोना
प्रत्यनिर्जरा, अने प्रमोना केमारीना दायप्रमोना के अमान
अथवानाय ने भागनिर्जरा, अथवा निजराणा अथवाप्रमोना
के लपदेनाय मिश्रणा ल पप्र भागनिर्जरा के अमान
लपदेनायानी अमान प्रमोना के निजराणा के दायप्रमोना के
दाय ने अथवानिर्जरा के लपदेन प्रमोनाप्रमोना प्रमोना के
आति मा लपदेन के के प्रमोना, अथवा अथवा निजराणा के
नभ्यप्रमोना प्रमोना अथवा प्रमोना के अथवा प्रमोना के
प्रमोनाप्रमोना के, अथवाप्रमोना प्रमोना प्रमोना के प्रमोना
के प्रमोना प्रमोना प्रमोना के प्रमोना प्रमोना के प्रमोना
अथवा प्रमोना प्रमोना प्रमोना के प्रमोना प्रमोना के प्रमोना
प्रमोना के, अथवाप्रमोना प्रमोना प्रमोना के प्रमोना

[illegible]

૯ કર્મોનો જે સર્વથા ક્ષય થયો તે દ્રવ્યમોક્ષ અને તે કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવામા કારણરૂપ જે આત્માનો પરિણામ એટલે સર્વ સંવરભાવ. +અબન્ધકતા, +શૈલેશીભાવ અથવા ચતુર્થ શુક્લ-ધ્યાન તે માવમોક્ષ છે, અથવા સિદ્ધત્વ પરિણતિ તે માવમોક્ષ છે.

૯ તત્ત્વોમાં હેય-જેય-ઉપાદેય.

જીવ તત્ત્વ અને અજીવ તત્ત્વ જેય છે, પુણ્ય તત્ત્વ મોક્ષમાં વિધ્નરૂપ નથી. પરન્તુ મોક્ષમાર્ગમાં વળાવા (ભોમીઆ) સરખું છે, તેથી વ્યવહાર નવે આદરવા યોગ્ય છે, પરન્તુ ભોમીઆને જેમ ધણે નગરે પહોંચ્યા બાદ છોડી દેવાનો હોય છે, તેમ નિશ્ચયથી તો પુણ્યતત્ત્વ પણ હેય એટલે છોડવા યોગ્ય છે, કારણકે પુણ્ય એ શુભ છે તો પણ કર્મ છે, તેથી મોક્ષ માટે સોનાની બેડી સરખું છે, અને મોક્ષ તો પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને કર્મોના ક્ષય થાય ત્યારે હોય છે, નિશ્ચયથી તો પુણ્યકર્મરૂપ પુણ્યતત્ત્વ પણ છોડવા યોગ્ય છે, તો પણ શ્રાવકને અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે, અને મુનિને તો અપવાદેન આદરવા યોગ્ય છે. તેમજ પાપતત્ત્વ પણ છોડવા યોગ્ય છે તે પ્રસિદ્ધ છે. તથા આશ્રવતત્ત્વ કર્મના આગમન રૂપ હોવાથી હેય છે, સંવરતત્ત્વ તથા નિર્ગરાતત્ત્વ એ-એ તત્ત્વ જીવના સ્વભાવરૂપ હોવાથી ઉપાદેય છે, બન્ધતત્ત્વ હેય છે. અને મોક્ષતત્ત્વ ઉપાદેય છે અહિં હેય એટલે જાણવા યોગ્ય, હેય એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ઉપાદેય એટલે આદરવા યોગ્ય એવો અર્થ છે, જેથી કહ્યું છે કે

દેયા યં ઘાસવપાવા, જીવાજીવ હુતિ વિન્નેયા ।

સવરનિઝ્જર મુક્કમો, પુણ્ણં હુતિ ઉવાપ્પ ॥૧॥ (અર્થ સ્પષ્ટ છે)

દેયતત્ત્વ-(પુણ્ય,) પાપ, આશ્રવ, બન્ધ.

જેયતત્ત્વ—જીવ, અજીવ

ઉપાદેયતત્ત્વ—સંવર, નિર્ગરા, મોક્ષ અને પુણ્યતત્ત્વ
અહિં વાન્નવિક રીતે જો કે નવે તત્ત્વો જેય છે, તો પણ

કર્મનું સર્વથા રોકાણ તે સર્વસંવર + કર્મનો સર્વથા અબન્ધ
+ મેકે પરાંત તુલ્ય આત્માનો અતિ નિવન અવગ્યા એ ત્રણે પરિણતિ
એ બે મુખ્ય બાબે રોપ છે

વિશેષતઃ. જે તત્ત્વ જે આબનની મુખ્યતાવાળું છે તે તત્ત્વ તે આબનમા જેય ઇત્યાદિ એકેક વિદેશવાળું છે.

૯ તત્ત્વોમાં અંખ્યાબેદ

આ નવ તત્ત્વોનો એક બીજામા યથાથેય અમાવેશ કુચારથી ૭ તત્ત્વો, ૫ તત્ત્વો અથવા ૨ તત્ત્વો પાત્ર ગાણાય છે જેમકે-દ્યુત કર્મનો આશ્રય તે પુણ્ય અને અદ્યુત કર્મનો આશ્રય તે પાપ છે તે દાસમુથી પુણ્ય અને પાપ તત્ત્વને આશ્રયમા ગણીએ તો ૭ તત્ત્વ થાય છે. અથવા આશ્રય, પુણ્ય અને પાપ એ ત્રાષ્ટને અન્ધ તત્ત્વમા ગણીએ અને નિર્ગંધ તથા મોદા એ ગેમાથી દેવ પાત્ર, જો ગણીએ તો તે ૫ તત્ત્વ થાય છે. અથવા સવર, નિર્ગંધ અને મોદા એ ત્રાયુ તત્ત્વ જુલ્લસરૂપ છે માટે જુલ્લમા ગણીએ તો ૩ જુલ્લતત્ત્વ અને ૨ અજુલ્લતત્ત્વ એમ બેજ તત્ત્વ ગણાય છે. ઇત્યાદિ વિવિધભેદ છે. પરન્તુ અદિ આલુ પ્રકરણમા તો ૯ તત્ત્વોજ ગણાવે.

૯ તત્ત્વોમા ૪ જુલ્લ ૫ અજુલ્લ

જુલ્લ એ જુલ્લતત્ત્વ છે. તેમજ સવર, નિર્ગંધ અને મોદા જે, ત્રાયુ તત્ત્વ પાત્ર જુલ્લસરૂપ (જુલ્લપનિજામ) હોવાથી જુલ્લતત્ત્વ જુલ્લસરૂપ હોવાથી જુલ્લતત્ત્વ છે. માટે જુલ્લ સવર એકેકેક એકેક મોદા એ દાસ જુલ્લ છે. અને દેવ પાત્ર તત્ત્વ ૩ જુલ્લ છે તેમા પુણ્ય પાપ-આશ્રય અને અન્ધ એ માટે પ્રતિપાત્ર તત્ત્વ તત્ત્વ અજુલ્લ ગણાય છે.

संख्या	८ तत्त्वनां नाम	ॐ	ॐ	उपाध्य	ॐ	अध्य	ॐ	अध्य
१	उपतत्त्व	०	१	०	१	०	१	०
२	अउपतत्त्व	०	१	०	०	१	१	१
३	पुण्यतत्त्व	(१)	०	१	०	१	१	०
४	पापतत्त्व	१	०	०	०	१	१	०
५	आश्रयतत्त्व	१	०	०	०	१	१	०
६	सवरतत्त्व	०	०	१	१	०	०	१
७	निजशततत्त्व	०	०	१	१	०	०	१
८	अन्धतत्त्व	१	०	०	०	१	१	०
९	भोक्षतत्त्व	०	०	१	१	०	०	१
		३	२	४	४	५	६	४
		(४)						

नवतत्त्वानां पेटा भेदो

चउदस चउदस वाया-लीसा वासी अहुंति वायाला
सत्तावन्नं वारस, चउ नव भेया कमेणेसि ॥२॥

संस्कृत अनुवाद

चउदस चउदस द्विचत्वारिंशद् द्वयशीतिश्च भवन्ति द्विचत्वारिंशत् ।
सप्तपञ्चाशद् षडश, चत्वारो नवमेदा क्रमेणैषाम् ॥२॥

शब्दार्थः

चउदस=चौद (१४)
वायालीसा=वेतालीम (४२)
वासी=वासी (८२)
अ=पापपूर्ण भाव
हुंति=हन्ति
वायाला=वेतालीम (४२)
सत्तावन्न=सत्तावन (५७)

वारस=वार (१२)
चउ=चार (४)
नव=नव (६)
भेया=भेद
कमेण=अनुक्रमे
एसि=अ नवतत्त्वानां

અન્યથ મહિત્ત પરચેદ

ઈતિ ક્રમેણ ચ ઉદય દાયાલીના યાત્રી દાયાદા સ્વજાવપ્ત દાયમ
ચત્ત અ નવ મેયા દુનિ ॥ ૧ ॥

આધાર્ય,

એએા [નવતત્ત્વો]ના અનુક્રમે ૧૪-૧૪ ૪૦-૮૦ ૪૦-૫૭-૧૨-૪
અને ૮ ભેદ છે (અર્થાત્ ઉચ્ચતત્ત્વના ૧૪ ભેદ અનુચ્ચતત્ત્વના ૧૪
ભેદ, યુચ્ચતત્ત્વના ૪૦ ભેદ પાપતત્ત્વના ૮૦ ભેદ, આશ્રયતત્ત્વના
૪૦ ભેદ, સ્વચ્ચતત્ત્વના ૫૭ ભેદ નિર્ગુણતત્ત્વના ૧૨ ભેદ, અધ્યત્ત્વ
ત્ત્વના ૪ ભેદ, અને મોક્ષતત્ત્વના ૮ ભેદ છે) ॥ ૨ ॥

વિરોધાર્ય

ઉપર પ્રમાણ પ્રમાણે નવતત્ત્વના નવ ભેદની નવગણના નવ
ધાતુ છે તેના ૮૮ ભેદ આવી છે ૧૮૮ ભેદ, ફરી તે
કામ છે કે—

અમમાઅમમામમા, તિય તિય અન્ન ગર્જીવદમમા ચ ।

સ્વજાવપ્ત સ્વચર, નિરજર હદય મત્તિ સત્તમા ચ ॥ ૧ ॥

અર્થ :- અમાન્તિધાય ૧ અમમાન્તિધાય અન્ન અમાન્તિધાય
એ આત્માના દેહના પાપ નાશ ભેદ અપાના ૮ પાપ અન્ન નાશ
(નિર્ગુણ કામ) મહિત્ત મત્તિ અનુક્રમે ૧૨ ભેદ છે અધ્યત્ત્વના
૫૭ ભેદ નિર્ગુણના ૧૨ ભેદ અને મોક્ષના ૮ ભેદ નવતત્ત્વ
નાવગણની ગણનાઓ ॥ ૧ ॥

વિશેષાર્થ :

[૩૫]

સર્વ જીવને મતિ તથા શ્રુતજ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ ઉઘાડો હોવાથી અને તે અનન્તમા ભાગ જેટલું અથવા જોઈએ તેથી વધુ અથવા જોઈએ તેથી ઓછું જૈતન્ય સ્થાપ હોવાથી સર્વ જીવો જૈતન્ય લક્ષણ વડે એકજ પ્રકારના છે, અર્થાત્ સંસારી જીવો જે અનન્તાનન્ત છે, તેમાંના કેટલાએક જીવો જૈતન્યવાળા અને કેટલાએક જીવો જૈતન્ય રહિત એમ બે પ્રકારના જીવો નથી, પરંતુ સર્વ જીવ માત્ર જૈતન્ય લક્ષણવાળા છે. માટે જૈતન્ય લક્ષણ વડે જીવો એક પ્રકારના છે.

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાં કેટલાએક વ્રસ છે અને કેટલાએક સ્થાવર છે એમ બે ભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે. માટે વ્રસ અને સ્થાવર એ બે ભેદ વડે જીવો બે પ્રકારના પણ કહેવાય.

અથવા ત્રીજી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાએક સ્ત્રીવેદવાળા, કેટલાક પુરુષવેદવાળા, અને કેટલાક નપુંસક વેદવાળા છે, એ પ્રમાણે ત્રણ ભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી વેદની અપેક્ષાએ જીવો ત્રણ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા ચોથી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાક દેવ, કેટલાક મનુષ્ય કેટલાક તિર્યચ, અને કેટલાક નારકી હોવાથી એ ચાર ગતિભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી ગતિભેદ વડે જીવો ૪ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા પાંચમી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાંના કેટલાક એકેન્દ્રિય છે, કેટલાક દ્વીન્દ્રિય છે કેટલાક ત્રીન્દ્રિય છે, કેટલાક ચતુર્ન્દ્રિય છે, અને કેટલાક પચ્ચેન્દ્રિય પણ છે એ પ્રમાણે પાંચ ઇન્દ્રિયભેદમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી ઇન્દ્રિય ભેદે સંસારી જીવો ૫ પ્રકારના પણ ગણાય.

અથવા છઠી રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોમાં કેટલાએક પૃથ્વીકાય છે, કેટલાક અપૃથ્વીકાય છે કેટલાક અગ્નિકાય છે, કેટલાક વાયુકાય છે કેટલાક વનસ્પતિકાય છે, અને કેટલાક તનુકાય છે, એ પ્રમાણે ૬ કાયદેખેતમાં સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થવાથી કાયદેખેત પ્રમાણે જીવો ૬ પ્રકારના પણ ગણી શકાય.

આમ મેંદુરિય દિવિય કંથાનિ ૬ જાતિ છે અને તેના અન-
નન્તના બેંડોનિ અનન્તના બેંડો તે પ્રકાર છે એ પુ નાનાન્તથી
નરી નરી મી ૧ ૨ પ્રકારના અંબા છે એમ કુળી કાઢ્ય ૨૦ જે
આદિ કલનિગમ મા ૨ પ્રકારના મળી કાઢ્ય છે.

અમ્બાની અંબાના ૧૮ બેંડો.

પર્ણિદિય મુદ્દમિયરા.મન્નિયમ્પર્ણિદિયા ચમ્પિનિવટા
અવજ્જા પવજ્જા. ચમ્પણ ચરુદમ જિયદ્દાના ૧૧૧૧

પચેન્દ્રિય (અને તે બધા) અનુક્રમે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા (એમ) ચૌદ જીવના સ્થાનકો (ભેદો) છે.

વિશેષાર્થ.

ગાથામા કહેલા જીવના ૧૪ ભેદોનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે-

૧ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય	૮ પર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય
૨ પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય	૯ અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય
૩ અપર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિય	૧૦ પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય
૪ પર્યાપ્ત બાહર એકેન્દ્રિય	૧૧ અપર્યાપ્ત અસંજીવ પચેન્દ્રિય
૫ અપર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય	૧૨ પર્યાપ્ત અસંજીવ પચેન્દ્રિય
૬ પર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય	૧૩ અપર્યાપ્ત સંજીવ પચેન્દ્રિય
૭ અપર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય	૧૪ પર્યાપ્ત સંજીવ પચેન્દ્રિય

જે એકેન્દ્રિય જીવોના ઘણાં શરીર એકત્ર થવા છતાં પણ દષ્ટિગોચર થાય નહિ તેમજ સ્પર્શથી પણ જાણવામા ન આવે, તે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો ચૌદ રાજલોકમા સર્વાત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા છે, લોકાકાશમા એવી કોઈ પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ ન હોય, એ જીવો શસ્ત્રાદિકથી ભેદાતા-હેદાતા નથી, અગ્નિથી બળી શકતા નથી, મનુષ્યાદિકના કંઈપણ ઉપયોગમા આવતા નથી, અદૃશ્ય છે, કોઈ ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાતા નથી, અને સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉત્થથી જ એવા પ્રકારના સૂક્ષ્મપણાને પ્રાપ્ત થયા છે એ સૂક્ષ્મ જીવોની વિંસા મતના સકંડપ માત્રથી થઈ શકે, પરંતુ વચનથી અથવા કાયાથી વિંસા થઈ શકતી નથી. પુનઃ એ જીવો પણ કોઈ વસ્તુને ભેદવા-હેદવા સમર્થ નથી, એવા એ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો છે એ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ્ તેઉ-વાયુ-અને વનસ્પતિ એમ પાંચેય કાયના છે

તથા જે એકેન્દ્રિય જીવોના ઘણાં શરીર એકત્ર થવા ચતુરિન્દ્રિય સ્વ થઈ શકે છે (દેખી શકાય છે), તેવા બાહર નામકર્મના ઉત્થ વાત પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-અને વનસ્પતિ એ પાંચ પ્રકારના બાહર એકેન્દ્રિયો કહેવાય છે, એ બાહર એકેન્દ્રિયોમા કેટલાએક (વાયુ-અપ્) એકેન્દ્રિય માત્ર છે, અને કોઈ એ ઇન્દ્રિયથી એમ થવું કે તે એકેન્દ્રિયોમા પાંચેય ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય તેવા

તથા જે જીવો માતૃપિતાના સ્પર્શથી વડે ગર્ભાશયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા મનુષ્ય અને તિર્યચ પચેન્દ્રિયો તથા કુંભીમા ઉપપાત + જન્મથી ઉપજનારા નારકીઓ તેમજ ઉપપાત શય્યામાં ઉપપાત જન્મથી ઉપજનારા દેવો એ સર્વે તથા પ્રકારના વિશિષ્ટ મનો-વિજ્ઞાનવાળા હોવાથી (દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાવાળા હોવાથી) સંજ્ઞિ-પચેન્દ્રિય કહેવાય છે . . .

એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયના ૨ લેહ, દ્વીન્દ્રિયનો ૧ લેહ, ત્રીન્દ્રિયનો ૧ લેહ, ચતુરિન્દ્રિયનો ૧ લેહ તથા પચેન્દ્રિયના ૨ લેહ મળીને ૭ લેહ થયા, એ સાતે લેહવાળા જીવો અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારના હોય છે જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિ આગળ કહેવાશે તેટલી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામે તે અપર્યાપ્ત કહેવાય અને તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ મરણ પામે તે પર્યાપ્ત કહેવાય

અહિં સ ક્ષેપમા એટલું જ જાણવું કે-સ્વયોચ્ચ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરણ પામનારો જીવ લઙ્ઘિઅપર્યાપ્ત કહેવાય, અને સ્વયોચ્ચ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને મરણ પામનારો જીવ લઙ્ઘિ પર્યાપ્ત કહેવાય છે ત્યાં દરેક અપર્યાપ્ત (એટલે લઙ્ઘિઅપર્યાપ્ત) જીવ પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિઓનું પૂર્ણ કરી શકે છે, અને ચોથી પાચમી અને છઠ્ઠી એ ત્રણે પર્યાપ્તિઓ અધૂરી જ રહે છે, તથા પર્યાપ્ત (એટલે લઙ્ઘિપર્યાપ્ત) જીવ તો સ્વયોચ્ચ ચાર, પાચ અથવા છ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ જ મરણ પામે છે. અહિં પર્યાપ્તિ સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ આગળ છઠ્ઠી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે

જીવનું લક્ષણ

નાપં ચ દંત્તણં ચેવ ચરિત્તં ચ તવો તહા;
વીર્ગિયં ઉવઓગો ય. एवं जीवस्म लक्षणं ॥૫॥

ન મનુષ્ય-જન-જનન-અને ઉપપાત એ ત્રણ પ્રકારેના જન્મ છે તેમ ઉપપાત જન્મ દેવ-ના-કર્તે જે થાય છે, અને આક્રીના એ જન્મ મનુષ્ય-તિર્યચ-મા જે થાય છે

મ. ૧૦૮ આનુષ્ઠાન

(આને જ મંત્રને સ્વ, કાર્તિક ચ નયનપથ
વીર્યમુખમર્મન-કોવચ નિશ્ચય ૧૦૮)

માન-વીર

માન-વિદ્યા

જા-વિદ્યા (આ પ્રમાણે ૧૦૮ મંત્રને માટે)

મોર્ચિય-વીર

મુખમંત્ર મંત્રને

(સ્વચ્છાત્મા-વિદ્યામા

સેત્ર નિર્વિદ્ય

મ-માન

સ્વચ્છાત્મા-વિદ્યા

વિદ્યા-મા (આનામાં)

જા-વિદ્યા (આ પ્રમાણે ૧૦૮ મંત્રને માટે)

કાર્તિક ચ નયનપથ

મુખમંત્ર

સ્વચ્છાત્મા-વિદ્યા

થાય, તે જ્ઞાન, સાકારોપયોગ કે વિશેષોપયોગ કહેવાય. આ અમુક છે, અથવા આ ઘટ વા પટ અમુક વર્ણનો, અમુક સ્થાનનો, અમુક કર્તાનો, ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મ અથવા વિશેષ આકારવાળો જે યોગ તે સાકારોપયોગ આદિ જ્ઞાનોપયોગ જ છે, (અને સામાન્ય ધર્મને જાણવાની શક્તિ તે દર્શન કહેવાશે). એ ૮ જ્ઞાનમાંનું ગમે તે એક વા અધિક જ્ઞાન હીનાધિક પ્રમાણવાળું દરેક જીવને હોય છેજ. પરંતુ કોઈ જીવ જ્ઞાન રહિત હોય જ નહિં, તેમજ જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમા જ્ઞાન ગુણ હોય જ નહિં. તેથી જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં ત્યાં જીવ, અને જ્યાં જ્યાં જીવ ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન અવશ્ય હોવાના કારણથી જ્ઞાન એ જીવનોજ ગુણ છે, માટે જીવનું લક્ષણ જ્ઞાન કહ્યું છે. તથા સંસારી જીવને તે જ્ઞાન, જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી હીનાધિક, અને ક્ષયથી સંપૂર્ણ પ્રગટ થાય છે.

તથા—અમુર્દર્શન, અચમુર્દર્શન, અવધિદર્શન, અને કેવળદર્શન એ ૪ પ્રકારનાં દર્શન છે. એ ૪ પ્રકારના દર્શનમાંનું એક વા અધિક દર્શનહીન વા અધિક પ્રમાણમા દરેક જીવ માત્રને હોય છે, અને એ દર્શનગુણ પણ જ્ઞાનગુણની પેઠે અવશ્ય જીવનેજ હોય પરંતુ બીજાને ન હોય, તેથી પરસ્પર અવિનાશાવી સંબંધ હોવાથી દર્શન ગુણ એ જીવનું લક્ષણ છે વસ્તુનો સામાન્ય ધર્મ જાણવાની શક્તિ તે દર્શન અથવા નિરાકાર ઉપયોગ અથવા સામાન્ય ઉપયોગ કહેવાય છે કારણ કે આ ઘટ અમુક વર્ણનો અમુક સ્થાનનો ઇત્યાદિ આકારજ્ઞાન નહિં, પરંતુ કેવળ આ ઘટ છે એમ સામાન્ય ઉપયોગ હોય છે માટે એ દર્શનગુણ નિરાકાર ઉપયોગરૂપ છે, અથવા સામાન્ય ઉપયોગ રૂપ છે દૃષ્ટે વસ્તુને સામાન્યરૂપેણેતિ દર્શનમ્ અર્થાત્ જેના વડે વસ્તુ સામાન્ય રૂપે દેખાય તે દર્શન, અને તે દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી હોય છે. અહિં જીવજનને પોતાના જ્ઞાનોપયોગ અન્તર્મુદૃત મુખી હોય છે, અને

૪ આ ૬ પ્રકારના જ્ઞાન અને ૪ પ્રકારના દર્શનનું વિશેષ અરૂપ કર્મન થયેલ અન્તર મધ્યોથી જાણવું. તથા આગળ કહેવાતા સામાયિક આદિ ચરિત્રનું સ્વરૂપ (પાંચ ચરિત્રવાળી આ પ્રકરણની) ૩૦-૩૩ મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાયું.

આનામાં આનંદમૂર્તિ જાનોપયોગ રહેલ છે એ પ્રમાણે જાનો
પયોગ એને જાનોપયોગ આનંદમૂર્તિ-આનંદમૂર્તિને આનંદ આપવા
પ્રાપ્ત થયા છે છે, અને જેથી જાગૃત્તવને પ્રથમ સ્તરે જેવડાવા
થીને નામે જેવડાઈને એ પ્રમાણે જેવડે સમયને આનંદે જ નિ
આનંદના નામે આપે છે એમાં જિજ્ઞાસાપ્રાપ્તિને પ્રથમ
સ્તરે પણ જાનોપયોગને પ્રાપ્ત રહેલ છે એ પ્રમાણે જેવડે
પ્રાપ્તિને જીવનો અર્થવાચક છે

જ્ઞાન=વસ્તુમાં રહેલા વિશેષ ધર્મને જાણવાની આત્મામાં રહેલી શક્તિ, તે જ્ઞાન. વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય ધર્મને જાણવાની આત્મામાં રહેલી શક્તિ તે 'દર્શન' અને તે જાણને શક્તિઓનો વ્યાપાર, વપરાશ તે ઉપયોગ. જ્ઞાનશક્તિનો વપરાશ, તે દર્શનોપયોગ અને દર્શન શક્તિનો વપરાશ, તે દર્શનોપયોગ

તથા ચારિત્ર, તે સામાયિક-છેદોપસ્થાપન-પરિહારવિશુદ્ધિ સૂક્ષ્મસંપરાય-યથાખ્યાત-દેશવિરતિ અને અવિરતિ એ સાતપ્રકારે છે. એ ચારિત્ર માવચી-હિંસાદિક અશુભ પરિણામથી નિવૃત્ત (વિરક્ત) થવા રૂપ છે, અને દ્રવ્યથી-વ્યવહારથી અશુભ ક્રિયાના નિરોધ (ત્યાગ) રૂપ છે, એ સાત ચારિત્રમાંનું કોઈ પણ ચારિત્ર હીન વા અધિક પ્રમાણમાં દરેક જીવ માત્રને હોય છે જ, અને જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં એ હોય નહિ. માટે ચારિત્ર તે જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે. ચરન્તિ અનિન્દિતમનેનેતિ ચરિત્રમ્ જેના વડે અનિન્દિત. (એટલે પ્રશસ્ત-શુભ) આચરણ થાય તે ચરિત્ર અથવા ચારિત્ર કહેવાય. અથવા અષ્ટવિધકર્મચયરિક્તીકરણાદ વા ચારિત્રમ્ આઠ પ્રકારના. કર્મસચયને (કર્મના સંગ્રહને) ખાલી કરનાર હોવાથી ચારિત્ર કહેવાય, અથવા ચર્યતે ગમ્યતે અનેન નિર્વૃત્તાવિતિ ચારિત્રમ્ જેના વડે (જે આચરવા વડે) મોક્ષમાં જવાય તે ચારિત્ર કહેવાય. એ ચારિત્ર ચારિત્ર મોહનીયના ઉપશમથી તથા લોપશમથી હીનાધિક અને લાયથી સંપૂર્ણ હોય છે.

તથા તપ દ્રવ્યથી અને લાવથી જાણ તપ અને અભ્યન્તર તપ તે ૬-૬ પ્રકારે ૧૨ પ્રકારનો તપ આગળ નિર્જનતા તત્ત્વની ગાથામાં કહેવાશે. અથવા સામાન્યથી ધૃષ્ટિનો રોધ (ધૃષ્ટિનો ત્યાગ અથવા ધૃષ્ટિનું રોકાણ) તે નિશ્ચય તપ લાવ તપ છે એ તપના ભેદોમાંથી કોઈ પણ ભેદવાળો તપ દરેક જીવ માત્રને હોય છે, અને તે પણ હીન વા અધિક પ્રમાણમાં હોય છે જ, અને તે જીવ દ્રવ્યમાત્ર હોય છે, પરંતુ અન્ય દ્રવ્યમાં નહિ, માટે તપ એ પણ જીવનું લક્ષણ છે તાપયતિ અષ્ટપ્રકારં કર્મં ઇતિ તપઃ આઠ પ્રકારના કર્મને જે તપાયે (એટલે જાણે) તે તપ કહેવાય. અથવા તાપયતે ગમાદિવાતપ કર્માણિ વા અનેનેતિ તપ (૨૨-અન્ય મન્ત્રમાં ર્ધિર-મેદ અને શુક એ વગાદિ સાત ધાતુઓને

‘ઉપયોગ’= તે ૫ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, અને ૪ દર્શન એમ ૧૨ પ્રકારનો છે તેમાં પણ જ્ઞાનનો સાકાર ઉપયોગ અને ૪ પ્રકારના દર્શનનો નિરાકાર ઉપયોગ હોય છે, માટે એ સાકાર-નિરાકાર રૂપ ૧૨ ઉપયોગમાના યથાસંભવ ઉપયોગ એક વા અધિક, તથા હીન વા વધુ પ્રમાણમાં દરેક જીવને અવશ્ય હોય છે. તેમજ જીવ સિવાયના અન્યદ્રવ્યમાં ઉપયોગ શુષ્ક હોઈ શકે નહિ, માટે ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

લક્ષણ એટલે શું ?

પ્રશ્ન-અહિ જ્ઞાન આદિ જીવનાં ૬ લક્ષણ કહ્યાં, પરંતુ લક્ષણ એટલે શું ?

ઉત્તર:-જે ‘ધર્મ’ અથવા શુષ્ક જે વસ્તુનો કહેવાતો હોય. તે વસ્તુમાં તે સર્વથા વ્યાપ્ત હોય, અને તે સિવાય અન્ય વસ્તુમાં તે ન સંભવતો હોય તો તે ‘ધર્મ’ અથવા શુષ્ક તે વસ્તુનું ‘લક્ષણ’ કહેવાય પરંતુ તે ‘ધર્મ’ અથવા શુષ્ક જે તે વસ્તુમાં સર્વ વ્યાપ્ત ન હોય, અથવા તો તે વસ્તુમાં સર્વ વ્યાપ્ત હોવા છતાં બીજી વસ્તુમાં પણ અદ્ય-અશે યા મર્વાશે વ્યાપ્ત હોય, તો તે ‘ધર્મ’ વા શુષ્ક તે વસ્તુનું લક્ષણ ન ગણાય જેમકે- ગાયનું લક્ષણ સારના (ગજાની ગોદડી) છે. તે દરેક ગાય માત્રને સદાકાળ હોય છે, પરંતુ કોઈ ગાયમાં ન હોય એમ નથી. તેમજ એ સારના ભેંસ આદિ પશુઓને નથી. માટે સારના એ ગાયનું લક્ષણ છે. પરંતુ શૃંગિત્વ (શિંગડાવાળાપણું) એ ગાયનું લક્ષણ નથી કારણ કે શિંગડાં જે કે સર્વ ગાયને સદાકાળ છે, તો પણ ગાયને જ હોય છે, તેમ નથી, ભેંસ આદિકને પણ હોય છે તેમજ કપિલ વર્ણ (એક ભતનો લાલ રંગ) એ પણ ગાયનું લક્ષણ નથી, કારણ કે સર્વ ગાયો કપિલ વર્ણવાળી હોતી નથી. માટે અન્યાસિ, અનિન્યાસિ, અને અમભવ એ ૩ દોષ રહિત હોય, તે લક્ષણ કહેવાય અન્યાસિ એટલે અમુક ભાગમાં વ્યાપ્ત હોય પણ સર્વમાં વ્યાપ્ત ન હોય અનિન્યાસિ એટલે સર્વમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં ને સિવાય અન્ય પદાર્થમાં પણ વ્યાપ્ત હોય, અને અમભવ એટલે જેમ ગાયનું લક્ષણ એક શક્યત્વ (એક ખુરીવાળા પા) એ તેનાં શરે જ નહિ, કાગળ કે-ગાયને તો એક પગમાં

ઉપયોગ છે, પરંતુ કર્મના આવરણથી તે જાનાદિ ગુણો અદ્ય અથવા અધિક ગણાય છે, અને કર્માવરણ રહિત જીવને સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ હોય છે, માટે જાનાદિ ગુણો સિદ્ધ પરમાત્માના જેવા છે તેવા જ સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવમા પણ હોય છે, પરંતુ નિગોદને મત્તાગત છે, અને સિદ્ધને સંપૂર્ણ પ્રગટ થયેલ છે, એજ તદ્દાવત છે

સંસારી જીવોની છ પર્યાપ્તિઓ.

આહારસરીરિન્દ્રિય—પજ્જત્તી આણવાણભાસમणे;
ચડ પંચ પંચછપ્પિ ય, ઇગગિગલોઽસન્નિસન્નીણં ॥૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

આહારશરીરેન્દ્રિય-પર્યાપ્તય આનપ્રાણભાપામનાંસિ ।

ચતસ્રઃ પચ્ચ પચ્ચ પડપિ, ચૈકવિકલાઽસ દ્વિસ દ્વિનામ્ ॥૬॥

શબ્દાર્થ.

આહાર=આહાર

શરીર=શરીર

ઇન્દ્રિય=ઇન્દ્રિય

પજ્જત્તી=પર્યાપ્તિ

આણવાણ=શ્વાઓજીવામ

ભાપા=ભાપા

મણે=મન:

ચડ=ચાર

પંચ=પાંચ

પંચ=પાંચ

છપ્પિ (છ અપિ)=છએ

ઇગ=એકેન્દ્રિય જીવોને

વિગલ=વિકલેન્દ્રિયને

અસન્નિ=અસંજી પંચેન્દ્રિયને

સન્નીણં=સંજી પંચેન્દ્રિયને

અન્યથ સહિત પદ્યછેદ

આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય-પજ્જત્તી આણવાણ-ભાસ-મણે,

ઇગ-વિગલ-અસન્નિ-સન્નીણ ચડ પચ પંચ ય છપ્પિ ॥૬॥

ગાથાર્થ.

આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ ખામ, (તથા બીજી) શ્વાઓજીવામ, ભાપા અને મન (એ છ) પર્યાપ્તિઓ છે. એકેન્દ્રિય જીવોને, વિન્દેન્દ્રિય જીવોને, અસંજી પંચેન્દ્રિયોને અને સંજી પંચેન્દ્રિયોને ચાર, પાંચ પાંચ અને છએ પર્યાપ્તિઓ દેવાય છે ॥ ૬ ॥

કારણ, બાહ્ય-અભ્યન્તર નિમિત્તો, દ્રવ્ય, ભાવ, વિગેરે અપેક્ષાએ અનેક જાતની વ્યાખ્યાઓ શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવેલી છે.

આહાર વિગેરેને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં તથા આહારાદિ રૂપે પરિણામ પમાડવામાં કારણરૂપ એવી આત્માની શરીરમાં જીવનક્રિયા ચલાવવાની શક્તિ તે પર્યાપ્તિ, (અથવા તે શક્તિના આલંબન-કારણરૂપ જે પુદ્ગલો તે પર્યાપ્તિ, અથવા તે શક્તિ અને શક્તિના કારણરૂપ પુદ્ગલ સમૂહની નિષ્પત્તિ તે પર્યાપ્તિ, અથવા તે શક્તિની અને શક્તિના કારણ રૂપ પુદ્ગલ સમૂહની પરિસમાપ્તિ તે પર્યાપ્તિ કહેવાય. એ પ્રમાણે પર્યાપ્તિના અનેક અર્થ થાય છે. પણ પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ એ મુખ્ય અર્થ છે.)

તે પર્યાપ્તિ એટલે આત્મશક્તિ, પુદ્ગલના અવલંબન વિના ઉત્પન્ન થતી નથી તે કારણથી આત્મા ન્યારે ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થતાની ૨ સાથેજ (કોયલામાં સ્પર્શેલા અગ્નિની માફક) પ્રતિસમય આહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરતો જાય છે, અને તે અમુક અમુક પ્રમાણમાં જથ્થાબધ ન્યારે ગ્રહણ થઈ જાય છે ત્યારે તે તે પુદ્ગલના જથ્થા-સમૂહ દ્વારા આત્મામાં અમુક

૧ પર્યાપ્તિ એ શબ્દનો ધાતુસિદ્ધ અર્થ સમાપ્તિ પણ થાય છે, તો પણ આહાર ગ્રહણાદિની શક્તિ વિગેરે અર્થો સિદ્ધાન્તની પરિભાષા પ્રમાણે જણવા. પુનઃ “સમાપ્તિ” એ અર્થ, પર્યાપ્તિઓના આગળ કહેવાતા અર્થ-માંથીજ ઠીક સમજાશે.

૨ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ થાય છે, તેમાં આત્માની ચમ્પિ તૈજસગર્ભજ શરીરના પુદ્ગલોના અવલંબન-સદાયથી છે. (કારણ કે સંસારી આત્મા પુદ્ગલોના અવલંબન-સદાય સિવાય કોઈ પણ જાતની સ્વેદાદિ ચરો શરો નથી એવો સામાન્ય નિયમ છે) અને ઉત્પત્તિ થયા બાદ જેટલી જેટલી યોગમાત્રા ગદિપામતી જાય (તે તદ્ભવ શરીર સંબધિ યોગમાત્રા ગર્ભવી, અને તે યોગમાત્રાઓ તર તર સમયે મૂલ્યમાળ પુદ્ગલોના અવલંબન-સદાયવાળી જણવી.) તેમ તેમ તે શક્તિ ખીલતી જાય.

આમૃત માર્યે કલ્યાણી (સુવલ્લભિયં દમઃ કલ્યાણે ચ સુવલ્લભઃ માર્યો કલ્યાણી) જે અશ્વિન પુત્રના આજ છે તે આપણે પર્યાવિત્ત આદિ પર્યાવિત્તોના નામથી કૃતજ્ઞતાથી છે માટે સદ્વ્યવસ્થા રૂપ સ્વર્ગી (-સ્વમૃતસ્વી) સુવલ્લભ કહેલ આપણની (આપણ પુનિવર્તનમાં) રૂપોર્થાથી જે દાક્ષિણિયોષ તે પર્યાવિત્ત એ સ્વર્ગ આદિ પ્રતિષ્ઠા છે તે આપણે પર્યાવિત્ત આદિ ૬ પર્યાવિત્તોનાં ચરિત્રિયુ નિરૂપણના નથા નિયંનના ૭ ગોપાલિ-કાલી-સર્વાર્થ પર્યાવિત્તો છે અનુભવીને પ્રીતિ પ્રીતિ, તે આપણાં

ઇન્દ્રિય ન્યારે વિષયબોધ કરવામાં સમર્થ થાય છે, ત્યારે આ ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે)

૪ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ—જે શક્તિવડે શ્વાસોચ્છ્વાસ ચોગ્ય વર્ગણનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણુમાવી અવલંબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનું નામ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ છે. (ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ ત્રીજા અન્તર્મુદૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલી શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણુમાવવામાં ઉપકારી પુદ્ગલોથી ન્યારે જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયામાં સમર્થ થાય છે, ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.)

૫ ભાષા પર્યાપ્તિ—જીવ જે શક્તિવડે ભાષા ચોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ભાષાપણે પરિણુમાવી અવલંબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનું નામ ભાષા પર્યાપ્તિ. (શ્વાસો પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ ચોથા અન્તર્મુદૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલા (ભાષા પુદ્ગલોને ભાષાપણે પરિણુમાવવામાં ઉપકારી) પુદ્ગલોથી જીવ ન્યારે વચનક્રિયામાં સમર્થ થાય છે ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થાય છે.)

૬ મનઃ પર્યાપ્તિ—જીવ જે શક્તિવડે મન પ્રાચોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી મનપણે પરિણુમાવી અવલંબીને વિસર્જન કરે, તે શક્તિનું નામ મન પર્યાપ્તિ (ભાષા પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ પણ પાંચમા અન્તર્મુદૂર્ત સુધી ગ્રહણ કરેલ (મનોચોગ્ય પુદ્ગલોને મનપણે પરિણુમાવવામાં સમર્થ) પુદ્ગલોથી જીવ ન્યારે વિષયગિતનમાં સમર્થ થાય ત્યારે આ પર્યાપ્તિની સમાપ્તિ થઈ ગયાય છે.)

દેવાદિકને પર્યાપ્તિઓનો ક્રમ.

એ પ્રમાણે મનુષ્ય તિર્યચને આહાર પર્યાપ્તિ ૧ અમયમાં અને રોગ પાચ પર્યાપ્તિ અનુક્રમે અન્તર્મુદૂર્ત-અન્તર્મુદૂર્ત કાળે સમાપ્ત

૧ આ પુદ્ગલોને શ્રી તત્ત્વાર્થ ટીકામાં મનકરણ નામથી સ્પષ્ટ એ જણાવ્યા છે, કે જે મનોવર્ગના પુદ્ગલોથી ભિન્ન છે જેમ મન કમળ સ્પષ્ટ કરેલ છે તેમ ભાષાકમળ અને ઉચ્છ્વાસકરણ એ શબ્દો સ્પષ્ટ દેખવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ કેટલાક પાકો ઉપરથી ઉચ્છ્વાસકરણ અને ભાષાકમળ પણ એમ સંભવે છે. પછી સત્ય ત્રી ગદ્યુત ગમ્ય

પર્યાપ્તના લેદ પ્રતિલેદની સ્થાપના.

જીવ

લઘિ અપર્યાપ્ત

લઘિ પર્યાપ્ત

કરણ અપર્યાપ્ત

કરણ અપર્યાપ્ત

કરણ પર્યાપ્ત

ઉત્તર દેહમાં ભિન્ન પર્યાપ્તિ રચના

લઘિપર્યાપ્ત જીવે પોતાના જન્મના મૂળ શરીરની રચના સમયે જે ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિઓ સમાપ્ત કરી છે, તે પર્યાપ્તિઓ વડે સંપૂર્ણ ભવ મુખી પર્યાપ્તિ ગણાય છે, પરંતુ એજ (તથાવિધ લઘિવાળો) જીવ ન્યારે પર્યાપ્તિ અવસ્થામાં બીજું નવું શરીર બનાવે છે, ત્યારે પુનઃ તે નવા શરીર સળધિ ચાર અથવા છ પર્યાપ્તિઓ નવેસરથી રચે છે. પરંતુ પ્રથમની રચેલી જન્મ શરીર સળધિ પર્યાપ્તિઓ ઉપયોગી થતી નથી ત્યાં લઘિપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયમાના વૈકિયશરીર રચવાની શક્તિવાળા કેટલાએક લઘિ બાદર પર્યાપ્તિ જે વાયુકાય જીવો છે, તે જીવોએ જન્મ સમયે ઔદાગિક શરીર સળધિ ૪ પર્યાપ્તિ રચી છે, તોપણ પુનઃ બીજું નવું શરીર (એટલે વૈકિયશરીર) રચતી વખતે નવીન વૈકિયશરીર સળધિ બુદ્ધિ ૪ પર્યાપ્તિઓ રચે છે તથા આકારલઘિવત ઔદપૂર્વધર મુનિ મહાત્માએ જન્મસમયે ઔદાગિકશરીરની ૬ પર્યાપ્તિઓ રચી છે, તોપણ આકારકશરીરની રચના પ્રમણે આકાર દેહ સળધિ નવી ૬ પર્યાપ્તિઓ રચે છે એ પ્રમાણે લઘિવત મનુષ્યોના પણ મૂળ દેહની ૬ પર્યાપ્તિ ભિન્ન અને ઉત્તરદેહની ૬ પર્યાપ્તિ ભિન્ન વ્યાય છે

પર્યાપ્તિઓનો પ્રારંભ સમકાળે અને સમાપ્તિ અનુક્રમે.

જીવ ઉપરપર્યાપ્તિઓને આજ્યા બાદ રચેલાં મવ પર્યાપ્તિઓનો પ્રારંભ સમકાળે કરે છે, પરંતુ સમાપ્તિ અનુક્રમે જ થાય છે, કારણ કે—તેજસ તત્ત્વના શરીરના બળવડે આત્માએ ઉપરપર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે શુદ્ધ ચિત્તને જે પુરુષનો પ્રકાર કયાં, તેજ

પ્રથમ સમય ગૃહિત પુદ્ગલોદ્ધારા એજ (ગૃહિત) પુદ્ગલોને તથા હવેથી ગ્રહણ કરાતા પુદ્ગલોને પણ ખલ-રસ પણે જૂદા પાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તે આહાર પર્યાપ્તિની પરિસમાપ્તિ થઈ. પરંતુ એ પ્રથમ ગૃહિત પુદ્ગલોથી શરીર વિગેરેની પણ કંઈક અશે-એક અશે રચના થઈ છે (પણ સંપૂર્ણ રચના થઈ નથી), એટલે પ્રથમ સમય ગૃહિત પુદ્ગલો પ્રથમ સમયે જ કેટલાક ખલપણે, કેટલાક રસપણે (એટલે સાત ધાતુઓજ); કેટલાક ઇન્દ્રિયપણે, કેટલાક ઉદ્બ્રવાસ કાર્યમાં સહાયકરૂપે, કેટલાક ભાષાકાર્યમાં સહાયકરૂપે, અને કેટલાક મન કાર્યમાં સહાયકરૂપે પરિણમેલાં છે, અને તેટલા અદ્ય અદ્ય પુદ્ગલોદ્ધારા આત્માને તે તે કાર્યમાં કંઈક કંઈક અશે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તે કારણથી સર્વે પર્યાપ્તિઓ સમકાળે પ્રારંભાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે, અને સમાપ્તિ તો અનુક્રમેજ થાય છે, તેનું કારણ પર્યાપ્તિઓનો અર્થ વાંચવાથીજ સ્હેજે સમજાયું હશે.

૬ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર છે. ।

પુનઃ પર્યાપ્તિઓ સમકાળે પ્રારંભાવા છતાં પણ અનુક્રમે પૂર્ણ થવાનું કારણ એ છે કે એમાની પહેલી આહાર પર્યાપ્તિ સ્થૂલ છે, બીજી શરીર પર્યાપ્તિ તેથી સૂક્ષ્મ છે, અને ત્રીજી પર્યાપ્તિ ચાવત છઠ્ઠી, તેથી પણ અધિક સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ છે, અને અનુક્રમે અધિક અધિક પુદ્ગલ સમૂહવડે તે તે પર્યાપ્તિઓની સૂક્ષ્મતા બની શકે છે, અને અધિક અધિક પુદ્ગલ સમૂહ મેળવવામાં કાળ પણ અધિક અધિકજ લાગે છે જેમ શેર રૂઈ કાંતવાને છએ કાતનારીઓ સમકાળે કાંતવા માડે તો પણ બહુ સૂત્ર કાતનારી કોકડું બેડડું પૂર્ણ કરે. અને અધિક અધિક સૂક્ષ્મ સૂત્ર કાતનારી કોકડું ઘણાં વિલંબે પૂર્ણ કરે છે, તેમ પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિના સંજયમાં પણ બહુવું. (ઈત્યાદિ ભાવાર્થ શ્રી તત્ત્વચૂડામણી ટીકા માં કહ્યો છે)

પ્રાણનું કારણ પર્યાપ્તિ.

વળી આ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થવાથીજ આગળ (સાતમી

x ઇન્દ્રિય પ્રાણના અર્થ પ્રસંગે આગળ કહેવાની અભ્યન્તર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય પણે.

ગાથામાં) કહેવાતા જીવના (આયુષ્ય શિવાયના) દ્રવ્ય પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પર્યાપ્તિ કારણરૂપ છે, અને પ્રાણ કાર્યરૂપ છે. કઈ પર્યાપ્તિ કયા પ્રાણનું કારણ છે, તે પ્રાણના વર્ણનમાં આગળ કહેવાશે.

કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિ ?

એ પ્રમાણે પર્યાપ્તિ સંબંધિ અતિ સક્ષિપ્ત વિગત કહીને હવે ચત્ત્વર પંચ પંચ છપ્પિય, ઇગવિગલાઽસન્નિસન્નીજ એ ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિ હોય, તે બતાવે છે—એકેન્દ્રિય જીવને પહેલી ચાર પર્યાપ્તિ (એટલે આહાર-શરીર-ઇન્દ્રિય-અને ઉચ્છ્વાસ,) દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય તથા અસંજિ પંચેન્દ્રિય જીવને પહેલી પાંચ પર્યાપ્તિ છે, અને સક્ષિપંચેન્દ્રિય જીવને છએ હોય છે.

॥ इति पर्याप्तिस्वरूपम् ॥

સસારી જીવને જીવવાની જીવનક્રિયાઓ. [પ્રાણો.]

पणिदिअत्तिवल्लसा-साऊ दसपाण, चउ छ सग अट्ट
इग-दु-ति-चउरिंदीणं, असन्नि-सन्नीण नव दस या।७॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

पचेन्द्रियत्रिवलोच्छ्वासायु पि दश प्राणाश्चत्वारः पट् सप्ताष्टौ ।

एकद्वित्रिचतुर्दिन्दियाणा-मसंजि स जिनां नव दश च ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ

પણિદિઅ-પાંચ ઇન્દ્રિયો

ત્તિ-ત્રણ

ચત્ત્વ-બે પાંચ

ઝસાસ-શ્વાસોચ્છ્વાસ

સાઝ-આયુષ્ય

દસ-દશ

પાણ-પ્રાણ (છે)

ચત્ત્વ-ચાર પ્રાણ

છ-છ પ્રાણ

સગ-સગ પ્રાણ

અટ્ટ-આઠ પ્રાણ

ઇગ-એકેન્દ્રિયને

દુ-દ્વીન્દ્રિયને

તિ-ત્રીન્દ્રિયને

ચત્ત્વરિંદીણ-ચતુરિન્દ્રિયને

અસન્ની-અસંજિ પંચેન્દ્રિયને

સન્નીણ-સંજિ પંચેન્દ્રિયોને

નવ-નવ પ્રાણ

દસ-દશ પ્રાણ

ચ-ચળી, અને

અન્વય સહિત પદ્યછેદ

પણ હૃદય, ત્તિ વલ, ઝસાસ, આઝ વસ પાણ ।

દગ-દુ-તિ-વડરિંદીળં અસન્નિ-સન્નીળ વડ છ સગ મદ્દ, નવ ય વસ ॥

ગાથાર્થ.

પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (એટલે યોગ), શ્વાસોર્ધ્વાસ, અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ છે (તેમાંના) એકેન્દ્રિયને, દ્વીન્દ્રિયને, ત્રીન્દ્રિયને ચતુરિન્દ્રિયને, અસંજિપંચેન્દ્રિયને અને સંજિપંચેન્દ્રિયને ચાર, છ, સાત, આઠ, નવ અને દશ (પ્રાણ હોય) છે. ॥૭॥

વિશેષાર્થ.

પ્રાણિતિ જીવતિ અનેનેતિ પ્રાણ-એના વડે જીવે, તે પ્રાણ કહેવાય. અર્થાત્ આ જીવ છે, અથવા આ જીવે છે, એવી પ્રતીતિ જે બાહ્ય લક્ષણોથી થાય તે બાહ્ય લક્ષણોનું નામ અહિં પ્રાણ, [એટલે દ્રવ્ય પ્રાણ] કહેવાય છે. એ ૧૦ પ્રાણ જીવનેજ હોય છે, અને જીવદ્રવ્ય સિવાય બીજા દ્રવ્યમાં એ પ્રાણ હોય નહિ, માટે એ ૧૦ દ્રવ્ય પ્રાણ તે જીવનું લક્ષણ (બાહ્ય લક્ષણ) છે.

પ્રાણો એ સંસારી જીવનું જીવન છે. જીવન વિના-પ્રાણો વિના કોઈ પણ સંસારી જીવ જીવી ન શકે-દશ પ્રાણો રૂપ જીવનક્રિયા ચલાવી એજ સંસારી જીવનું જીવન છે. અને પર્યાપ્તિઓ જીવન ક્રિયા ચલાવવાની મદદકાર શક્તિ પ્રગટ થવાના સાધન છે.

૫, ઇન્દ્રિયપ્રાણ:-સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ ૫ ઇન્દ્રિય છે, જુદા એટલે આત્મા, તેનું જે લિંગ-ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય કહેવાય. દેખાતી ત્વચા-ચામડી તે સ્પર્શેન્દ્રિય નથી, પરંતુ અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, શરીરના બાહ્ય તથા અભ્યંતર ભાગ જેવડા (અથવા શરીર પ્રમાણ અન્દરથી અને બહારથી) વિસ્તારવાળી, શરીરના બાહ્ય તથા અભ્યંતર ભાગમા પથરાયેલી, અને ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવી શરીરના આકારવાળી (અભ્યંતર) નિર્વૃત્તિરૂપ એકજ લેદવાળા સ્પર્શેન્દ્રિય છે તથા અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી, અંશુલ પૃથક્ત્વ વિસ્તારવાળી, ચક્ષુથી ન દેખી શકાય તેવી, દેખાતી જીભમા પથરાયેલી અને ઘાસ ઉખેડવાની

શીખદાર્થ:

ધમ્મ-ધર્માસ્તિકાય
અધમ્મ-અધર્માસ્તિકાય
આગાસા-આકાશાસ્તિકાય
તિય તિય-ત્રણુ ત્રણુ
મેયા-લેદવાળા છે
તદેવ-તેમજ
અદ્દા-કાળ

સ્વંધા-સ્કંધ (આખો ભાગ)
દેસ-દેશ (ન્યૂન ભાગ)
પપસા-પ્રદેશ (સ્કંધ પ્રતિબદ્ધ
નાનામા નાનો દેશ)
પરમાણુ- છુટો આણુ
અજીવ-અજીવના
ચડદસદ્દા-ચૌદ ભેદ છે.

અન્વય સહિત પદરહેદ.

તિ-તિ-મેયા-ધમ્મ-અધમ્મ-આગાસા, તદ્દ પવ-અદ્દા ચ
સ્વંધા દેસ-પપસા, પરમાણુ ચડદસદ્દા અજીવ ॥ ૮ ॥

ગાથાર્થ:

ત્રણુ ત્રણુ લેદોવાળા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશા-
સ્તિકાય, તેમજ કાળ અને સ્કંધો, દેશો, પ્રદેશો અને પરમાણુઓ,
(એ) ચૌદ પ્રકારે અજીવ (તત્ત્વ) છે

વિશેષાર્થ:

અહિ અજીવ એટલે જીવ રહિત (- જડ) એવા પાંચ પદાર્થ
જગતમા વિદ્યમાન છે તેમાં ૧ ધર્માસ્તિકાય ૧ દ્રવ્ય, ૨ અધર્માસ્તિ-
કાય દ્રવ્ય, ૩ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય, ૪ કાળ દ્રવ્ય, અને ૫ પુદ્ગલા-
સ્તિકાય દ્રવ્ય, એ પાંચેય અજીવ દ્રવ્યનું કિચિત્ સ્વરૂપ આગળ
૯ મી ગાથાના અર્થમા આવશે. અને અહિ તો અજીવના કેવળ
૧૪ ભેદ જ બતાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે—

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ૩
દ્રવ્યના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ૩-૩ ભેદ હોવાથી ૯ ભેદ
થાય છે, તેમા કાળનો ૧ ભેદ ગણનાં ૧૦ ભેદ થાય, અને સ્કંધ,

૧ પ્રથમ દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારના નિરોપેમા જે દ્રવ્ય ગણ્દ
છે તેનો અર્થ જુદો છે અને અદિ દ્રવ્ય એટલે પદાર્થ એવા અર્થ
ગણ્દો એ પ્રનારો પાયાનો અર્થમા દ્રવ્ય શબ્દ અનેકવાર આવશે.

દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ૪ ભેદ પુદ્ગલના મેળવતાં પાચ અણુવના ૧૪ ભેદ થાય છે.

અહિં જે દ્રવ્યને, અસ્તિ એટલે પ્રદેશોના કાય એટલે સમૂહ હોય, તે અસ્તિકાય કહેવાય. કાળ તો કેવળ વર્તમાન સમયરૂપ ૧ પ્રદેશવાળો હોવાથી, પ્રદેશ સમૂહના અભાવે કાળને અસ્તિકાય કહેવાય નહિ, માટે અસ્તિકાય દ્રવ્ય તો જીવ સહિત પાચ દ્રવ્ય છે, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમા પચાસ્તિકાય શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. વળી જે દ્રવ્ય, અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોના સમૂહવાળું હોય, તેના જ સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશરૂપ ત્રણ ભેદ પડી શકે છે. અને કાળ ૧ સમય રૂપ હોવાથી કાળનો ૧ જ ભેદ કહ્યો છે હવે સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

વસ્તુનો^૧ આખો ભાગ તે સ્કંધ, તે સ્કંધની અપેક્ષાએ ન્યૂન સવિભાજ્ય ભાગ તે દેશ, અને નિર્વિભાજ્ય^૨ ભાગ કે જે એક આણુ જેવડો જ સૂક્ષ્મ હોય. પરંતુ જો સ્કંધ સાથે પ્રતિબદ્ધ હોય તો પ્રદેશ (અને તેજ સૂક્ષ્મનિર્વિભાજ્ય ભાગ જો સ્કંધથી છુટો હોય તો પરમાણુ) કહેવાય અહિં સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણેય વ્યપદેશ (કથન) સ્કંધમાંજ હોય છે, જો દેશ અને પ્રદેશ સ્કંધથી છુટા હોય તો દેશ-પ્રદેશ ન કહી શકાય. કારણ કે સ્કંધથી

૧ વસ્તુનો આખો ભાગ એટલે સપૂર્ણ ભાગરૂપ સ્કંધ બે રીતે હોય છે. ૧ સ્વાભાવિક સ્કંધ અને ૨ વૈભાવિક સ્કંધ. તેમાંનો સ્વાભાવિક સ્કંધ તે હવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનો (મા) દ્વંદ્વેશ હોય છે, કારણ કે-એ પદાર્થોના કદિપણુ વિભાગ પડી શકતાં નથી અને પુદ્ગલનદ્રવ્યનો (વિદાર૩૫) વૈભાવિક સ્કંધ હોય છે, જેમ ૧ મહાશિલા તે અખો સ્કંધ છે, અને તેના ચાર ખંડ થતાં દરેક ખંડને પણ સ્કંધ કહી શકાય છે. એમ યાવત્ બે પરમાણુઓના પિંડ (દ્વિપ્રદેશી) સુધીના દરેક પિંડને (સ્કંધને) પણ સ્કંધ કહી શકાય.

૨ નિર્વિભાજ્ય એટલે કેવલ ભગવાન પણ જે સૂક્ષ્મ અંશના પછી બે વિભાગ ન કરી શકે, તેવા અતિ જવન્ય ભાગ અને તે ભાગ પરમાણુ જેવડો અથવા પચમાણુ રૂપજ હોય છે

છુટો પડેલો દેશ પુનઃ સ્કંધ જ કહેવાય છે, અને અપેક્ષાએ દેશ પણ કહેવાય, પરંતુ વિશેષથી તો સ્કંધ જ કહેવાય છે, અને સ્કંધથી છુટો પડેલો પ્રદેશ પરમાણુ ગણાય છે.

(એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયનો સ્કંધ સંપૂર્ણ ૧૪ રાજલોક પ્રમાણુ છે, દેશ તેનાથી કંઈક ન્યૂન તે ચાવત્ દ્વિપ્રદેશ પર્યંત અને એકેક પ્રદેશરૂપ તે પ્રદેશ એ રીતે અધર્માસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, અને પ્રદેશ રૂપ ત્રણ ત્રણ ભેદ પોતપોતાના સ્કંધમાં છે, અને પરમાણુ તો કેવળ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો છુટો જ હોય છે.)

પ્રશ્ન-ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યમાં પરમાણુ રૂપ ચોથો ભેદ કેમ ન હોય ?

ઉત્તર:-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અને લુવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્યના યથાસંભવ અસંખ્ય અને અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધમાથી એક પણ પ્રદેશ કોઈ કાળે છુટો પડ્યો નથી, છુટો પડતો નથી, અને પડશે પણ નહિં. એવા શાશ્વત સંબંધવાળા એ ચાર સ્કંધો હોવાથી એ ચાર દ્રવ્યમાં પરમાણુરૂપ ચોથો ભેદ નથી. પરંતુ પુદ્ગલ દ્રવ્યના તો અનંત પરમાણુઓ જગતમાં છુટા પડેલા છે અને પડે છે, માટે પુદ્ગલમાં પરમાણુ રૂપ ચોથો ભેદ હોય છે

પ્રશ્ન-જો એ પ્રમાણે ચાર દ્રવ્યોના સ્કંધોમાંથી એક પ્રદેશ જેટલો વિભાગ પણ છુટો પડી શકતો નથી, તો કેવળ સ્કંધરૂપ એક જ ભેદ કહેવો યોગ્ય છે, પરંતુ સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ રૂપ ત્રણ ભેદ કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર:-એ ચાર સ્કંધોમાં પુદ્ગલ પરમાણુ જેવડા અસંખ્ય અને અનંત સૂક્ષ્મ અણુઓ અસ્તિત્વ સમજવાને (એ અખંડ પિંડોના ક્ષેત્રવિભાગ જણાવવાને) માટે એ ૩ ભેદ અતિ ઉપયોગી છે. દેશ પ્રદેશની કલ્પના તો સ્કંધમાં સ્વાભાવિક છે, માટે શાશ્વત સંબંધવાળા પિંડમાં એ ૩ ભેદ હીક રીતે સમજી શકાય છે.

પ્રશ્ન-પ્રદેશ મોટો કે પરમાણુ મોટો ?

ઉત્તર-પ્રદેશ અને પરમાણુ બન્ને એક સરખા કદના જ હોય છે કોઈ પણ નાનો મોટો ન હોય, પરંતુ સ્કંધ માથે પ્રતિ-

ગદ્દ હોવાથી પ્રદેશ કહેવાય, અને છુટો હોવાથી પરમાણુ કહેવાય એટલો જ તફાવત છે. નાનામાં નાનો દેશ-પ્રદેશ, પરમ-નાનામાં નાનો આણુ-પરમાણુ.

પાંચ અણવો અને તેના સ્વભાવ.

ધમ્માધમ્મા પુગ્ગલ, નહ કાલો પંચ હંતિ અજ્જીવો;
ચલણસહાવો ધમ્મો, થિરસંઠાણો અહમ્મો ય ॥૯॥

અવગાહો આગાસં પુગ્ગલજીવાણ, પુગ્ગલા ચઢહા;
સંધા દેસ પપ્પસા, પરમાણૂ ચેવ નાયવ્વા ॥ ૧૦ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ધર્માધર્મો પુદ્ગલાઃ નમ, કાલઃ પંચ ભવન્ત્યજીવાઃ ।
ચલનસ્વભાવો ધર્મઃ, સ્થિરસંસ્થાનોઽધર્મઃ ॥ ૯ ॥

અવકાશ આકાશં, પુદ્ગલજીવાનાં પુદ્ગલાશ્ચતુર્જાં ।
સ્કન્ધા દેશપ્રદેશાઃ, પરમાણવશ્ચૈવ જ્ઞાતવ્યા ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ—ગાથા ૯ મીની

ધમ્મ-ધર્માસ્તિકાય

અધમ્મા-અધર્માસ્તિકાય

પુગ્ગલ-પુદ્ગલાસ્તિકાય

નહ-આકાશાસ્તિકાય

કાલો-કાળ

પંચ-પાંચ (એ પાંચ)

હંતિ- છે.

અજ્જીવા-અણુવ

ચલણસહાવો-આલવામાં સહાય

આપવાના સ્વભાવવાળો

ધમ્મો-ધર્માસ્તિકાય છે.

થિરસંઠાણો-સ્થિર રહેવામાં સ-

હાય આપવાના સ્વભાવવાળો

(અહિં સંઠાણ એટલે

સ્વભાવ અર્થ છે)

અહમ્મો-અધર્માસ્તિકાય છે.

શબ્દાર્થ—ગાથા ૧૦ મીને।

અવગાહો-અવકાશ (આપવાના
સ્વભાવવાળો)

આગાસં-આકાશાસ્તિકાય છે.

પુગલ-પુદ્ગલો (અને)

જીવાણ-જીવોને

પુગલા-પુદ્ગલો

ચઢહા-ચાર પ્રકારના છે

સઘા-સંઘ (આળો ભાગ)

દેસ-દેશ (સંઘથી ન્યૂન ભાગ)

પપસા-પ્રદેશો (સંઘપ્રતિભદ્ર
અવિભાજ્ય ભાગો)

પરમાણુ-છુટા અણુઓ

ચેવ-નિશ્ચય

નાયઢ્વા-બાણવા

અન્વય અને પદ્ધતિ

૧. ધમ્માધમ્મા પુગલ, નહ કાલો પંચ હુ તિ અજ્જીવા
ચલણ-સહાવો ધમ્મો, ય ચિર-સંઠાણો અહમ્મો ॥ ૯ ॥

પુગલ જીવાણ અગવાહો આગાસં,

સંઘા દેશ-પપસા પરમાણુ ચઢહા ચેવ પુગલા નાયઢ્વા ॥ ૧૦ ॥

ગાથાર્થ.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય,
અને કાળ એ પાંચ અણુઓ છે. ચાલવામાં-ગતિ કરવામાં સદાય
આપવાના સ્વભાવવાળો ધર્માસ્તિકાય, છે, અને સ્થિર રહેવામાં
સદાય આપવાના સ્વભાવવાળો અધર્માસ્તિકાય છે, પુદ્ગલોને તથા
જીવોને અવકાશ-જગ્યા આપવાના સ્વભાવવાળો આકાશાસ્તિકાય છે
સંઘ-દેશ-પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ચાર પ્રકારના પુદ્ગલો બાણવા.

વિશેષાર્થ.

જેમ મનુષ્યને જગમા તરવાની શક્તિ પોતાની છે, - તો પણ
તરવાની ક્રિયામાં ઉપકારી કારણ (અપેક્ષા કારણ) જળ છે, અથવા
ચમુને દેખવાની શક્તિ છે, પરંતુ પ્રકાશરૂપ મહાકારી કારણ વિના
દેખી શકે નહિ, અથવા પક્ષીને ઉડવાની શક્તિ પોતાની છે, તો પણ
હવા વિના ઉડી શકે નહિ, તેમ જીવ અને પુદ્ગલમાં ગતિ કરવાનો
સ્વભાવ છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યરૂપ મહાકારી કારણ વિના
ગતિ કરી શકે નહિ, માટે જીવ અને પુદ્ગલને ગતિમાં મદાય કરવાના

સ્વભાવવાળો આ જગતમાં એક ધર્માસ્તિકાય નામનો અરૂપી પદાર્થ ૧૪ રાજલોક જેવડો મોટો છે, અસંખ્ય પ્રદેશ યુક્ત છે, અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત છે.

તથા વટેમાર્ગને-મુસાફરને વિશ્રામ કરવામાં જેમ વૃક્ષાદિકની છાયા અપેક્ષા કરણુ છે, જળમાં તરતા મત્સ્યને સ્થિર રહેવામાં અપેક્ષા કરણુ જેમ દ્વીપ-ખેટ છે, તેમ ગતિ પરિણામે પરિણત થયેલા હોયને તથા પુદ્ગલોને સ્થિર રહેવામાં અપેક્ષા કરણુરૂપ અધર્માસ્તિકાય નામનો એક અરૂપી પદાર્થ ૧૪ રાજલોક જેવડો મોટો છે, અસંખ્ય પ્રદેશી છે, અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ રહિત છે.

અહિં સ્થિર રહેલા-હવ પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં ધર્માસ્તિકાયની પ્રેરણા (એટલે ગતિમાન ન થતો હોય તોપણ ગતિમાન બલાકારે કે જે તેમ) નથી, તેમજ ગતિ કરતા હવ પુદ્ગલને સ્થિર કરવામાં અધર્માસ્તિકાયની પ્રેરણા નથી, પરંતુ હવ પુદ્ગલ બ્યારે બ્યારે પોતાના સ્વભાવે ગતિમાન વા સ્થિતિમાન થાય ત્યારે ત્યારે એ બે દ્રવ્યો કેવળ ઉપકારી કરણુ કેવળ સહાયક હોય છે.

ભાષા, ઉચ્છ્વાસ મન ઇત્યાદિ પુદ્ગલોતુ ગ્રહણ, વિસર્જન તથા કાયયોગ આદિ ચલક્રિયાઓ ધર્માસ્તિકાય વિના ન થાય, અર્થાત્ સર્વ ચલક્રિયાઓ ધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે, અને ખેસવામાં, ઉભા રહેવામાં, ચિત્તની સ્થિરતામાં ઇત્યાદિ દરેક સ્થિર ક્રિયાઓમાં અધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે.

તથા લોક અને અલોકમાં પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-શબ્દ રહિત, અરૂપી, અનન્ત પ્રદેશી, અને નક્કર ગોળા સરળા આકારવાળો આ જગતમાં આકાશાસ્તિકાય નામનો પણ પદાર્થ છે, આ આકાશ દ્રવ્યનો ગુણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય હોયો અને પુદ્ગલોને અવકાશ-જગ્યા આપવાનો છે. એક સ્થાને સ્થિર રહેનારને તેમજ અન્ય સ્થાને ગમન કરનારને પણ આ દ્રવ્ય અવકાશ આપે છે આ દ્રવ્યના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ બે ભેદ છે, ત્યા જેટલા આકાશમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્ય વ્યાપ્ત થયેલા હોય તેટલા આકાશનું નામ લોકાકાશ છે, તે વૈશાખ સંસ્થાને સન્ધિત (એટલે કેડે બે હાથ દબાવે અને

ખે પગ ખેડાળા કરીને ઉભા રહેલ) પુરુષાકાર સરખો છે, અને શેષ રહેલો આકાશ તે જલોક્તાકાશ પોતા ગોળા સરખા આકાર-વાળો છે. અલોકમા કેવળ એક આકાશ દ્રવ્યજ છે. અને લોકાકાશમાં સર્વે દ્રવ્યો છે, લોકાકાશમાં ધર્માં અને અધર્માં હોવાથી જીવો અને પુદ્ગલો છુટથી ગમનાગમન કરે છે, પરંતુ અલોકમા તો ઇન્દ્ર સરખા સમર્થ દેવો પણ પોતાના હાથ-પગનો એક અંશ માત્ર પણ પ્રવેશ કરાવી શકે નહિ, તેનું કારણ એજ કે ધર્માં અધર્માં ત્યાં નથી અને તે કારણથીજ સિદ્ધ પરમાત્માઓ પણ લોકના અશ્રભાગે જઈ અટકી જાય છે (વળી ધર્માસ્તિં અધર્માં-લોકાકાશ- અને ૧ જીવ ચારના અસંખ્ય અસંખ્ય પ્રદેશો છે, તે તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે, કોઈમાં ૧ પ્રદેશ પણ હીનાધિક નથી.)

તથા પ્રતિસમય પૂરણ (મળવું) ગલન (વિખરવું) સ્વભાવ-વાળો પદાર્થ તે પુદ્ગલ કહેવાય કારણ કે-જે સ્કંધ હોય તો તેમા પ્રતિસમય નવા પરમાણુઓ આવવાથી પૂરણ ધર્મવાળો, અને પ્રતિ સમય પૂર્વબદ્ધ પરમાણુઓ વિખરવાથી ગલન ધર્મવાળો છે. કહાય કોઈ સ્કંધમાં અમુક કાળ સુધી તેમ ન થાય તો પણ પ્રતિ સમય વિવક્ષિત વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના ૨૦ ભેદમાથી કોઈપણ એક નવા ભેદનું પૂરાવું અને પૂર્વ ભેદનું વિખરાવું તો અવશ્ય હોય છે જ, માટે એ પુદ્ગલ કહેવાય છે. એ પુદ્ગલ વાસ્તવિક રીતે તો પરમાણુ રૂપ છે, પરંતુ તેના વિકાર રૂપે સંખ્યપ્રદેશી, અસંખ્યપ્રદેશી અને અનન્તપ્રદેશી સ્કંધો પણ બને છે, માટે સ્કંધો વિભાવધર્મવાળા અને પરમાણુ સ્વાભાવિક છે તે દરેક ભેદવાળા અનન્ત સ્કંધો પ્રાય જગત્મા સદાકાળ વિદ્યમાન છે, અને પરમાણુઓ પણ અનન્ત વિદ્યમાન છે

તથા કાલ તે વર્તમાન એક સમયરૂપ છે, અને તે નિશ્ચયથી વર્તના લક્ષણવાળો છે, તથા વ્યવહારથી ભૂત ભવિષ્ય રૂપ

સ્કન્દન્તે-ગુપ્યન્તિ પુદ્ગલવિચટ્ટનેન, ધીયન્તે-પુદ્ગલચટ્ટને- નેતિ સ્કન્ધા એટલે સ્કન્ધ શબ્દમા સ્કં અને ઘ એ બે અક્ષર-પદ છે, તેના સ્કં એટલે સ્કન્દન્તે અર્થાત પુદ્ગલોના વિખરવાથી ગોપાય અને ઘ એટલે ધીયન્તે અર્થાત પુદ્ગલો મળવા વડે ગોપાય, તે સ્કન્ધ સન્ધી નિર્મિત છે.

લેહવાળો પણ છે. એનું વિશેષ સ્વરૂપ ૧૩ મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે.

॥ ૬ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાદિ ૬ માર્ગણા ॥

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય. દ્રવ્યથી (સંખ્યાથી) ૧ છે, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોકાકાશ પ્રમાણ છે, કાળથી અનાદિ અનન્ત છે, લાવથી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ સહિત અરૂપી છે, અને ગુણથી ગતિસહાયક ગુણવાળું છે, અને સંસ્થાનથી લોકાકૃતિ તુલ્ય છે, એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ બાણુવું, પરન્તુ ગુણથી

સ્થિતિસહાયક ગુણવાળું છે

આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યથી ૧ છે, ક્ષેત્રથી લોકાલોક પ્રમાણ છે, કાળથી અનાદિ અનન્ત છે, લાવથી વર્ણાદિ સહિત—અરૂપી છે, ગુણથી અવકાશદાન ગુણવાળો છે, અને સંસ્થાનથી ઘન (નક્કર) ગોળા સરખી આકૃતિવાળો છે

પુદ્ગલ અને પુદ્ગલાસ્તિકાયો દ્રવ્યથી અનન્ત છે, ક્ષેત્રથી સમ-ગ્ર લોક પ્રમાણ છે કાળથી અનાદિ અનન્ત છે, લાવથી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ સહિત રૂપી છે, ગુણથી પૂરણ ગલન સ્વભાવવાળો (વિવિધ પરિણામોવાળો) અને સંસ્થાનથી પરિમંડલાદિ રૂપ આકૃતિવાળો છે

જીવાસ્તિકાયો દ્રવ્યથી અનન્ત, ક્ષેત્રથી સમગ્ર લોકપ્રમાણ, કાળથી અનાદિ અનન્ત, લાવથી વર્ણાદિ સહિત—અરૂપી, ગુણથી જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણયુક્ત છે, અને સંસ્થાનથી શરીરતુલ્ય વિવિધ આકૃતિરૂપ છે

કાલ દ્રવ્ય દ્રવ્યથી અનન્ત, ક્ષેત્રથી ૨૧ કીપ પ્રમાણ, કાળથી અનાદિ અનન્ત, લાવથી વર્ણાદિ સહિત અરૂપી, અને ગુણથી વર્તનાદિ પચાંચ રૂપ છે. અને સંસ્થાન (સિદ્ધાન્તમાં નાંકે કહેલું હોવાથી) છે નહિ

અષ્ટાંગરી જેવું ગોળ, ધાળી જેવું ગોળ, ત્રણ ખૂણવાળું, ચાર ખૂણવાળું, ઘાંચું

૬ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાદિક ૬ માર્ગણા યન્ત્ર

દ્રવ્યના નામ	સ્વથી	ક્ષેત્રથી	કાળથી	ભાવથી	ગુણથી	સંસ્થાન
ધર્માં	૧	૧૪ રાજ	અનોદિઅનન્ત	અરૂપી	ગતિ સહાયક	લોકાકાશ
અધર્માં	૧	"		"	સ્થિતિ સહાયક	"
આકાશાં	૧	લોકાલોક		"	અવકાશ દાયક	ધનગોલક
પુદ્ગલાં	અનન્ત	૧૪ રાજ		રૂપી	પૂરણગલન	મંડલાદિપ
જીવાં		"		અરૂપી	જ્ઞાનાદિ	દેહાકૃતિ
કાળાં	"	૨૧ દ્વીપ		"	વર્તના	૦

પુદ્ગલના-લક્ષણ રૂપ પરિણામો.

સંદંધયાર ઉજ્જોઅ, પમા છાયાતવેહિ અ + [રૂપ] ।

વન્ન-ગંધ-રસા ફામા, પુદ્ગલાણં તુ લક્ષણં ॥૧૧॥

અનુદુષ્ વૃત્તમ્ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

શબ્દાન્ધકારાવુચોત પ્રમાણાયાતવેશ્ચ ॥

વર્ણો ગન્ધો રસ સ્પર્શ પુદ્ગલાનાં તુ લક્ષણમ્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:

મહાશબ્દ

અંધયાર=અધકાર

ઉજ્જોઅ=ઉચ્ચોત

પમા=પ્રભા

છાયા=પ્રતિબિંબ

આતવેહિ=આતપ (તટકાવકે)

અન્વર્ણી અને

વન્ન=વર્ણ—રંગ

ગંધ=ગંધ

રસા=રસ

ફામા=સ્પર્શ

પુદ્ગલાણં=પુદ્ગલોનાં

તુ=અને, તથા, વર્ણી

લક્ષણં=લક્ષણ છે

+ અતિ, "આતવેહિ" ને સ્થાને "આતવુસિ વા"
 ઉપર અધ્યયન મુજબ, "અને" "આતવેદય" નવતત્ત્વપ્રતિમા છે

અન્વય અને પદ્ધતિ

સદ્ અંવયાર ઉજ્જોઝ પમા છાયા અ આત્ત્રેદિ
વન્ન ગંધ રસા ફાસા, પુગલાણં તુ લક્ષણ ॥૧૧॥

ગાથાર્થ.

શબ્દ-અન્ધકાર-ઉદ્યોત-પ્રભા-છાયા અને આતપ વડે સહિત
ભૂત, ગંધો, રસો, અને સ્પર્શો, એ પુદ્ગલોતુ જ લક્ષણ છે ॥૧૧॥

વિશેષાર્થ

શબ્દ એટલે અવાજ, ધ્વનિ, નાદ તે સચિત્ત, અચિત્ત અને
મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. જીવ મુખ વડે બોલે તે સચિત્ત
શબ્દ, પથ્થર વગેરે પદાર્થના પરસ્પર અફળાવાથી થયેલ તે
અચિત્ત શબ્દ. અને જીવ પ્રયત્નવડે વાગતા મૃદંગ, ભુગળ આદિ
કનો મિશ્રશબ્દ, શબ્દની ઉત્પત્તિ પુદ્ગલમાંથી થાય છે, અને
શબ્દ પોતે પણ પુદ્ગલરૂપ જ છે નૈયાયિકો વિગેરે શબ્દને આકાશથી
ઉત્પન્ન થયેલ અને આકાશનો ગુણ કહે છે, પરંતુ આકાશ અરૂપી
છે, અને શબ્દ રૂપી છે, તેથી શબ્દ એ આકાશનો નહિ પણ
પુદ્ગલનો ગુણ છે. અથવા પુદ્ગલતુ (એક જાતનું એ પણ સ્વરૂપ)
લક્ષણ છે. શબ્દ પોતે જ સ્પર્શવાળો છે, અને તેની ઉત્પત્તિ
આઠ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી જ હોય, પરંતુ ચતુસ્પર્શી
સ્કંધમાંથી ન હોય.

અન્ધકાર-અન્ધકાર એ પણ પુદ્ગલરૂપ છે, શાસ્ત્રમાં અન્ધ-
કારને પ્રાણેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય કહ્યો છે, નૈયાયિક વિગેરે અન્ધકારને પદાર્થ
માનતા નથી માત્ર “તેજનો અભાવ, તે અન્ધકાર” એમ અભાવ-
રૂપ માને છે, પરંતુ શ્રી સર્વજ્ઞ પ્રભુ તો અન્ધકાર પણ પુદ્ગલ
સ્કંધ છે” એમ કહે છે, તે જ સત્ય છે

ઉદ્યોત-શીત વસ્તુનો શીત પ્રકાશ, તે ઉદ્યોત કહેવાય છે.
સૂર્ય સિવાયના દેખાતા ચન્દ્રાદિ ન્યોતિપીનાં વિમાનોનો. આગીઆ
વિગેરે જીવોનો અને ચન્દ્રકાન્તાદિ રત્નોનો જે પ્રકાશ છે, તે ઉદ્યોત

નામકર્મના ઉદયથી છે, તથા એ ઉદ્યોત જેમાંથી પ્રગટ થાય છે, તે પુદ્ગલ સ્કંધો છે, અને ઉદ્યોત પોતે પણ પુદ્ગલ સ્કંધો છે.

પ્રમા—ચંદ્ર વિગેરેના પ્રકાશમાથી અને સૂર્યના પ્રકાશમાંથી જે બીજો કિરણ રહિત ઉપપ્રકાશ પડે છે, તે પ્રમા પુદ્ગલ સ્કંધમાંથી પ્રગટ થઈ છે, અને પોતે પણ પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમૂહ છે. જે પ્રમા ન હોય, તો સૂર્ય વિગેરેના કિરણોનો પ્રકાશ જ્યાં પડતો હોય ત્યાં પ્રકાશ અને તેની પાસેનાજ સ્થાનમા અમાવાસ્યાની મધ્ય રાત્રિ સરખું અધારુંજ હોઈ શકે, પરંતુ ઉપપ્રકાશ રૂપ પ્રમા હોવાથી તેમ બનતું નથી. શાસ્ત્રમા ચન્દ્રાદિકની કાન્તિને પણ પ્રમા કહી છે.

છાયા-દષ્ટાણુમા અથવા પ્રકાશમા પડતું જે પ્રતિબિંબ તે છાયા કહેવાય. તે બાહર પરિણામી સ્કંધોમાથી પ્રતિ સમય જળના કુવારાની માફક નિકળતા આઠસ્પર્શી પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમુદાયજ પ્રકાશાદિના નિમિત્તથી તદ્વાકાર પિંડિત થઈ જાય છે, તે છાયા કહેવાય છે, અને તે શબ્દાદિવેત્ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે બન્ને રીતે પુદ્ગલ રૂપ છે.

આતપ-શીત વસ્તુનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ. એવો પ્રકાશ સૂર્યના વિમાનમા રહેલા બાહર પર્યાસ પૃથ્વીકાય જીવોના શરીરોનો હોય છે, અને સૂર્યકાન્તાદિ રત્નનો હોય છે કારણકે સૂર્યનું વિમાન અને સૂર્યકાન્ત રત્ન પોતે શીત છે, અને પોતાનો પ્રકાશ ઉષ્ણ છે. પરંતુ અગ્નિનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ કહેવાય નહિ, કારણકે અગ્નિ પોતે ઉષ્ણ છે વળી ચન્દ્રાદિકના ઉદ્યોતની પેઠે આ આતપ પોતે પણ અનન્ત પુદ્ગલ સ્કંધોનો સમુદાય પ્રતિસમય સૂર્યના વિમાન માથે જે પ્રતિબદ્ધ છે, તે છે, માટે બન્ને રીતે પુદ્ગલરૂપ છે.

વર્ણ ૫-સ્વેતવાર્ણ, શીતવાર્ણ, રક્તવાર્ણ, નીલવાર્ણ, અને કૃષ્ણવાર્ણ એ પાંચ મૂળ વર્ણ છે. અને વાદળી, ગુલાબી, કીરમજી આદિ જે અનેક વર્ણનિદ છે, તે એ પાંચ વર્ણમાંના કોઈપણ એક નિદની તાન્ત્રમ્યતાવાળા અથવા અનેક વર્ણોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા જતાવા એ વર્ણો પરમાણુ આદિ દરેક પુદ્ગલ માત્રમાં જ

હોય છે, માટે વર્ણ એ પુદ્ગલનું લક્ષણ છે એક પરમાણુમાં ૧ વર્ણ હોય છે, અને દ્વિપ્રદેશી વિગરે રકંધોમાં ૧ થી ૫ વર્ણ યથાસંભવ હોય છે

ગન્ધ ૨—સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ પ્રસિદ્ધ છે, અને તે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાજ્ઞ હોય છે. વળી એક પરમાણુમાં ૧ ગંધ, અને દ્વિપ્રદેશી આદિ રકંધોમાં બે ગંધ પણ યથાસંભવ હોય છે.

રસ ૫—તિક્ત (તીખો રસ), કટુ (કડવો), કષાય (તુરો), આમ્લ (ખાટો), અને મધુર (મીઠો) એ પાચ પ્રકારના મૂળ રસ છે. અહિં છટ્ટો ખારો રસ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે મધુર રસમાં અન્તર્ગત જાણવો એ રસો દરેક પુદ્ગલ માત્રમાં હોય છે, માટે પુદ્ગલનું લક્ષણ છે. વળી ૧ પરમાણુમાં ૧ રસ, અને દ્વિપ્રદેશી આદિ રકંધોમાં ૧ થી ૫ રસ યથાયોગ્ય હોય છે.

સ્પર્શ ૮—શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, લઘુ, ગુરુ, મૃદુ, અને કર્કશ એ આઠ સ્પર્શ છે. અને તે દરેક પુદ્ગલ દ્રવ્ય માત્રમાં હોય છે, માટે પુદ્ગલનું લક્ષણ છે વળી એક પરમાણુમાં શીત અને સ્નિગ્ધ, અથવા શીત-રુક્ષ. અથવા ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ, અથવા ઉષ્ણ અને રુક્ષ. એમ ચાર પ્રકારમાના કોઈ પણ એક પ્રકારથી ૨ સ્પર્શ હોય છે, મૂલ્કમપરિણામી રકંધોમાં શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ-રુક્ષ એ ચાર સ્પર્શ હોય છે, અને બાહર રકંધોમાં આઠેય સ્પર્શ હોય છે.

પુદ્ગલના સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક પરિણામો

અહિં શબ્દ—અન્ધકાર-ઉદ્યોત-પ્રભા-છાયા-આતપ એ બાહર પરિણામવાળા હોવાથી તેમજ બાહર પુદ્ગલસમૂહ રૂપ હોવાથી તેમજ બાહર પરિણામી પુદ્ગલ રકંધમાથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી, અને રકંધ તે પુદ્ગલનો વિકાર-વિભાવ હોવાથી, એ અન્ધકારાદિ લક્ષણો ઔપાધિક (વૈભાવિક) લક્ષણો જાણવાં. કારણ કે—એ ૬ લક્ષણો પરમાણુમાં તથા મૂલ્કમ રકંધોમાં નથી, અને વર્ણ આદિ ૪ લક્ષણો તો પરમાણુમાં તથા મૂલ્કમ રકંધોમાં પણ હોય છે, માટે એ ચાર સ્વાભાવિક પરિણામો જાણવા. એમાં પણ

લઘુ, અને શુરુ તથા મૃદુ અને કર્કશ એ ચાર સ્પર્શ સ્કંધમાં
હોવાથી ઔપાધિક-વૈભાવિક પરિણામો છે

॥ इति पुद्गलद्रव्य-स्वरूपम् ॥

કાળનું સ્વરૂપ.

એક મુહૂર્તમાં આવલિકાઓ.

एगा कोटिसतसट्टि, लक्खा सत्तहत्तरी सहस्सा यो
दो य सया सोलहिया, आवलिया इगमुहुत्तम्मि ॥१२॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

“एका कोटि” सप्तषष्टिर्लक्षाः सप्तसततिः सहस्राश्च ।
द्वे च शते षोडशाधिके, आवलिको एकस्मिन्मुहूर्ते ॥१२॥
શબ્દાર્થ.

एगाकोटि=એક કોડ

सतसट्टि=સડસડ.

लक्खा=લાખ

सत्तहत्तरि=સિત્તોત્તેર

सहस्सा=હજાર

य=અને

दो=બે

सया=સો

सोल=સોળ

अहिया=અધિક

आवलिया=આવલિકા

इग=એક

मुहुत्तम्मि=મુહૂર્તમાં

અન્ય સહિત પદ્ય છે

इग मुहुत्तम्मि एगा कोटि सतसट्टि लक्खा य सत्तहत्तरी सहस्सा
दो सया य सोल अहिया आवलिया ॥१२॥

ગાથાર્થ.

એક મુહૂર્તમાં એક કોડ, સડસડ લાખ, સિત્તોત્તેર હજાર,
બે અને સો અધિક [૧૬૭૭૨૧૬] આવલિકા થાય છે. ॥૧૨॥

વિશેષાર્થ.

મુગમ છે સમયાદિકલાનાં સમુદ્ધ=કાલ=સમય આવલિકા
ધ્યાદિ કલાઓનો (વિભાગોનો) સમૂહ તે કાલ. અથવા “કલ”

૨ અભવતત્વ (કાળનું સ્વરૂપ)

એ ધાતુ=શબ્દ અને સંખ્યાન એટલે કથન અથવા ગણતરી
અર્થમાં છે, તેવી નવ પુરાણદિપ્યાયોનું કલન એટલે સંશ્લેષન
સંખ્યાન અર્થાત્ કથન અથવા ગણતરી તે કાલ એક આવ-
લિકામાં અસખ્ય સમય થાય છે, અને એક મુદ્દત એટલે એ ઘડી
(૪૮ મિનીટ)

વ્યવહારમાં ઉપયોગી કાળ

સમયાવલી મુદ્દતા, દીદા પક્ષા ય માસ વરિસા યા
મણિઓ પલિયા સાગર, ઉસ્સપ્પિણિસપ્પિણી કાલો ॥૧૩

સંસ્કૃત અનુવાદ

સમયાવલિમુદ્દતાં દિવસાઃ પક્ષાંશ્ચ માસા વર્ષાંશ્ચ ।
મણિતઃ પલ્ય સાગરઃ ઉત્સપ્પિણ્યવસપ્પિણો કાલો ॥૧૩॥
શબ્દાર્થઃ

સમય=સમય
માવલિ=આવલિ
મુદ્દતા=મુદ્દત
દીદા=દિવસ
પક્ષા=પક્ષ
માસ=માસ
વરિસા=વર્ષ

મણિઓ=કહ્નો છે
પલિમા=પલ્યોપમ
સાગર=સાગરોપમ
ઉત્સપ્પિણી=ઉત્સર્પિણી
વસપ્પિણી=અવસર્પિણી
કાલો=કાળ અથવા કાળઅંક
ય=અને [અથવા છન્દપૂર્તિ મોટે]

અન્યથ સહિત પદછેદ

સમય આવલી મુદ્દતા દીદા પક્ષા માસ વરિસા
પલિમા સાગર ઉત્સપ્પિણી ય ઓસપ્પિણો કાલો મણિઓ ॥૧૩॥

ગાથાર્થઃ

સમય, આવલિ, મુદ્દત, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ, પલ્યોપમ;
સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ કહ્નો છે ॥ ૧૩ ॥

વિશેષાર્થઃ

અતિ સૂક્ષ્મ કાળ, કે જેના સ્વલિ ભગવંતની નાનકાકિત
વડે પાછુ બે ભાગ કહ્નો ન શકાય-તેવો નિર્વિભાજ્ય ભાગ રૂપ

કાળ જીવાજીવ દ્રવ્યોનો પર્યાયજ્ઞ માનવો અને જો એમ નહિ માનીએ, તો આકાશની પેઠે કાળને સર્વવ્યાપી માનવો પડશે, કારણ કે-નિશ્ચયકાળ તો સર્વ આકાશદ્રવ્યમા પણ છે.

ગુરૂ-એમ કહેવું તે પ્રમાણ વચન નથી. કેમકે સિદ્ધાન્તમા અસ્તિકાય પાંચ જ કહ્યા છે, અને છદ્મ કાળદ્રવ્ય જૂદું કહ્યું છે ઘણા પ્રદેશો હોય તો અસ્તિકાય કહેવાય, અને કાળ તો ઘણા પ્રદેશવાળો નથી, પરન્તુ વર્તમાને એકજ સમયરૂપ છે તેમજ ભૂતકાળના સમયો વ્યતીત થવાથી વિદ્યમાન નથી માટે દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયને ઉપચારે કાળદ્રવ્ય કહેવું.

શિષ્ય-જો કાળ વર્તમાન એક સમયરૂપ છે, તો કાળ વિનષ્ઠધર્મી કહેવાય (એટલે જેનો ધર્મ નાશ પામતો રહે છે એવો કહેવાય) પરન્તુ કાળ વિનષ્ઠધર્મી નથી, અને તેથીજ વ્યતીત થયેલા અને ભવિષ્યના સમયોને પણ એકડા ગણીને સમય, આવલિ, મુદૂર્ત, વર્ષ આદિ પ્રરૂપણ થઈ શકે છે માટે કાળ બહુ પ્રદેશી છે, અને બહુ પ્રદેશી હોવાથી અસ્તિકાય પણ કહેવાય, અને અસ્તિકાય કહેવાય તો કાળને પૃથક્ દ્રવ્ય પણ અનુપચારી કહેવાય, તેમા કંઈ વિરૂદ્ધ નથી.

ગુરૂ-એ મત્ય છે પરન્તુ એ તો બાહર નયની અપેક્ષાએ કાળ સ્થિર (અવિનષ્ઠ ધર્મી) ગણાય, અને તે પ્રમાણે પદાર્થ પણ ત્રિકાળવર્તી અગીકાર કસાય છે, તથા આવલિકા, મુદૂર્ત, વર્ષ ઇત્યાદિ પ્રરૂપણ થાય છે, પરન્તુ તે સર્વ વ્યવહારનય આશ્રયી છે, વાન્નવિક નહિ વાસ્તવિક રીતે વિચારતા તો નિશ્ચય નયથી કાળ અપ્રદેશી છે, માટે કાળ અસ્તિકાય નથી, અને તેથી વાસ્તવિક રીતે દ્રવ્ય નથી, પરન્તુ ગુણાળમાસઓ દ્વં-શુણોનો જેમા આશ્રય પામ્ય તે દ્રવ્ય કહેવાય એ વચનને અનુચારે કાલદ્રવ્ય કહેવાય છે, માટે દ્રવ્યથી વર્તનાદિ લક્ષણવાળું, ત્રેત્રથી સર્વ ક્રેત્રવર્તી, કાળથી અનાદિ અનન્ત, અને ભાવથી વાળું આદિ

રહિત-અરૂપી તથા સૂર્યાદિકની ગતિ વડે સ્પષ્ટ ઓળખાતુ, અને ઘટાદિક કાર્યવડે જેમ પરમાણુનું અનુમાન થાય છે તેમ મુદૂર્તાદિવડે સમયનું પણ અનુમાન કરાય છે, એવું કાળદ્રવ્ય પાત્ર અસ્તિકાયથી ભુદું માનવું, એજ શ્રી સર્વજ્ઞવચન પ્રમાણ છે.

એ પ્રમાણે વ્યવહાર કાળ નિશ્ચયથી વર્તમાન ૧ સમયરૂપ અને વ્યવહારથી અનન્ત સમયરૂપ છે તેમજ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ૫ દ્રવ્ય સ્વમતે કહીને છદ્દું કાળ દ્રવ્ય અન્ય+ આચાર્યોના મત પ્રમાણે સ્વીકાર્યું છે. વળી કાળને ઉપચારથી દ્રવ્યપણુ તે અસ્તિકાયપણાના અભાવે બાણુવું, વળી વ્યવહારકાળ અણુવ બાણુવો અને નિશ્ચયકાળ પાંચેય દ્રવ્યોની વર્તનારૂપ હોવાથી છવાણુવ બાણુવો

છ દ્રવ્ય વિચાર

परिणामि जीव मुक्तं, सपणसा एग खित्त किरिया य।

णिच्चं कारण कत्ता, सव्वगय इयर अपवेसे ॥ ૧૪૦ ॥

+ કાલચ્છેત્યેકે-કેટલાક આચાર્યો કાળને પણ દ્રવ્ય કહે છે. અધ્યાય ૫ મો અૂત્ર ૩૮ મુ

स्वेषां द्रव्याणां वर्त्तनालक्षणेन नवीनजीर्णकरणलक्षण काल पर्यायद्रव्यमिष्यते. तत्कालपर्यायेषु अनादिकालीनद्रव्योपचारमनुसृत्य काल-द्रव्यमुच्यते, अत एव पर्यायेण द्रव्यमेदात् तस्य कालद्रव्य स्यान्नन्यम् (द्रव्यानुयोग तर्कणा १० मी अध्याय) इत्यादि अनेक पाठमा उपयागेया द्रव्य सिद्ध कर्तुं छे, परन्तु अग्निशायरૂપ વાસ્તવિક દ્રવ્યત્વ કહી નથી

૧ આશામાં ઈયર સખદ અપવેસે સાથે ન જોડેલા, કારણ કે અપરિણામી આદિ ઈતર બેદમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિ છે. પરંતુ અપ્રવેશીતા હતર-બેદ-પ્રવેશીમાં જે ક પણ દ્રવ્ય નથી અથવા સમુદ્ભવિનિ ન્યાયથી ઈયર પદનો સંબંધ અપવેસે સાથે પણ ક-વો હોય તો થઈ શકે, એટલે, ફતરમા અપ્રવેશ એમ અર્થ કરી શકાય

પરિણામી જીવો મૂર્ત્ત^૧, સપ્રદેશ પદ. ક્ષેત્ર^૨ ક્રિયા ચ ૧
નિત્ય^૩ કારણ કર્તા, સર્વગતમિતર અપ્રવેશઃ ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થઃ

પરિણામિ-પરિણામી	ણિચ્ચ ^૪ -નિત્ય
જીવ-જીવ	કારણ-કારણ
મુક્ત-મૂર્ત્ત-રૂપી	કર્તા-કર્તા
સપ્રપસા-સપ્રદેશી	સર્વગય-સર્વગત, સર્વવ્યાપી
પદ-એક	ઇયર-ઇતર, (પ્રતિપક્ષી ભેદ સહિત)
ચિત્ત-ક્ષેત્ર	
કિરિયા-ક્રિયાવંત, સક્રિય	અપ્રવેસે-અપ્રવેશી

અન્યથ સહિત પદો છે

પરિણામિ જીવ મુક્ત^૫ સપ્રપસા પદ ચિત્ત કિરિયા ય
ણિચ્ચ^૬ કારણ કર્તા સર્વગય ઇયર અપ્રવેસે

ગાથાર્થ.

પરિણામીપણું, જીવપણું, રૂપીપણું, સપ્રદેશીપણું, એકપણું,
ક્ષેત્રપણું, ક્રિયાપણું, નિત્યપણું, કારણ પણું, કર્તાપણું, સર્વવ્યા
પીપણું અને ઇતરમા અપ્રવેશીપણું, (વિચારણું)

વિશેષાર્થ.

એક ક્રિયાથી અન્ય ક્રિયામાં અથવા એક અવસ્થાથી બીજી
અવસ્થામાં જવું તે પરિણામ કહેવાય તેથી વિપરીત અપરિણામ
કહેવાય ત્યાં જીવ અને પુદ્ગલનો પરિણામ ૧૦ ૧૦+પ્રકારનો છે,

+ દરેક પરિણામનાં ઉત્તરભેદનાં નામ તથા સ્વરૂપ શ્રી પત્રવજી
સૂત્રમાથી જાણવા તે સક્ષેપમા આ પ્રમાણે—

૧૦ જીવ પરિણામ.

- ૧ ગતિ પરિણામ (દેવઆદિ ૪)
- ૨ ઇન્દ્રિય પરિણામ (રૂપસ્પર્શનાદિ ૫)
- ૩ ક્રિયા પરિણામ (ક્રોધાદિ ૪)
- ૪ ભેગ્યા પરિણામ (કૃષ્ણાદિ ૬)
- ૫ યોગ પરિણામ (મનોયોગાદિ ૮)

અહિં હવ દેવાદિપણુ છોડી મનુષ્યાદિપણુ અને મનુષ્યાદિપણુ છોડી દેવાદિપણુ પામે છે એ પ્રમાણે એક અવસ્થા છોડી બીજી અવસ્થામા જવારૂં હવના ૧૦ પરિણામ વિચારવા, તેમજ પુદ્ગલના પણ ૧૦ પરિણામ યથાસંભવ વિચારવા, એ પ્રમાણે હવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય પરિણામી છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય અપરિણામી છે. તથા હવ દ્રવ્ય પોતે હવ છે, અને શેષ પાંચ દ્રવ્ય અહવ છે

તથા ૬ દ્રવ્યમા પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી + (એટલે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાણું) છે, અને શેષ + ૫ દ્રવ્ય અરૂપી છે.

- ૬ ઉપયોગ પરિણામ (મત્યાદિ ૧૨)
- ૭ જ્ઞાન પરિણામ (મત્યાદિ ૮)
- ૮ દર્શન પરિણામ (ચતુર્દર્શનાદિ-૪)
- ૯ ચારિત્ર પરિણામ (સામાયિકાદિ ૭)
- ૧૦ વેદ પરિણામ (સ્રીવેદાદિ ૩)

૧૦ પુદ્ગલ પરિણામ

- ૧ બંધ પરિણામ (પરસ્પર સંબંધ થવો તે. ૨ પ્રકારે)
- ૨ ગતિ પરિણામ (સ્થાનાન્તર થવું તે. ૨ પ્રકારે)
- ૩ સંસ્થાન પરિણામ (આકાશમાં ગોઠવાવું તે ૫ પ્રકારે)
- ૪ ભેદ પરિણામ (સ્કંધથી છુટા પડવું તે ૫ પ્રકારે)
- ૫ વર્ણ પરિણામ (વર્ણ ઉપજવા તે. ૫ પ્રકારે)
- ૬ ગંધ પરિણામ (ગંધ ઉપજવા તે. ૨ પ્રકારે)
- ૭ રસ પરિણામ (રસ ઉપજવા તે. ૫ પ્રકારે)
- ૮ સ્પર્શ પરિણામ (સ્પર્શ ઉપજવા તે. ૮ પ્રકારે)
- ૯ અગુણ્ય પરિણામ (શુભ્ર આદિ ઉપજવું તે. ૪ પ્રકારે)
- ૧૦ રૂપ પરિણામ (રૂપ ઉપજવા તે ૨ પ્રકારે)

+ વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ એ ચારનું સામુદાયિક નામ રૂપ છે, માટે એ ચાર જેને હાય તે રૂપી.

x હવતત્ત્વમા હવ રૂપી કહ્યો અને અહિં અરૂપીમાં ગણ્યો તેનું કારણ ત્યાં દેહધારી હવના ૧૪ ભેદની અપેક્ષાએ રૂપી કહેવા છે, અને અહિં હવદ્રવ્યના મૂળ સ્વરૂપને અરૂપી કહ્યો છે.

તથા ૬ દ્રવ્યમા પાંચ દ્રવ્ય સપ્રદેશી (અણુના સમૂહવાળા) છે. અને કાળ દ્રવ્ય અપ્રદેશી છે (અણુઓના પિંડમય નથી)

છ દ્રવ્યમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય, એ ત્રણ દ્રવ્ય એકેક છે. અને શેષ ૩ દ્રવ્ય અનંત અનંત હોવાથી અનેક છે

છ દ્રવ્યમા આકાશદ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે, અને શેષ ૫ દ્રવ્ય ક્ષેત્રો છે. અહિં દ્રવ્ય જેમા રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર, અને રહેનાર દ્રવ્ય ક્ષેત્રી કહેવાય

તથા-છ દ્રવ્યમા જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય ક્રિયાવંત છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય અક્રિયાવંત છે. અહિં ક્રિયા તે ગમન આગ મન આદિ જાણવી ધર્માસ્તિકાયાદિ ચારે દ્રવ્યો સદાકાળ સ્થિર સ્વભાવી છે માટે અક્રિય છે પોતપોતાના સ્વભાવની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયામા તો છએ દ્રવ્ય સક્રિય ગણાય, પરંતુ તે સક્રિયપણુ અહિં અગીકાર ન કરવું.

તથા છ દ્રવ્યમા જીવ અને પુદ્ગલ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ પામતા હોવાથી એક સ્વરૂપે રહેતા નથી, માટે એ બે દ્રવ્ય અનિત્ય છે, અને શેષ ૪ દ્રવ્ય સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપે સ્થિર હોવાથી નિત્ય છે, બે કે દરેક દ્રવ્ય ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવ એ ૩ મ્ભ ભાવ યુક્ત હોવાથી નિત્યાનિત્ય છે, તોપણ પોતપોતાની સ્થિત અવસ્થાઓને અગે અહિં નિત્યપણું અથવા અનિત્યપણું વિચારવાનું છે

તથા છ દ્રવ્યમા ધર્માસ્તિકાયાદિક પાંચ દ્રવ્ય કારણ છે, અને ૧ જીવદ્રવ્ય અકારણ છે અહિં જે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના કાર્યમા ઉપકારી-નિમિત્તભૂત હોય તે કારણ, અને તે કારણદ્રવ્ય જે દ્રવ્યના કાર્યમા નિમિત્તભૂત થયું હોય તે દ્રવ્ય અકારણ કહેવાય. જેમ કુભકારના કુભકાર્યમા ચક્ર દડ આદિ દ્રવ્યો કારણ, અને કુભ કાર પોતે અકારણ છે, તેમ જીવના ગતિ આદિ કાર્યમાં ધર્માસ્તિકાય વિગેરે અને યોગ આદિ કાર્યમાં પુદ્ગલ તે ઉપકારી કારણ છે પરંતુ ધર્માસ્તિકાય વિગેરેને જીવ ઉપકારી નથી એ પ્રમાણે કારણ અકારણ ભાવ વિચારવો

તથા છ દ્રવ્યમા જીવ દ્રવ્ય કર્તા, અને શેષ ૫ દ્રવ્ય પ્રકર્તા છે અહિં જે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યની ક્રિયા પ્રત્યે અધિકારી (સ્વામી)

હોય તે કર્તા કહેવાય, અથવા અન્ય દ્રવ્યોનો ઉપભોગ કરનાર દ્રવ્ય કર્તા, અને ઉપભોગમાં આવનારા દ્રવ્ય તે અકર્તા કહેવાય. તથા ધર્મ કર્મ, પુણ્ય, પાપ આદિ ક્રિયા કરનાર તે કર્તા, અને ધર્મ, કર્મ, આદિ નહિ કરનાર, તે અકર્તા. એમ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

તથા, છ દ્રવ્યમાં આકાશદ્રવ્ય લોકાલોક પ્રમાણુ સર્વવ્યાપ્ત હોવાથી સર્વવ્યાપી છે, અને શેષ પાંચ દ્રવ્યો લોકાકાશમાં જ હોવાથી દેશગ્રાપી છે.

તથા, સર્વ દ્રવ્યો જે કે એક જીવમાં પરસ્પર પ્રવેશ કરીને એક જ સ્થાનમાં રહ્યા છે, તો પણ કોઈ દ્રવ્ય અન્યદ્રવ્ય રૂપે થતું નથી, એટલે ધર્માસ્તિકાય તે અધર્માસ્તિકાયાદિ થતો નથી, જીવ તે પુદ્ગલ સ્વરૂપ થતો નથી, ઇત્યાદિ રીતે સર્વે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વરૂપે રહે છે, પણ અન્યદ્રવ્ય રૂપે થતાં નથી. તે કારણથી છએ દ્રવ્ય અપ્રવેશી છે, પરંતુ કોઈ દ્રવ્ય સપ્રવેશી નથી અહિં પ્રવેશ એટલે અન્યદ્રવ્ય રૂપે થવું તે સમજવું.

એ પ્રમાણે ૬ દ્રવ્યનું પરિણામિ આદિ વિશેષ સ્વરૂપ કહ્યું.

ધર્માસ્તિકાય જે ન હોય તો જીવ ને પુદ્ગલો ગતિ કરી શકે નહીં અથવા ગતિ કરી શકે એમ માનીએ તો, અલોકમાં પણ ગતિ કરી શકે, પરંતુ અલોકમાં તો એક તણખલા જેટલું પચ જઈ ન શકાય.

અધર્માસ્તિકાય ન હોય તો, જીવ અને પુદ્ગલો ગતિજ કયાં કરે. સ્થિર ન રહી શકે, અને બન્નેય ન હોય તો લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા ન રહે, લોકની વ્યવસ્થા કોઈને કોઈ રૂપમાં કરવી તો પડે જ.

આકાશાસ્તિકાય ન હોય તો, અનન્ત જીવો અને અનન્ત પરમાણુઓ અને તેઓના સંક્રંધો અમુક જગ્યામાં રહી ન શકે, એક તમ્બુમાં એક લાકડું રહી શકે અને તેટલીજ જગ્યામાં તેટલું સોનું વધારે ભારે છતાં રહી શકે છે તે આકાશાસ્તિકાયને લાધે.

જીવાસ્તિકાય ન હોય તો, જે રીતે આ જગત્ દેખાય છે, તે રીતે ન દેખાતું હોત.

પુદ્ગલાસ્તિકાય પણ, ન હોય તો જે રીતે આ જગત્ દેખાય છે, તે રીતે ન દેખાતું હોત.

કાળ ન હોય તો, દરેક કામ એકી સાથે કરવા પડત, કે ન કરી શકાત, ત્યારે કાળદ્રવ્ય કમ કરાવી આપે છે.

સુવર્ણ જ હરેમાં કેલી રહેવાને ઉત્સુક ન હોવો જોઈએ વળી પાપાનુબંધિ પુણ્ય તો આત્માને પરંપરાએ દુર્ગતિઓમાં જ રજાવા છે, એ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચારતાં પુણ્યતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વ એ બે સર્વથા ભિન્ન છે, તેથી મારા આત્માને પુણ્યનો સંબંધ ન હોવો જોઈએ. તો પણ પુણ્યમાં એક મહા સદ્ગુણ છે કે જે મંમાર અટવીના મહા ભય કર ઉપદ્રવવાળા માર્ગોને જીતવામાં મમર્થ યોદ્ધા સરખું છે, મહારે અનેક પાપારંભવાળા આ ગૃહમંમારની અટવીના ભયંકર માર્ગો પસાર કરવાના છે, અને માર્ગના ઉપદ્રવો જીતવા જેટલું (મુનિપણુ જેટલું) હજી મહારામાં સામર્થ્ય નથી, તેથી ન્યાં સુધી હું આ ગૃહસંસાર રૂપ મહા અટવી પાર ન ઉતરી જાઉં (મુનિમાર્ગ અંગીકાર ન કરું) ત્યાં સુધી આ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યતત્ત્વ રૂપ સમર્થ વળાવાનો ત્યાગ થાય નહિ, એમ વિચારી ગૃહસ્થાવાસ સુધી આત્મા પુણ્યકર્મો કરે. પોતાના કુટુંબનિર્વાહ અને ઈન્દ્રિયોના પોષણ અર્થે જ કેવળ સર્વે સાવધ વ્યાપારો કરે છે, તો તેમાથી (ખચાવ કરી) શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવંત માટે, શ્રી શુભહારાજને માટે, ધર્મની પ્રભાવના માટે, તીર્થોની ઉન્નતિ માટે, ધર્મથી પડતા સાધર્મિકોને ધર્મમાં સ્થિર કરવા માટે ઇત્યાદિ અનેક ધર્મકાર્યો માટે ગૃહસ્થ કેટલાક વ્યાપારો કરે, ધન ગચ્છે, જિનેન્દ્ર પ્રતિમાઓ ભરાવે, ઉદ્યાપનો કરે, જીનચૈત્યો બાંધાવે, જીનેન્દ્ર પૂજા કરે, વિગેરે અનેક સંવરનિર્જરાની ક્રિયાઓ કરે, એજ આ પુણ્યતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ છે,

॥ इति ३ पुण्यतत्त्वम् ॥

॥ अथ चतुर्थं पापतत्त्वम् ॥

નાણંતરાયદસગં, નવ વીણ નીઅસાય મિચ્છતં ।
થાવરદસનિરય તિગં, કસાય પળવીસ તિરિયદુગં ॥૧૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પાનાન્તરાયદશક, નવ દ્વિતીયે નીચૈરસાત્ મિથ્યાત્વમ્
સ્થાવરદશકં નિરયત્રિકં, કપાયપચ્ચવિંશતિઃ તિર્યગ્દિકમ્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ :-

નાળ=જાનાવરણ પાત્ર
 અતરાય=અન્તરાય પાત્ર
 દસગ=(એ બે મળીને) દશ
 નવ=નવ (નવ ભેદ)
 વીણ=બીજા કર્મના
 (દર્શનાવરણીયના)
 નીચ=નીચ ગોત્ર

અસાય=અશાતા વેદનીય
 મિચ્છત્ત=મિથ્યાત્વ
 ધાવરદસ=સ્થાવર વિગેરે ૧૦
 નિરયતિગ=નરકત્રિક
 કસાય=કપાયના
 પળવીસ=પચીસ ભેદ
 તિરિયદુગ=તિર્યગ્દિક

અન્યથ સહિત પદચ્છેદ.

નાળ અતરાય દસગં, વીણ નવ, નીચ અસાય, મિચ્છત્ત,
 ધાવર દસ, નિરય તિગં, કસાય પળવીસ, તિરિય દુગ ॥૧૧॥

ગાથાર્થ:

જાનાવરણીય અને અન્તરાય મળીને દશ, બીજામા નવ,
 નીચગોત્ર, અશાતાવેદનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, સ્થાવર દશક,
 નરકત્રિક, પચીસ કપાય અને તિર્યગ્દિક--

વિશેષાર્થ.

જેમ પુણ્ય બાધવાના ૯ પ્રકાર પૂર્વે કહ્યા, તેમ અહિ પાપ
 બાધવાના ૧૮ પ્રકાર છે, તે ૧૮ પાપસ્થાન કહેવાય છે, અને તે
 પ્રાણાતિપાત (હિંસા), મૃષાવાદ (અસત્ય), અદત્તાદાન (ચોરી),
 મૈથુન (સ્ત્રીસંગ), અને પરિગ્રહ આદિ પ્રસિદ્ધ છે એ પ્રમાણે
 ૧૮ કાગ્જોથી ૮૨ પ્રકારે બંધાયેલું પાપ ૮૨ પ્રકારે ભોગવાય છે,
 તે ૮૨ પ્રકાર કર્મના ભેદરૂપ છે, તે આ પ્રમાણે.

પાપ ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા નિયત [અમુક] વસ્તુનું જ્ઞાન તે
 મતિજ્ઞાન. અને તેને આચ્છાદન કરનાર કર્મ મતિજ્ઞાનાવરણીય
 કર્મ. આ અને અનુસરતું સદ્જ્ઞાન તે ધૃતજ્ઞાન અને તેનું આચ્છાદન
 કરનાર ધૃતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, ઇન્દ્રિય અને મન વિના આત્માને
 રૂપી પદાર્થનું જે આકાશ જ્ઞાન થાય. તે અવધિજ્ઞાન, અને તેને

આચ્છાદન કરનાર અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, અહીં દ્વીપમા સંજિ પચેન્દ્રિયના મનોગત ભાવ બાણવા તે મનઃપર્યવજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર મન પર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, તથા ત્રણે કાળના સર્વ પદાર્થોના ભાવ એક સમયમા બાણાય, તે કેવળજ્ઞાન, અને તેને આચ્છાદન કરનાર કર્મ કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મ, એ પાંચ કર્મના ઉદયથી આત્માના જ્ઞાનગુણનો રોધ (રોકાણ) થાય છે, માટે એ પાંચેય કર્મના બંધ તે પાપના ભેદ છે.

જેનાવડે-દેવાયોગ્ય વસ્તુ હોય, દાનનું શુભ ફળ બાણતો હોય, અને દાન લેનાર સુપાત્રની પણ પ્રાપ્તિ થઈ હોય, છતાં દાન ન આપી શકાય, તે દાનાન્તરાય કર્મ, તથા-દાતાર મળ્યો હોય, લેવા યોગ્ય વસ્તુ હોય, વિનયથી ચાગ્યના કરી હોય છતાં વસ્તુની પ્રાપ્તિ જે કર્મથી ન થાય તે લાભાન્તરાય કર્મ, જેનાથી ભોગ્ય તથા ઉપભોગ્ય સામગ્રી વિદ્યમાન હોય તો પણ ભોગવી ન શકાય તે મોગાન્તરાય કર્મ, તથા ઉપમોગાન્તરાય કર્મ, અહિં એકવાર ભોગવવા યોગ્ય આહારાદિ તે ભોગ્ય, અને વારંવાર ભોગવવા યોગ્ય સ્ત્રી આભૂષણ આદિ ઉપભોગ્ય કહેવાય. તથા જેનાથી-ગળ ન હોય અને હોય તો ફેરવી ન શકાય તે વીર્યાન્તરાય કર્મ, એ પાંચેય પાપકર્મના ભેદ છે.

જેનાથી-અશુદ્ધર્શનનું (અશુ — ઇન્દ્રિયની શક્તિનું) આચ્છાદન થાય તે અશુદ્ધર્શનાવરણીય કર્મ, જેનાથી અશુ નિવાયની શેષ ૪ ઇન્દ્રિય તથા ૧ મન એ પાંચની શક્તિનું આચ્છાદન થાય તે અશુદ્ધર્શનાવરણીય, જેનાથી અવધિદર્શન આચ્છાદન થાય, તે અવધિદર્શનાવરણીય, અને જેનાથી કેવળદર્શન આચ્છાદન થાય, તે કેવલદર્શનાવરણીય, જેનાથી મુખે બંધ તથા તેવી અદ્યપનિદ્રા તે નિદ્રા, દુષ્ટે બંધ તથા તેવી અધિક નિદ્રા તે નિદ્રાનિદ્રા, ઘેડા અને ઉભાં ઊઘ આવે તે પ્રચલા, ચાલતા નિદ્રા આવે તે પ્રચલા-પ્રચલા, અને જે નિદ્રામા, છવ દિવસે ચિત્તવેલું કાર્ય કરે તેવી-પ્રથમસંઘયણીને વાસુદેવથી અર્ધ ગળવાળી અને વર્તમાનમા માત ૧આઠ ગણા ગળવાળી નિદ્રા તે ત્રીણહિ (ત્ર્યાનહિ) નિદ્રા કહેવાય. એ ૪

૧ જો દ્રવ્યનો પ્રકાર કર્મત્રય આવાયતોવમા ૨-૩ ગણું બા
પણ ૪ ગણું છે

દર્શનાવશ્ય અને પ નિદ્રા મળી ૯ લેહ દર્શનાવશ્યીય કર્મના છે પહેલુ જાનાવશ્યીય કર્મ, પછી આ દર્શનાવશ્યીય કર્મ બીજું ગણાય છે, માટે ગાથામા “ત્રીપ=બીજા કર્મના” એમ કહ્યું છે.

જેનાથી નીચ કુળ-જાતિ-વંશમા ઉત્પન્ન થવાય તે નીચગોત્ર કર્મ, જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય, તે અશાતાવેદનીય કર્મ, જેનાથી સર્વજ્ઞ ભગવતે કહેલા માર્ગથી વિપરીત માર્ગની શ્રદ્ધા થાય, તે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ, જેનાથી સ્થાવર વિગેરે ૧૦ લેહની-ભાવની પ્રાપ્તિ થાય તે સ્થાવરદશક, જેનાથી નરકગતિ, નરકની આનુપૂર્વી અને નરકઆયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય, તે નરકક્રિક, જેનાથી ૨૫ કષાયની પ્રાપ્તિ થાય તે ૨૫ કષાયમોહનીય, અને જેનાથી તિર્યચગતિ તથા તિર્યચની આનુપૂર્વી પ્રાપ્તિ થાય તે તિર્યગદ્વિક^૧. એ પ્રમાણે ૬૨, તથા આગળ કહેવાતા ૨૦ કર્મ લેહ મળી, ૮૨ પ્રકારે પાપતત્ત્વ બાજુનું.

ઇગવિતિચરુજાર્દઓ, કુલ્લગઈ ઉવઘાય હંતિ પાવસ્સ
અપસત્થં વન્નચઙ્ગ, અપદમસંઘયણસંઠાણા ॥૧૧॥

સંક્રુત અનુવાદ

પકલ્લિચિત્તુર્જાતય, કુલ્લગતિરુપઘાતો ભવન્તિ પાપમ્ય
અપ્રશસ્તં વર્ણચતુષ્ક-મપ્રથમસહનનસંસ્થાનાનિ ॥૧૧॥

+ આર્યદેશમા અને પ્રાય સર્વત્ર ચારેય ગાંધિમા ઉચ્ચનાયપણાનો અવદાર સદાકાળથી ચાલતો આવેલો છે, અને ચલશે તે મનુષ્યોનો કલ્પિત અવદાર નથી, પણ જન્મ, કર્મ, વિગેરે જન્ય સ્વાભાવિક વ્યવહાર છે. તેનો વિશેષ સમજ આગળની ૩૮ મી ગાથાના અર્થ પ્રસંગે દિપ્તિથી આપેલી છે,

૪ અનંતાનુબંધિ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ	૨ દારય-રતિ
૪ અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ	૨ ગોદ-અરતિ
૪ પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.	૨ ભય-ભુગુપ્સા
૪ સજવલન ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.	૩ વેદ

એ ૨૫ કષાયનું વિશેષ અવશ્ય પહેલા કર્મગ્રન્થથી જાણવું.

૧ તિર્યચની ગતિ તથા આનુપૂર્વી પાપમા છે અને આયુષ્ય પુણ્યમા છે. તેનું દારણ એ છે કે-તિર્યચને હવવાની અભિલાષા હેય છે, પરંતુ તિર્યચને પોતાની ગતિ અને આનુપૂર્વી દષ્ટ નમા

શબ્દાર્થ:

દ્વગ=એકેન્દ્રિય

વિન્દ્રિય

ત્રિન્દ્રિય

ચતુરિન્દ્રિય

જાઈઓ=એ ચાર જાતિ

કુલગદ્ગદ=અશુભ વિહાયોગતિ

ઉવઘાય=ઉપધાત

હુંતિ=છે

પાવસ્સ=પાપના લેહ

અપસત્થં=અપ્રશસ્ત, અશુભ

વન્નચઝ=વર્ણચતુષ્ક

અપદમ=અપ્રથમ (ખેલા સિવાયના)

સંઘયણ=(પાંચ) સંઘયણ

સઠાણા(પાંચ) સંસ્થાન

અન્વય સહિત પદ્યછેદ.

દ્વગ વિન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિય-જાઈઓ, કુલગદ્ગદ ઉવઘાય, અપસત્થં વન્નચઝ
અપદમ-સંઘયણ-સઠાણા, પાવસ્સ હુંતિ ॥૧૯॥

ગાથાર્થ.

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયજાતિ, અશુભ
વિહાયોગતિ, ઉપધાત, અપ્રશસ્ત વર્ણચતુષ્ક, ખેલા સિવાયના
સંઘયણ અને સંસ્થાન એ પાપતત્ત્વના (લેહ) છે. ॥૧૯॥

વિશેષાર્થ.

પૃથ્વીકાય આદિક એકેન્દ્રિયપણુની પ્રાપ્તિ તે એકેન્દ્રિય
જાતિ, શબ આદિક દ્વીન્દ્રિયપણુની પ્રાપ્તિ તે દ્વીન્દ્રિય જાતિ,
જૂ, માકણ આદિક ત્રીન્દ્રિયપણુની પ્રાપ્તિ તે ત્રીન્દ્રિય જાતિ,
પતંગિયા, વીછી આદિક ચતુરિન્દ્રિયપણુની પ્રાપ્તિ તે ચતુરિન્દ્રિય
જાતિ, ઉટ તથા ગદ્ગદ સરખી અશુભ ચાલ તે અશુભ વિહાયો-
ગતિ. પ્રતિજ્ઞા (પરજ્ઞા), રસોલી, દીર્ઘદાત આદિ પોતાના
અવયવો વડે પોતે દુષ્ટ પામે, અથવા જળમાં ઝપાપાત,
પર્વતના ઝાળરથી પાત, અને ફાસા આદિકથી આપધાત કરવો=થવો
તે ઉપધાત કહેવાય ક્રિયાદિ અપાવનાર અંધાચેલા તે સર્વ કર્મો
પાપતત્ત્વ નમનવા

જેનાથી (શરીરમાં) દુષ્ટવર્ણ અને નીલવર્ણ પ્રાપ્ત થાય
તે અશુભવર્ણ નામકર્મ. દુર્ગભિગદ તે અશુભગંધ, તીખો અને કડવો
રસ તે અશુભરસ. અને શુરુ-કડકીશ-શીત-તથા રુદ્ધ એ ૪ અશુભ

સ્પર્શ છે એ અશુભ વર્ણાદિ ચાર પાપ કર્મપ્રકૃતિઓ બધાવાથી અપ્રશસ્ત વર્ણચતુષ્ક ઉદયમા આવે છે.

તથા ખેડેલા સંઘયણુ વિના ૫ સંઘયણુની પ્રાપ્તિ, તે આ પ્રમાણે—જેના હાડની સંધિઓ બે પાસે મર્કટબંધવાળી હોય અને ઉપર હાડનો પાટો હોય, પરન્તુ હાડ ખીલી ન હોય, એવો બાધો તે ઋષમનારાચ, કેવળ બે મર્કટબંધ હોય અને પાટો, ખીલી ન હોય તે નારાચ, એક બાજુ મર્કટબંધ હોય અને પણ ખીલી ન હોય તે વર્ધનારાચ, કેવળ ખીલી હોય તે કિલિકા અને હાડના બે છેડા માત્ર સ્પર્શાને રહ્યા હોય તે હ્રેદસ્પૃષ્ઠ અથવા સેનાત્ત સંઘયણુ કહેવાય બંધાયેલા એ પાંચે ય પાપપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તથા ખેડેલા સંસ્થાન સિવાયનાં ૫ સંસ્થાન આ પ્રમાણે—ન્યગ્રોધ એટલે વડવૃક્ષ, તેની પેઠે નાલિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણયુક્ત અને નીચેનો ભાગ લક્ષણ રહિત, તે ન્યગ્રોધ સંસ્થાન, નાલિની નીચેનો ભાગ લક્ષણયુક્ત અને ઉપરનો ભાગ લક્ષણ રહિત તે સાદિ સંસ્થાન, હાથ-પગ-મસ્તક-અને કટિ (કેડ) એ ચાર લક્ષણ રહિત હોય અને ઉદર વિગેરે લક્ષણયુક્ત હોય તે વામન સંસ્થાન, એથી વિપરીત હોય, તે કુઙ્ગ સંસ્થાન અને સર્વે અંગ લક્ષણ રહિત હોય, તે દુઙ્ગ સંસ્થાન, એ પાંચે ય સંસ્થાનો, બંધાયેલા તે તે પાપકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પાપતત્ત્વના ૮૨ ભેદમાં ૫ જ્ઞાનાવરણીય, ૯ દર્શનાવરણીય, ૧ વેદનીય, ૨૬ મોહનીય, ૧ આયુષ્ય, ૧ ગોત્ર, ૫ અન્તરાય, અને ૩૪ નામકર્મના ભેદ છે. તે પાપતત્ત્વના ૮૨, અને પુણ્યતત્ત્વના ૪૨ ભેદ મળીને ૧૨૪ કર્મભેદ થાય છે, પરન્તુ વર્ણચતુષ્ક બન્ને તત્ત્વમા ગણવાથી ૧ વર્ણચતુષ્ક બાદ કરતાં શેષ ૧૨૦ કર્મનો બંધ આ બન્ને તત્ત્વમા સંગૃહિત કર્યો છે. માટે બંધાયેલી શુભ-અશુભ કર્મ પ્રકૃતિઓ પુણ્ય-પાપતત્ત્વ છે.

રથાવર દશક

થાવર સુહુમ અપજ્જં, સાહારણમથિરમસુમદુમગાણિ
દુસ્સરણાહ્લજસં. થાવરદસગં વિવજ્જત્યં ॥૨૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સ્થાવરસૂક્ષ્માપર્ગાત્, સાધારણમસ્થિરમશુભદુર્ભાગ્યે
 દુસ્વરનાદેયાયશ સ્થાવરદશકં વિવર્ચયાર્થમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:

થાવર-સ્થાવર

સુહુમ-સૂક્ષ્મ

અપજ્જ-અપર્યાપ્ત

સાધારણ-સાધારણ

અચિર-અસ્થિર

અશુભ-અશુભ

દુર્ભાગિ-દૌર્ભાગ્ય

દુસ્સર-દુસ્વર

અણાહજ્જ-અનાદેય

અજસ-અપયશ

થાવરદસગ-સ્થાવર દશક

(સ્થાવર આદિ ૧૦ ભેદ)

વિવર્જજતથ=(ત્રસ દશકથી) વિવ-
રીત અર્થવાળુ છે.

અન્વય અને પદસ્થેદ.

થાવર, સુહુમ, અપજ્જ, સાધારણ, અચિર, અશુભ, દુર્ભાગિ,
 દુસ્સર, અણાહજ્જ, અજસ, થાવર દસગં વિવર્જજ અર્થ ॥૨૦॥

ગાથાર્થ.

સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત-સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-દૌર્ભાગ્ય
 દુસ્વર-અનાદેય-અને અપયશ એ સ્થાવર દશક, વિવરીત
 અર્થવાળુ છે

જેનાથી હાલવા ચાલવાની શક્તિનો અભાવ એટલે એક
 સ્થાને સ્થિર રહેવાપણું પ્રાપ્ત થાય તે સ્થાવર, જેનાથી ઇન્દ્રિયના
 વિષયમા ન આવે એવું સૂક્ષ્મપણું પ્રાપ્ત થાય તે સૂક્ષ્મ, જેનાથી
 સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન થાય તે અપર્ગાત્, જેનાથી અનન્ત
 જીવો વચ્ચે એક જ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે સાધારણ એટલે નિર્ગો-
 દ્ય. પ્રાપ્ત થાય તથા જેનાથી બૃહજ્જા આદિ અસ્થિર અ-
 ચરોની પ્રાપ્તિ થાય તે અસ્થિર, જેનાથી નાભિની નીચેના અંગને
 અશુભતા (ખીન જીવને દર્શાવવાથી દાખ પામે એવી અશુભતા) ની
 પ્રાપ્તિ થાય તે અશુભ. જેનાથી જીવને દેખતા પણ ઉદ્ભવ થાય,

તેમજ ઉપકારી હોવા છતાં જેનું દર્શન અરુચિકર લાગે તે દ્વૈર્ભાગ્ય, કાગડા વિગેરે સરખો અશુભ સ્વર થાય તે દુઃસ્વર, જેનાથી યુક્તિવાળા વચનનો પણ લોક અનાદર કરે તે અનાદેય, અને અપકીર્તિની પ્રાપ્તિ તે અવગ્રહ, એ સ્થાવર આદિ ૧૦ લેદ તે પાપકર્મનો બધ થવાથી થાય છે, એ ૧૦ લેદ પૂર્વોક્ત ત્રસ આદિ ૧૦ લેદના અર્થથી વિપરીત અર્થવાળા બાણુવા.

પાપતત્ત્વ બાણુવાનો ઉદ્દેશ

પાપતત્ત્વ પણ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, અને અશુભ કર્મસ્વરૂપ છે પરંતુ આત્મસ્વરૂપ નથી, બદકે આ તત્ત્વ આત્માને આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરનાર છે, પાપતત્ત્વમા ૧૮ પાપસ્થાનો મહાઅશુભ પરિણામ રૂપ છે, તેમજ પાપના ૮૨ લેદ પણ અનિષ્ટ કર્મના બાંધરૂપ-કારણ-રૂપ છે, તેથી એ પાપતત્ત્વ છોડવા યોગ્ય બાણીને છોડવું ઇત્યાદિ ઉદ્દેશ સમજવો અતિ યુગમ છે

॥ इति चतुर्थं पापतत्त्वम् ॥

अथ पञ्चमं आश्रवतत्त्वम्

ભેદો

इन्द्रिय-कसाय-अव्वय, जोगा पंच चउ पंच तिननि कमा ।
किरियाओ पणवीसं, इमा उ ताओ अणुक्रमसो ॥२१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

इन्द्रियरूपायात्रतयोगा पंच चत्वारि पंच त्रीणि क्रमात् ।

क्रिया पञ्चविंशति . इमास्तु ता अनुक्रमशः ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ :

इन्द्रिय-ઇન્દ્રિય

कसाय-કપાય

अव्वय-અવ્રત

जोगा-યોગ

पंच-પાંચ

चउ-ચાઉ

तिनि-ત્રાનુ

इमा-અનુક્રમે

किरियाओ-ક્રિયાઓ

पणवीस-પન્ચવીસ

इमा-આ

उ-અને બીજી

ताओ-તે (ક્રિયાઓ)

अणुक्रमसो-અનુક્રમે

અન્યથા અને પદ્મછેદ.

‘હૃદિય કસાપ અઘ્રય જોગા કમા પંચ ચડ પંચ તિન્નિ
કિરિયાઓ પળવોસં’ ડ તાઓ અણુકમસો હમા ॥ ૨૧ ॥

ગાથાર્થ:

ઇન્દ્રિય, કપાય, અમત, અને યોગો અનુક્રમે પાચ, ચાર, પાંચ
અને ત્રણ છે ક્રિયાઓ પચીસ છે, અને તેઓ અનુક્રમે આ છે-૧૨૧૧

વિરોપાર્થ:

જે માર્ગે તળાવમા પાણી આવે છે, તે માર્ગને જેમ નાણું
કહીએ છીએ, તેમ જે દ્વારા કર્મોનું આગમન આત્માને વિષે થાય
તે આશ્રવ કહેવાય છે. તેમા પ્રથમ પાંચ ઇન્દ્રિયો-તે સ્પર્શનેન્દ્રિય,
રસના ઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ
ઇન્દ્રિયોના અનુક્રમે ૮-૫-૨-૫-અને ૩ મળી ૨૩ વિષય છે. તે
૨૩ વિષયો આત્માને અનુકુળતા પડે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તો તેથી
આત્મા સુખ માને છે, અને પ્રતિકુળતા પડે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તો
દુઃખ માને છે તેનાથી કર્મનો આશ્રવ (=આગમન) થાય છે

તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાય અથવા
અનતાનુબંધિ ક્રોધ આદિ ભેદ વડે ૧૬ કપાયમાં આત્મા અના-
દિકાળથી પ્રવૃત્ત છે, તેથી કર્મનો આશ્રવ પણ અનાદિકાળથી ચાલુ
રહ્યો છે. એમાં પણ આત્મા ન્યારે દેવ, ગુરુ, ધર્મના રાગમા વર્તે
છે, અને દેવ, ગુરુ, ધર્મના નાશ કરનાર પ્રત્યે ક્રોધ આદિ યથાયોગ્ય
દ્રેષલાવમા વર્તે છે, ત્યારે પ્રશસ્ત કપાયી હોવાથી શુભ કર્મનો
આશ્રવ કરે છે, અને સ્ત્રી કુટુંબ આદિ સાંસારિક રાગમાં અને
સામારિક દ્રેષમાં વર્તે છે, ત્યારે અપ્રશસ્ત કપાય હોવાથી અશુભ
કર્મનો આશ્રવ કરે છે. અહિં વષ એટલે સંસારનો, આય એટલે
લાભ જેનાથી થાય તે કપાય કહેવાય.

તથા પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિશ્રદ્ધ
એ પાચનો અનિયમ-અત્યાગ, તે પાંચ અઘ્રત કહેવાય જેથી એ
પાચ ક્રિયામા ન વર્તતો હોય તોપણ ત્યાગવૃત્તિ ન હોવાથી કર્મનો
આશ્રવ (કર્મનું આગમન) અવશ્ય થાય છે

૧ પાપનત્ત્વની કૃત્તનોટમા લખ્યા છે તે.

તથા મનોયોગ, વચનયોગ, અને કાયયોગ એ ૩ મૂળ યોગ અને અન્ય ગ્રન્થોમાં કહેલા (એજ ૩ યોગના પ્રતિભેદ રૂપ) ૧૫ યોગ વડે કર્મનો આશ્રવ થાય છે. કારણ કે આત્મા જ્યાં સુધી યોગપ્રવૃત્તિવાળો છે, ત્યાં સુધી આત્મપ્રદેશો ઉક્તતા પાણીની પેઠે ચળાયમાન હોય છે, અને ચળાયમાન આત્મપ્રદેશો કર્મગ્રહણ અવસ્થા કરે છે. કેવળ નાલિસ્થાને રહેલા આઠ રુચક નામના આત્મપ્રદેશો અચળ હોવાથી કર્મગ્રહણ કરતા નથી.

તથા ૨૫ ક્રિયાનુ સ્વરૂપ તો આગળ જાણાઓથીજ કહેવાશે. અહિં આત્માના શુભાશુભ પરિણામ તથા યોગથી થતું આત્મપ્રદેશોનું કપનપણું તે માત્રાશ્રવ, અને તેના વડે જે આઠ પ્રકારનાં કર્મદલિદ (કર્મપ્રદેશો) ગ્રહણ થાય તે દ્રવ્યાશ્રવ. એ રીતે પણ ૨ નિદેશો કહ્યા છે.

પચ્ચોસ ક્રિયાઓનાં નામો.

કાશ્ય અહિગરણિયા, પાડસિયા પારિતાવળી કિરિયા
પાળાહવાયારંભિય, પરિગ્ગહિઆ માયવત્તી અ ॥૨૨॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

કાશ્યકયધિકરણિકી, પ્રાદેશિકી પારિતાવળિકી ક્રિયા
પ્રાણાતિપાતિકયામિકી, પારિગ્ગહિકી માયાપ્રત્યયિકી ચ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ—

કાશ્ય=કાશિકી ક્રિયા	પાળાહવાય=પ્રાણાતિપાતિકી
અહિગરણિયા=અધિકગ્રહણિકી	આરંભિય=આરંભિકી ક્રિયા
પાડસિયા=પ્રાદેશિકી ક્રિયા	પારિગ્ગહિઆ=પારિગ્રહણિકી
પારિતાવળી=પારિતાપનિકી	માયવત્તી=માયાપ્રત્યયિકી
કિરિયા=ક્રિયા	અ=અને

અન્યથ સહિત પદચ્છેદ

આધાવત, પન્તુ-પાળાહવાય આરંભિય રતિ ॥

ગાથાર્થ.

કાયિકી ક્રિયા, અધિકરણિકી ક્રિયા, પ્રાદેષિકી ક્રિયા પારિતા પનિકી ક્રિયા, પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા, પાન્નિગ્રહિકી ક્રિયા, અને મયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા ॥ ૨૨ ॥

વિશેષાર્થ.

૧-આત્મા જે વ્યાપાર વડે શુભાશુભ કર્મનું ગ્રહણ કરે, તે વ્યાપાર ક્રિયા કહેવાય. ત્યા ક્રિયાને અન્યથાએ પ્રવર્તાવવી તે કાયિકી ક્રિયા, તે પણ સર્વે અવિરત જીવની સાવધ ક્રિયા અનુપરત કાયિકી (એથા શુભસ્થાનક સુધી,) અને અશુભ યોગપ્રવૃત્તિ તે દુષ્પ્રયુક્ત કાયિકી ક્રિયા કહેવાય (તે છટ્ટા શુભસ્થાનક સુધી જાણવી)

૨-જેના વડે આત્મા નરકનો અધિકારી થાય, તે અધિકરણ કહેવાય. અધિકરણ એટલે ખડગ આદિ ઉપધાતક દ્રવ્યો, તેવા ઉપધાતી દ્રવ્યો તૈયાર કરવા તે અધિકરણિકી ક્રિયા જે પ્રકારની છે, ૧ ખડગાદિકના અંગ-અવયવો પરસ્પર જોડવા તે સયોજના અધિકરણિકી, અને સર્વથા નવાં શસ્ત્રાદિ બનાવવાં તે નિર્વર્તનાધિકરણિકી ક્રિયા, અહિં પોતાનું શરીર પણ અધિકરણ જાણવું (આ ક્રિયા બાહર કપાયોદયી જીવને હોવાથી ૬ મા શુભસ્થાનક સુધી હોય છે)

૩-જીવ અથવા અજીવ ઉપર દ્વેષ ગ્રીતવવો તે પ્રાદેષિકી ક્રિયા જે પ્રકારની છે ત્યા જીવ ઉપર દ્વેષ કરવાથી જીવપ્રાદેષિકી અને પોતાને પીડા ઉપજાવનાર કટક, પથ્થર આદિ ઉપર દ્વેષ થાય, તે અજીવપ્રાદેષિકી ક્રિયા છે (આ ક્રિયા ક્રોધના ઉદયવાળી છે માટે ૬ મા શુભસ્થાને ન્યા સુધી ક્રોધોદય વર્તે છે, ત્યા સુધી હોય છે)

૪-પોતાને અથવા પરને તાડના-તર્જના વડે સંતાપ ઉપજાવવો તે પારિતાપનિકી ક્રિયા જે પ્રકારની (પ્રજા ૦ માં ૩ પ્રકારની) જોઈ છે ત્યા સ્ત્રી આદિકના વિયોગે પોતાના હાથે પોતાનું શિર કટવા વિગેરેથી સ્વદસ્ત પારિતાપનિકી ક્રિયા, અને બીજાના

હાથે તેમ કરાવતાં પરહસ્તપારિતાપનિકી ક્રિયા કહેવાય. (આ ક્રિયા પાણુ બાહર કપાયોદય પ્રત્યયિક્ક હોવાથી ૯ મા ગુણુસ્થાન સુધી છે)

૫—પ્રાણુનો અતિપાત એટલે વધ કરવો તે પ્રાણાનિપાતિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે, તે પારિતાપનિકીવત્ સ્વહસ્તિકી અને પર-હસ્તિકી એમ બે પ્રકારની બાણુવી આ ક્રિયા અવિરત જીવેને હોય છે. (તેથી ૫Xમા ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે) વળી આ ક્રિયા હણેલો જીવ મરણ પામે તોજ લાગે અન્યથા નહિ.

૬—આરંભથી ઉત્પન્ન થયેલી તે આરમ્ભિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે ત્યાં સજીવ જીવના ઘાતની પ્રવૃત્તિ તે જીવ આરમ્ભિકી અને ચિતરેલા અથવા પત્યરાદિકમાં કોતરેલા નિર્જીવ જીવને (સ્થાપના જીવને) હણવાની પ્રવૃત્તિ તે અજીવ આરમ્ભિકી ક્રિયા આ ક્રિયામા હણાતો જીવ ઉદ્દેશથી-હણવાની બુદ્ધિથી હણાતો નથી, પરન્તુ ધન વિગેરે બાંધતા પ્રસંગથી હણાય છે બે ઉદ્દેશથી હણાય તો આ ક્રિયા પ્રાણાતિપાતિકી થઈ જાય છે (આ ક્રિયા પ્રમાદવશે હોવાથી છઠ્ઠા ગુણુસ્થાન સુધી છે.)

૭—પરિગ્રહ એટલે ધન-ધાન્ય આદિકનો જે સંગ્રહ અથવા મમત્વભાવ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ પારિગ્રહિકી ક્રિયા તે બે પ્રકારની છે. ત્યાં પશુ, દાસ આદિ મજીવના સંગ્રહથી જીવપારિગ્રહિકી અને ધન-ધાન્યાદિ અજીવના સંગ્રહથી અજીવપારિગ્રહિકી ક્રિયા કહેવાય (આ ક્રિયા પરિગ્રહવાળાને હોવાથી ૫ મા ગુણુસ્થાન સુધી છે.)

૮—માયા એટલે છગા-પ્રપંચ તેના પ્રત્યયથી એટલે હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલી તે માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે ત્યાં પોતાના હૃદયમા દુષ્ટભાવ હોવા છતાં શુદ્ધભાવ દર્શાવેલો તે વાત્મમાત્રવચ્ચન માયા પ્રત્યયિકી, અને ખોટી સાક્ષી, ખોટા લેખ આદિ કૃત્વા તે પરમાત્રવચ્ચન માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા કહેવાય (આ ક્રિયા ૭ મા ગુણુસ્થાન સુધી છે)

X નવતત્ત્વના અભ્યાસીને ગુણુસ્થાનના સમજ ન હોવાથી દરેક મિયાના ગુણુસ્થાન દો સર્મા દર્શાવેલા છે તે ગુણુસ્થાનની સમજવામાં શિલક વગેરેને સમજવા શોભા છે.

અન્યથ સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્ પરન્તુ અળવકંઠપચ્છદ્યાં તથા 'દોસ શરિયાવદિયા
ગાથાર્થઃ'

આજ્ઞાપનિકી, વૈદારણિકી, અનાભોગિકી, અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકી,
તથા બીજી પ્રાયોગિકી, સામુદાનિકી, પ્રેમિકી, દ્વૈષિકી અને
ધર્માપાથિકી ॥ ૨૪ ॥

વિશેષાર્થઃ

૧૭-જીવ તથા અજીવને આજ્ઞા કરી તેઓ દ્વારા કંઈ
મંગાવવું તે આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા. અથવા જ્ઞાનયનિકી ક્રિયા
જીવ-અજીવલેદે બે પ્રકારની છે (અને તે પાત્રમા ગુણસ્થાન
સુધી છે.)

૧૮- જીવ અથવા અજીવને વિદારવાથી (ફેડવાથી-લેદવાથી)
વૈદારણિકી ક્રિયા, અથવા વિતારણા એટલે વચના-કગાઈ કરવી
તે વૈતારણિકી ક્રિયાતે જીવ-અજીવ લેદે બે પ્રકારની કહી છે,
સદ્ગુણીને દુર્ગુણી કહેવા, પ્રપંચી દુભાષિયાપણું કરવું, જીવ તથા
અજીવના પણ અછતા ગુણ-દોષ કહેવા, મહેણા મારવા, કલંક
આપવું, ક્ષણ પડે એવી ખબર આપવી ઇત્યાદિ આશ્રવો આ
ક્રિયામા અન્તર્ગત થાય છે (અને આ ક્રિયા પાદરકપાયોદય
પ્રત્યયિક હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૧૯-અનાભોગ એટલે ઉપયોગ રહિતપણાવડે થતી ક્રિયા
તે અનાભોગિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે. ત્યા ઉપયોગ રહિત અને
પ્રમાર્જનાદિ ક્રિયા વિના વસ્ત્રપાત્ર આદિ લેવા-મુકવાથી અનાયુ-
ક્તાદાન અનાભોગિકી, અને ઉપયોગ રહિત પ્રમાર્જનાદિ કરીને
લેવા-મુકવાથી અનાયુક્તપ્રમાર્જના અનાભોગિકી ક્રિયા થાય છે,
(આ ક્રિયા જ્ઞાનાવરણીય ઉદયપ્રત્યયિક મકપાયી જીવને છે, માટે
૧૦ મા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૨૦-પોતાના અથવા પરના સિતની આકાંક્ષા—અપેક્ષા
રહિત જે આ લોક અને પચ્છોક્ત વિરુદ્ધ ચોરી પરદાગગમન (=પ-

રત્ની ગમન) આદિ આચરણ તે અનવકાદક્ષ પ્રત્યયિકી ક્રિયા સ્વ અને 'પર ભેદે બે પ્રકારની છે (આ ક્રિયા બાદર કપાયોદય પ્રત્ય-યિક હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાન સુધી છે અહિં અન્ન=રહિત અવકાદક્ષ=હિતની અપેક્ષા પ્રત્યયિક=નિમિત્તવાળી એ શબ્દાર્થ છે)

૨૧-મન-વચન-કાયાના શુભાશુભ યોગ રૂપ ક્રિયા તે પ્રાયોગિકી ક્રિયા (આ ક્રિયા શુભાશુભ સાવધયોગીને હોવાથી ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી છે.)

૨૨-યથાયોગ્ય આઠે કર્મની સમુદાયપણે ગ્રહણ ક્રિયા અથવા એવો ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર અથવા લોકસમુદાયે ભેગા મળીને કરેલી ક્રિયા. અથવા સંયમીની અસૂચ્યમ પ્રવૃત્તિ તે સામુદાનિકી ક્રિયા, અથવા સમાદાન ક્રિયા, અથવા સામુદાયિકી ક્રિયા કહેવાય (તે ૧૦ મા અથવા ૫ મા ગુણસ્થાન સુધી છે) અહિં સમાદાન એટલે ઇન્દ્રિય અને સર્વ (કર્મ) નો સંગ્રહ, એવા બે મુખ્ય અર્થ છે.

૨૩-પોતે પ્રેમ કરવો અથવા બીજાને પ્રેમ ઉપજો તેવા વચન બોલવા, ઇત્યાદિ વ્યાપાર તે પ્રેમિકી ક્રિયા (આ ક્રિયા માયા તથા લોભના ઉદયરૂપ હોવાથી ૧૦ મા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૨૪-પોતે દ્વેષ કરવો અથવા અન્યને ઠપ ઉપજો તેમ કરવું તે દૈવિકી ક્રિયા. (ક્રોધ અને માનના ઉદયરૂપ હોવાથી ૯ મા ગુણસ્થાન સુધી છે)

૨૫-દુર્યા એટલે (ગમન-આગમન આદિ કેવળ) યોગ, તે જ એક વસ્તુ એટલે (કર્મ આવવાનો) માર્ગ તે ધર્યાપય, અને તત્સં-બધી જે ક્રિયા તે દુર્યાપયિકી ક્રિયા અર્થાત્ કર્મબધના મિથ્યા-ત્વ-અમન-કપાય-અને યોગ એ આગ હેતુમાર્થી માત્ર યોગરૂપ એક જ હેતુ વડે બધાતુ કર્મ ધર્યાપયિકી ક્રિયા રૂપ જાણાય છે (તે અપ્રાર્થી છુવને હોવાથી ૧૧-૧૨-૧૩ મા ગુણસ્થાને હોય છે) આ ક્રિયાથી એક આતાવેદનીય કર્મ ૨ નમયની સ્થિતિવાળું બધાય છે, તે પહેલે સમયે બાધે, બીજે સમયે ઉત્પન્ન આવે, અને ત્રીજે સમયે નિર્જર છે આ કર્મ અતિ ક્ષેપ વાળું. જાધ ન્ન, સ્પર્શવાળું અને અતિ ન્દ્ર હોય છે

એ પ્રમાણે અનેક ગ્રંથોની તારવણીથી રૂપ ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ અતિ સંક્ષેપમા કહ્યું છે. વિશેષાથીએ શ્રી પ્રજ્ઞાપના-ઠાણાંગણ નવતત્ત્વલાખ્ય— આવશ્યકવૃત્તિ-વિચારસારપ્રકરણ- ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથોમાથી જાણવા યોગ્ય છે. કોઈક ગ્રંથમાં અર્થ ભેદ છે, તથા કોઈક ગ્રંથમાં નામભેદ પણ છે પરંતુ આ ગ્રંથમાં ચાલુ પદ્ધતિ પ્રમાણે ૨૨ ક્રિયાઓ લખી છે.

॥ આશ્રવતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

આશ્રવતત્ત્વ જાણીને આત્મા એમ વિચારે કે-ઉપર કહેલા ૪૨ ભેદ જે આશ્રવરૂપ છે, તેમાંનો એક ભેદ પણ આત્મસ્વરૂપને સન્મુખ કરવામાં સહાયભૂત નથી, અપવાદ તરીકે ફક્ત પુણ્ય રૂપ જે શુભાશ્રવ તેજ એક સંસાર અટવીમાંથી પાર ઉતરવાને ગૃહસ્થાવાસમાં સહાયભૂત થાય છે, શેષ પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય રૂપ શુભાશ્રવ અને આ જ ૪૨ પ્રકારના પાપરૂપ અશુભ આશ્રવો તે સર્વ આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરે છે અને કરશે માટે કર્મના આગમન રૂપી આશ્રવતત્ત્વ આત્માને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ જાણી પાંચ ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયોથી નિવર્તે, ૪ કષાયનો ત્યાગ કરે, અવિરતિપણનો ત્યાગ કરી વ્રત નિયમનો આદર કરે, મન-વચન-કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છોડે, અને તે તે ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થાય, એ પ્રમાણે કર્માશ્રવના માર્ગથી વિમુખ થયેલો

“ આ ૨૫ ક્રિયાઓ અથવા આશ્રવના ૪૨ ભેદમાંના કેટલાક ભેદ આગળ કહેવાતા સિદ્ધના ૧૫ ભેદની પેઠે પરસ્પર એક સરખા જેવા પણ છે, અને સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતા ઘણા ભેદ જૂદા પણ સમજી શકાય છે અદિ વિગેષ વર્ણન કરવાથી ગ્રંથવૃદ્ધિ થતાં અબ્યાસક વર્ગને કઠિનતા થઈ જવાના કારણથી ક્રિયાઓનું વિશેષ વર્ણન કયું નથી.

પુન આ ૨૫ ક્રિયાઓમાંથી શ્રી પ્રજ્ઞાપનાજી વિગેરેમા પાંચ પાંચ ભેદથી ૧૦ ક્રિયા વર્ણવી છે અને શ્રી ઠાણાંગણમા જે જે ભેદથી ૨૪ વર્ણવી છે તથા ઠાણાંગણમાં એ સર્વને (આશ્રવની મુખ્યતાએ) અજીવ ક્રિયાઓ કહી છે, અને શ્રી દેવચન્દ્રજી દ્વંત નિયાગસાગમાં (હવે પરિણામની મુખ્યતાએ) જીવ ક્રિયાઓ કહી છે, અગેતાથી જનને સમાન છે.

આત્મા સ્વર નિજજ્ઞાનો આદર કરી બન્ધતત્ત્વનો પણ ત્યાગ કરી અન્તે મોક્ષતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે અને તેથી આત્મસ્વરૂપી બની રહે એજ આશ્રવતત્ત્વ બાણવાનો ઉદ્દેશ છે

॥ इति ५ आश्रवतत्त्वम् ॥

॥ अथ ६ संवरतत्त्व ॥

ભેદો

સમિર્દે ગુત્તી પરિસદ્, જદ્ધમ્મો ભાવના ચરિત્તાણિ
પણ તિ દુવીસ દસ વા—ર પંચ મેણદિ સગવન્ના ॥૨૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

समितिगुप्तिः परिषदो यतिधर्मो भावनाश्चरित्राणि
पंचत्रिकद्वविंशतिर्दशदशपञ्चमेवै सप्तपञ्चाशत् ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ :

સમિર્દે=અમિતિ
ગુત્તો=ગુપ્તિ
પરિસદ્=પરિપદ
જદ્ધમ્મો=યતિધર્મ
ભાવના=ભાવના
ચરિત્તાણિ=ચારિત્ર
પણ=પાત્ર ભેદે

તિ=ત્રણ ભેદે
દુવીસ=બાવીસ ભેદે
દસ=દશ ભેદે
વાર=બાર ભેદે
પંચ=પાત્ર
મેણદિ=એ ભેદો વડે
સગવન્ના=સત્તાવન ભેદ છે

અન્યથ અને પદ્ય છે

પણ તિ દુવીસ દસ વાર પંચ મેણદિ સમિર્દે, ગુત્તી,
પરિસદ્. જદ્ધમ્મો. ભાવના ચરિત્તાણિ સગવન્ના ॥

ગોથાર્થ :

પાત્ર, ત્રણ, બાવીસ, દશ, બાર, ભેદો વડે અમિતિ ગુપ્તિ, પરિપદ, યતિધર્મ, ભાવના, અને ચારિત્ર છે (સંવરતત્ત્વના એ) સત્તાવન ભેદ છે ॥ ૨૫ ॥

વિશેષાર્થ:

આવતા કર્મનું શેકાણુ તે સંવર કહેવાય પૂર્વે કહેલ આશ્રવ તત્ત્વથી વિપરીત આ સંવર તત્ત્વ છે તેના પાઠ ભેદ આચરવાથી નવાં કર્મ આવતાં નથી તે પાઠ ભેદ આગળની ગાથાઓમાં કહેવાશે. અને અહિ શબ્દાર્થ માત્ર કહ્યો છે તે આ પ્રમાણે—

સમ્ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે [એટલે સમ્યક્ ઉપયોગ-યતના પૂર્વક] इति એટલે ગતિ-એટલા તે સમિતિ, તથા જેના વડે સંસારમાં પડતા પ્રાણીનું ગુણ્યત્તે=રક્ષણ થાય તે ગુપ્તિ. તથા પરિ-સમન્તાત્=સર્વ જાગૃતી સમ્યક્ પ્રકારે સહ=સહન કરવું તે પરિપહ. તથા મોક્ષ માર્ગમાં જે યતન કરે, તે યતિ અને તેનો 'ધર્મ' તે યતિ ધર્મ તથા મોક્ષ માર્ગ પ્રત્યે ભાવની વૃદ્ધિ થાય તેવું ચિન્તવન તે માવના, તથા જ્ય એટલે આઠ કર્મનો સચય -સ ગ્રહ તેને રિત્ત=રિક્ત (ખાલી) કરે તે ચારિત્ર કહેવાય. એ સવરતત્ત્વના દ્રવ્ય અને ભાવ ભેદનું સ્વરૂપ તો પહેલી ગાથાના અર્થમાં જ કહ્યું છે

સમિતિઓ અને ગુપ્તિઓ

इरिया भासेमणादाणे, उच्चारे समिईसु अ
मणगुत्ती वयगुत्ति, कायगुत्ती तहेव य ॥२६॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ईयांभाषेयणादानान्युच्चारः समितिषु च
मनोगुप्तिर्वचोगुप्तिः कायगुप्तिस्तथैव च ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ:

इरिया=ईयां अभिति
भासा=भाषा अभिति
पसणा=उपेयणा अभिति
आदाणे=आदान अभिति
उच्चारे=उच्चार (उत्सर्ग)
अभिति
समिईसु=पात्र अभितिઓમાં

अ=तथा, वणी
मणगुत्ती=भनोगुप्ति
वयगुत्ती=वचनगुप्ति
कायगुत्ती=कायगुप्ति
तहेव=तेभ्य
य=वणी (अथवा छंदपूति
भाटे)

અન્વય આહત પદ્ય છે

સમિર્સુ હરિયા માલા વસના આદાણે અ ઉચ્ચારે
તહ પ્વ મળ ગુત્તી વય ગુત્તી ચ કાય ગુત્તી ॥ ૨૬ ॥

ગાથાર્થ :

પાત્ર સમિતિઓમાં ધર્મા સમિતિ, ભાષા સમિતિ, એપણા સમિતિ, આદાન (આદાનલડમત્ત નિક્કખેવણા) સમિતિ, અને ઉચ્ચાર સમિતિ (એટલે ઉત્સર્ગ સમિતિ અથવા પારિપ્લાપનિકા સમિતિ) છે તથા મનોશુભિ, વચનશુભિ, અને કાયશુભિ છે ॥૨૬॥

વિશેષાર્થ :

સમ્યક્ પ્રકારના ઉપયોગ પૂર્વક જે પ્રવૃત્તિ તે સમિતિ અને સમ્યક્ પ્રકારે ઉપયોગ પૂર્વક નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ તે શુભિ કહેવાય ત્યા સમિતિના ૫ ભેદ તથા શુભિના ૩ ભેદ આ પ્રમાણે છે-

૧ દ્વયા સમિતિ-ધર્મા એટલે માર્ગ, તેમા ઉપયોગ પૂર્વક ચાલવું તે દ્વયા સમિતિ અહિં માર્ગમા યુગ માત્ર (૩૥ લાથ) ભૂમિને દૃષ્ટિથી જોના અને સજીવ ભાગનો ત્યાગ કરતા ચાલવું તે ધર્મા સમિતિ છે .

૨ માપા સમિતિ-સમ્યક્ પ્રકારે નિગ્વધ (નિર્દોષ) ભાષા બોલવી તે માપા સમિતિ અહિં આમાયિક પોત્તારવાળા ધ્રાવક અને સર્વવિરતિવત મુનિ મુખે મુહપત્તિ રાખી નિગ્વધ વચન બોલે તો ભાષા સમિતિ બાળવી, અને જે મુહપત્તિ વિના નિગ્વધવચન બોલે તો પણ ભાષા અસમિતિ બાળવી

૩ વ્યવહાર સમિતિ-સિદ્ધાન્તમા કહેલી વિધિ પ્રમાણે ૪૨ દોષ રહિત આહાર ગ્રહણ કરવો તે એપણા સમિતિ મુખ્યત્વે મુનિ મહાગત્તને અને જોણતાએ યથાયોગ્ય પાંખધાત્રિ ત્રનધારી પ્રાવકને હોય છે

૪ આદાન સમિતિ-ગર પાત્ર આદિ ઉપકરણોને લેઈ પ્રમાણ (સ્વચ્છ કરી) લેવા મૂકવા તે આદાન સમિતિ એનું

બીજું નામ 'આદાનલાગમત્ત નિરૂપેવણા સમિતિ' પણ છે.

૫ ઉત્સર્ગ સમિતિ-૫૩^૧ નીતિ ૩૬ધુનીતિ-અશુદ્ધ-આહાર વધેલ આહાર- નિરુપયોગી થયેલ ઉપકરણ ઇત્યાદિનો વિધિ પૂર્વક ત્યાગ કરવો (પરઠવવુ) તે ઉત્સર્ગસમિતિ. આનુ બીજું નામ પારિષ્ઠાપનિકા^૪ સમિતિ પણ છે

૧ મનોગુપ્તિ--મનને સાવધ માર્ગના વિચારમાથી રોકવું (અને સમ્યક્ વિચારમા પ્રવર્તાવવું) તે મનોગુપ્તિ ૩ પ્રકારે છે ત્યાં મનને આર્તધ્યાન રૌદ્રધ્યાન રૂપી દુર્ધ્યાનમાંથી રોકવું તે ૧ અકુશલ નિર્વૃત્તિ^૨ ધર્મધ્યાન શુદ્ધધ્યાનમાં પ્રવર્તાવવું તે ૨ કુશલપ્રવૃત્તિ, અને કેવલિ લગવંતને સર્વથા મનયોગનો નિરોધ --અભાવ થાય તે વખતે યોગનિરોધ રૂપ મનોગુપ્તિ હોય છે.

૨ વચનગુપ્તિ-સાવધ વચન ન બોલવું (અને નિરવધ વચન બોલવું) તે વચનગુપ્તિ, તેના બે ભેદ છે શિરઃકંપન વિગેરેના પણ ત્યાગ પૂર્વક મૌનપણું રાખવું તે મૌનાવલમ્બિનો, અને વાચનાદિ વખતે મુખે મુહુર્પતિ રાખી બોલવું તે વાઙ્મનિયમિતી વચનગુપ્તિ બાણવી

પ્રશ્ન - ભાષાસમિતિ અને વચનગુપ્તિમા શું તફાવત ?

ઉત્તર-વચનગુપ્તિ સર્વથા વચનનિરોધ રૂપ, અને નિરવધ વચન બોલવા રૂપ બે પ્રકારની છે, અને ભાષાસમિતિ તો નિરવધવચન બોલવારૂપ એકજ પ્રકારની છે. (એમ નવતત્ત્વની અવચૂરિમા કહ્યું છે)

૩ કાયગુપ્તિ-કાયાને સાવધ માર્ગમાંથી રોકી નિરવધ ક્રિયામાં બેઠવી તે કાયગુપ્તિ બે પ્રકારની છે. ત્યાં ઉપસર્ગાદિ પ્રસંગે પણ કાયાને અલાયમાન ન કરવી તથા કેવલિ લગવંતે કરેલો કાય-યોગનો નિરોધ તે ચેષ્ઠાનિર્વૃત્તિ કાયગુપ્તિ, અને સિદ્ધાન્તમાં કહેલી

૧ મદમત્ત એટલે પાત્ર માત્રક વિગેરેન (જયગા પૂર્વક આદાન= પ્રદશ ૨ ૫, અને નિરુપેવણ મૂકવા તે

૨ ઝાડો ૩ પિસાગ ૪ પરિષ્ઠાપન એટલે પરઠવવું -વિધિ પૂર્વક હોવું તે

વિધિ પ્રમાણે ગમન આગમન આદિ કરવું તે યથાસૂત્રચેષ્ટાનિ-
યમિની કાયગુપ્તિ છે.

એ પ્રમાણે પાત્ર સમિતિ તે કુશલમા (સન્માર્ગમાં) પ્રવૃ-
ત્તિરૂપ છે, અને ત્રણ ગુપ્તિ તે કુશલમાં પ્રવૃત્તિ તથા અકુશલથી
નિવૃત્તિ રૂપ છે એ આઠ પ્રવચન માતા ગણાય છે કારણ કે એ
આઠથી સવરધર્મરૂપી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે ધર્મપુત્રનું
પાલન પોષણ થાય છે. એ આઠ પ્રવચન માતા વ્રતધારી શ્રાવકને
સામાયિક પોસહમા અને મુનિને હંમેશા હોય છે

॥ इति ५. समिति ३ गुप्ति ॥

પરિપહો.

खुहा पिवासा सी उण्हं, दंसाचेलारइत्थिओ
चरिया निसीहीया सीज्जा, अकोस वह जायणा ॥ २७ ॥

સસ્કૃત અનુવાદ

શુદ્ધા પિવાસા શીતમુષ્ણ, દંશોઽચેલકોઽરતિ રિત્રક
ચર્યા નૈવેધિકી શર્યા, આક્રોશો વધો યાચના ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ:

खुहा=शुद्धा परिपह
पिवासा=पिपासा परिपह
(=तृषा परिपह)
सी=शीत परिपह
उण्हं=अण्ड परिपह
दस=दश परिपह
अचेल=अचेलइ परिपह
अरइ=अरति परिपह

त्थिओ=अग्नी परिपह
चरिया=चर्या परिपह
निसीहिआ=नैवेधिकी परिपह
(स्थान परिपह)
सीज्जा=शर्या परिपह
अकोस=आक्रोश परिपह
वह=वध परिपह
जायणा=याचना परिपह

અન્યથ સહિત પદ-છેદ

गाथायत्-परन्तु दंस अचेल अरइ (इ) न्धिओ इति ॥

गाथार्थ:

દુધા પરિપહ-પિપાસા (તૃષા) પરિપહ શીતપરિપહ ઉણ્

પરિપહ, દશ પરિપહ, અચેતક, અરતિ, સ્ત્રી, ગર્યા, નૈવેદિકી (સ્થાન)
શય્યા, આકાશ, વધ, અને યાચના પરિપહ ॥ ૨૭ ॥

વિશેષાર્થ.

પરિ-સમસ્ત પ્રકારે (કદને) સહ-સહન કરવું પણ ધર્મ-
ભાગનો ત્યાગ ન કરવો તે પરિપહ કહેવાય. તે ૨૨ પરિપહમાં
દર્શન (સમ્યક્ત્વ) પરિપહ અને પ્રજ્ઞા પરિપહ એ બે પરિપહ
ધર્મનો ત્યાગ ન કરવા માટે છે, અને ૨૦ પરિપહ કર્મની નિર્જગ
કરવા માટે છે, તે ૨૨ પરિપહ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે-

૧ ક્ષુધા પરિપહ-ક્ષુધા વેદનીય સર્વ અશાતા વેદનીયથી
અધિક છે, માટે તેવી ક્ષુધાને પણ સહન કરવી પરંતુ અશુદ્ધ
આહાર ગ્રહણ ન કરવો, તેમજ આંતરધ્યાન ન કરવું, તે ક્ષુધા
પરિપહનો વિજય કર્યો કહેવાય.

૨ પિપાસા પરિપહ-પિપાસા-એટલે તૃષ્ણાને પણ સમ્યક્
પ્રકારે સહન કરવી પરંતુ સચિત્ત જળ અથવા મિશ્ર જળ પીવું
નહિં, સંપૂર્ણ ૩ ઉકાળાવાળું ઉષ્ણ જળ આદિ અને તે પણ
સિદ્ધાન્તમા કહેલી વિધિ પ્રમાણે નિર્દોષ પ્રાપ્ત થયું હોય તોજ
પીવું તે તૃષ્ણા પરિપહ.

૩ શીત પરિપહ-અતિશય ઠાંડ પડવાથી અગોપાગ અકડાઈ
જતા હોય તો પણ સાધુને ન કંઈપણે તેવા વસ્ત્રની ઈચ્છા, અથવા
તાપણીએ તાપવાની ઈચ્છા માત્ર પણ ન કરે, તે શીત પરિપહ.

૪ ઉષ્ણ પરિપહ ઉન્હાળાની ઋતુમા તપેલી શીલા અથવા
રેતી ઉપર ચાલતા હોય અથવા તાપ સખ્ત પડતો હોય તે વખતે
મરણાન્ત કદ આગ્યે પણ ઇત્રની છાયા અથવા વસ્ત્રની છાયા
અથવા વીઝણાનો વાયુ, કે સ્નાન-વિલેપન આદિકની ઇચ્છા માત્ર
પણ ન કરે, તે ઉષ્ણપરિપહ.

૫ દશ પરિપહ-વર્ષા કાળમા ડાસ-મંછર-જૂ-માકડ ઇત્યાદિ
વૃક્ષ જંતુઓ ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે, તે જંતુઓ બાણના પ્રહાર
સરળા રાખ માટે, તોપણ ત્યાંથી ખસી અન્ય સ્થાને જવાની

મળ્યા ન કરે. તેઓને ધૂસ્ર આદિ પ્રયોગથી બહાર કાઢે નહિ, તેમજ તે જીવો ઉપર દ્વેષ પણ ચિંતવે નહિ, પરંતુ પોતાની ધર્મની દૃઢતા ઉપજવવામા નિમિત્તભૂત માને, તે દશ પરિપદ જીવો કહેવાય

૬ અચેલ પરિપદ- વસ્ત્ર સર્વથા ન મળે, અથવા જીર્ણપ્રાય મળે, તો પણ દીનતા ન ચિંતવે તેમજ ઉત્તમ બાહુ મૂલ્યવાન વસ્ત્ર ન મળે. પરંતુ અલ્પ મૂલ્યવાળું જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરે, તે અચેલ પરિપદ આદિ અચેલ એટલે વસ્ત્રનો સર્વથા અભાવ અથવા જીર્ણ વસ્ત્ર એમ બે અર્થ છે જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરવું, તે પણ પરિપદ છે, એમ કહેનાર અસત્યવાદી છે, કારણ કે સંયમના નિર્વાહ પૂરતું જીર્ણપ્રાય વસ્ત્ર મમત્વરહિત ધારણ કરવાથી પરિપદ ન કહેવાય, એજ શ્રી જિનેન્દ્રવચનનું સહસ્ય છે

૭ અરતિ પરિપદ- અરતિ એટલે ઉદ્દેગભાવ. સાધુને સયમમા વિચરતા જ્યારે અરતિના કારણ બને. ત્યારે સિદ્ધાન્તમા કહેલા ધર્મસ્થાનો ભાવવા, પરંતુ ધર્મ પ્રત્યે ઉદ્દેગભાવ ન કરવો. કારણ કે ધર્માનુષ્ઠાન તે મન્દ્રિયોના સંતોષ માટે નથી, પરંતુ મન્દ્રિયોના અંન આત્માના દમન માટે છે, તેથી ઉદ્દેગ ન પામવો. તે અરતિ પરિપદનો જ્ય કથો કહેવાય

૮ સ્ત્રી પરિપદ- સ્ત્રીઓને સંયમ માર્ગમા વિપ્રકર્તા બાળીને તેમને સરાજ દષ્ટિએ ન જોવી. તેમજ સ્ત્રી પાતે વિપચારે નિમ-ત્રણ કરે તો પણ સ્ત્રીને આધીન ન થવું, તે સ્ત્રી પરિપદનો વિ-જ્ય કહેવાય તેમજ આવીને પુરુષ પરિપદ આમા અતર્ગત મમજવો

૯ નચ્યા પરિપદ- ચર્ચા એટલે ચાલવું વિરાગ કરવો. અર્થાત્ મનિએ એક ન્યાને અધિક કાળ ન રહેતા માનકરપની નચ્યાતા પ્રમાણે (૮ એપકાળના અંન ૧ વપકાળના આમાન્યાનો એ રીતે) નવકાળી વિરાગ કરવો. પણ તેમા આજ્ઞાન ન કરવી, તે ચર્ચા પરિપદનો વિજ્ય કહેવાય

૧૦ નેવેધિર્યા પરિપદ- માન્ય ગુહ. નચ્યાતન. નચ્યાતન. નચ્યાતન. નચ્યાતન

ઇત્યાદિ સ્થાનોમા રહેવું અને ત્યાં પ્રાપ્ત થતા ઉપસર્ગોથી ચળા-
યમાન ન થવું, અથવા સ્ત્રી, પશુ, નપુસક આદિ રહિત અને
સંયમના નિર્વાહ યોગ્ય સ્થાનમાં રહેવું, તે નૈવેદિકી પરિપહ છે
પાપ અથવા ગમનાગમનનો નિષેધ જેમાં છે, તે નૈવેદિકી એટલે
સ્થાન કહેવાય. આતુ બીજું નામ નિષદ્યા પરિપહ અથવા
સ્થાન પરિપહ પણ કહેવાય.

૧૧ શય્યા પરિપહ-ઉચ્ચી નીચી ઇત્યાદિ પ્રતિકૂળ શય્યા
મળવાથી ઉદ્વેગ ન કરે તેમજ અનુકૂળ શય્યા મળવાથી હર્ષ ન
કરે, તે શય્યા પરિપહ.

૧૨ આક્રોશ પરિપહ-મુનિનો કોઈ અજ્ઞાની મનુષ્ય તિરસ્કાર
કરે તો મુનિ તે તિરસ્કાર કરનાર પ્રત્યે દ્વેષ ન કરે, પરંતુ તેને
ઉપકારી માને, તે આક્રોશ પરિપહ હત્યો ગણાય.

૧૩ વધ પરિપહ-સાધુને કોઈ અજ્ઞાની પુરૂષ ૬૩, ચાબુક
આદિકથી આકરા પ્રહાર કરે, અથવા વધ પણ કરે, તોપણ સ્કંધક-
સૂરિના ઘાણીમાં પીલાતા ૫૦૦ શિષ્યોની પેઠે વધ કરનાર ઉપર
દ્વેષ ન કરતાં ઉલટો મોક્ષમાર્ગમા મહા ઉપકારી છે, એમ માને,
અને એવી ભાવના ભાવે, કે “કોઈ જીવ મને (મારા આત્માને)
હણી શકતો નથી, પુદ્ગલરૂપ શરીરને હણે છે, અને તે શરીર
તો મારાથી ભિન્ન છે, શરીર તે હું નથી, અને હું તે શરીર નથી,
તથા મને આ પુરુષ જે દુઃખ આપે છે, તે પણ પૂર્વે બાધેલા
કર્મનો ઉદય છે, જે તેમ ન હોય, તો એ પુરુષ મને છોડીને
બીજાને કેમ હણતો નથી? આ હણનાર તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર
છે, ખરું કારણ તો મારા પૂર્વભવના કર્મજ છે,” ઇત્યાદિ શુભ
ભાવના ભાવે, તે વધપરિપહ હત્યો કહેવાય.

૧૪ યાચના પરિપહ-સાધુ કોઈ પણ વસ્તુ (તૃણ ઠેકું
ઇત્યાદિ પણ) માગ્યા વિના ગ્રહણ ન કરે, એવો તેમનો ધર્મ છે,
તેથી હું ગત છું, ધનાઢય છું, તો મારાથી બીજા પાસે કેમ
માગી શકાય? ઇત્યાદિ માન અને લગ્ન ધારણ કર્યા વિના ઘેર
ઘેર ભિત્રા માગવી, તે યાચના પરિપહ હત્યો કહેવાય.

અલાભ રોગ તળપાસા, મલ સકાર પરીસહા ॥

પન્ના અન્નાણ સમ્મત્તં, દ્વઅ વાવીસ પરીસહા ॥૨૮॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અલાભરોગતળસ્પર્શા, મલસત્કારપરિપહૌ ॥

પ્રજા અન્નાનં સમ્યક્ત્વમિતિ દ્વાવિંશતિઃ પરિપદાઃ ॥૨૮॥

અન્વય અહિત પદ્મછેદ

ગાથાવત્—

શબ્દાર્થઃ

અલાભ=અલાભ પરિપાઠ

રોગ=રોગ પરિપાઠ

તળપાસા-તૃણસ્પર્શ પરિપાઠ

મલ-મલ પરિપાઠ

સકાર-સત્કાર પરિપાઠ

પરિસહા-પરિપાઠ

પન્ના-પ્રજા પરિપાઠ

અન્નાણ-અન્નાન પરિપાઠ

સમ્મત્તં-સમ્યક્ત્વ પરિપાઠ

દ્વઅ-એ પ્રમાણે

વાવીસ-ગાવીસ

પરિસહા-પરિપાઠ

ગાથાર્થઃ

અલાભ--રોગ--તૃણસ્પર્શ--મલ અને સત્કાર પરિપાઠ--પ્રજા અન્નાન--અને સમ્યક્ત્વ એ પ્રમાણે ૨૨ પરિપાઠો છે. ॥૨૮॥

વિશેષાર્થઃ

૧૫. અલાભ પરિપદ્ધ-માન અને લગ્ન છોડીને ઘેઘે બિદ્યા માગવા છતાં પણ વસ્તુ ન મળે તો “લાભાન્નનાય કર્મનો લાય છે, અથવા સ્ત્રેષ્ઠ તપવૃદ્ધિ ધાય છે” એમ અમળને ઉદ્દેશ ન કરવો, તે અલાભ પરિપાઠ

૧૬ રોગપરિપદ્ધ-જ્વર (તાવ) અતિમાર (ઝાડો) આદિ રોગ પ્રગટ થતા જિનકરૂપી આદિ કુરૂપવાળા મુનિઓ તે રોગની ચિકિત્સા ન કરવે, પરંતુ પોતાના કર્મનો વિષાક ચિત્તવે, અને સ્થવિર કરૂપી (જનકવાચી) મુનિ હોય, તે રાજમના પ્રવૃદ્ધી વિધિ પ્રમાણે

નિરવધ (નિર્દોષ) ચિકિત્સા કરાવે અને તેથી રોગ શાન્ત થાય અથવા ન થાય, તો પણ હર્ષ ઉદ્વેગ ન કરે, 'પન્તુ પૂર્વ કર્મનો વિપાક (ઉદય) ચિંતવે, તે રોગ પરિપક્વ હત્યો ગણાય

૧૭ તૃણસ્પર્શ પરિપક્વ—ગન્ધથી નિકળેલા જિનકલ્પ આદિ કલ્પધારી મુનિને તૃણનો (ડાલ આદિ ઘાસનો) સા હાથ પ્રમાણ) સંપર્શ હોય છે, તેથી તે તૃણની અણીઓ શરીરમા વાગે તોપણ વસ્ત્રની ઇન્છા ન કરે, તથા ગન્ધવાસી (સ્થવિરકલ્પી) મુનિને વસ્ત્રનો પણ સંપર્શ હોય છે, તે પણ પ્રતિકુળ પ્રાપ્ત થયો હોય, તો દીનતા ધારણ ન કરે, તે તૃણસ્પર્શ પરિપક્વ છે

૧૮ મલ પરિપક્વ—સાધુને શૃંગાર-વિષયતા કારણરૂપ જળસ્નાન હોય નહિ, તેથી પરસેવા વિગેરેથી શરીરે મેલ ઘણો લોગ્યો હોય અને દુર્ગંધ આવતી હોય, તોપણ શરીરની દુર્ગંધ ટાળવા માટે જળથી સ્નાન કરવાનું ચિંતવન પણ ન કરે, તે મેલ પરિપક્વ હત્યો ગણાય

૧૯ સત્કાર પરિપક્વ—સાધુ પોતાનો ઘણો માન સત્કાર લોકમા થતો દેખી મનમા હર્ષ ન પામે, તેમજ સત્કાર ન થવાથી ઉદ્વેગ ન કરે, તે સત્કાર પરિપક્વ હત્યો કહેવાય

૨૦ પ્રશ્ન પરિપક્વ—પોતે બહુશ્રુત (અધિક જ્ઞાની) હોવાથી અનેક લોકોને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી સંતુષ્ટ કરે, અને અનેક લોકો તે બહુશ્રુતની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે, તેથી તે બહુશ્રુત પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ ધરી હર્ષ ન કરે, પરન્તુ એમ બોલે કે, “પૂર્વે મારાથી પણ અનંતગુણ બુદ્ધિવાળા જ્ઞાનીઓ થયા છે, હું કોણ માત્ર છું ?” ઇત્યાદિ ચિંતવે, તે પ્રશ્ન પરિપક્વ હત્યો કહેવાય

૨૧ અજ્ઞાન પરિપક્વ—સાધુ પોતાની અલ્પબુદ્ધિ હોવાથી આગમ વિગેરેના તત્ત્વ ન બોલે, તો પોતાની અજ્ઞાનતાનો સંયમમાં ઉદ્વેગ ઉપજે એવો ખેદ ન કરે, કે “હું આવી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાદિ નયમ વાળા મુનિ તોપણ આગમતત્ત્વ બોલતો નથી, બહુશ્રુતપણુ

પ્રાપ્ત થતુ નથી.' ઇત્યાદિ ખેદ-ઉદ્વેગ ધારણુ ન કરતા મતિજાના વરણીયનો ઉદય વિચારી સંયમ લાવમા લીન થાય, તે અજ્ઞાન પરિષદ છૂટ્યો ગણાય.

૨૨ સમ્યક્ત્વ પરિવહ--અનેક કષ્ટ અને ઉપસર્ગ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ, સર્વજલાપિત ધર્મની શ્રદ્ધાથી ચળાયમાન ન થવું, શાસ્ત્રોના સૂક્ષ્મ અર્થ ન સમજાય તો બ્યામોડ ન કરવો, પર-દર્શનમાં ચમત્કાર દેખી મોડ ન પામવો, ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વ પરિ-પડ કહેવાય.

૨૨ પરિષદમા કર્મનો ઉદય અને ગુણસ્થાનકનુ કોષક

પરિષદ	કયા કર્મના ઉદયથી ?	કયા ગુણ-સ્થાનમુધી ?
હુધા-પીપાસા-શીત-ઉ-પજુ-દશ-ચર્યા-શય્યા-મલ-વધ રોગ-તૃણસ્પર્શ-એ ૧૬	અશાતા વેદની-યના ઉદયથી	૧ થી ૧૩
પ્રજ્ઞા પરિષદ	જ્ઞાનાવરણીયના દાયોમશમથી	૧ થી ૧૨
અજ્ઞાન પરિષદ	જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી	૧ થી ૧૨
અમ્યક્ત્વ પરિષદ	દર્શનમોહનીય-ના ઉદયથી	૧ થી ૬
અલાભ	લાભાન્તરાયના ઉદયથી	૧ થી ૧૨
આમોસા-અવતિ-અ-નિષ-દ્યા-અવેલ-આચના-અન્ધાર-એ ૭	અરિત્રમોહની-યના ઉદયથી	૧ થી ૬

॥ સમકાળે ૨૦ પરિષદ ॥

શીત અને ઉષ્ણ, તથા ચર્મા અને નિષદા, એ ચાર પરિષદમાથી સમકાળે બે અવિરોધી^૧ પરિષદ હોય માટે સમકાળે એક જીવને ઉત્કૃષ્ટી-૨૦ પરિષદ હોય છે, અને જઘન્યથી પૂર્વોક્ત ચારમાના અવિરોધી બે પરિષદ હોય છે.

॥ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ તથા શીત અને ઉષ્ણ પરિષદ ॥

સ્રી પરિષદ, પ્રજા પરિષદ, અને સત્કાર પરિષદ એ ત્રણ અનુકૂળ^૨ પરિષદ છે, અને શેષ પ્રતિકૂળ^૩ પરિષદ છે. તથા સ્રી પરિષદ અને સત્કાર પરિષદ એ બે શીતલ^૪ પરિષદ છે. અને શેષ ૨૦ ઉષ્ણ^૫ પરિષદ છે.

॥ इति २२ परिषद् ॥

દશ યતિ ધર્મ

खंती मद्व अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधवे
सच्चं सोअं आकिंचणं च वंमं च जइधम्मो ॥२१॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

क्षान्तिर्मार्दव आर्जवो, मुक्तिः तपः संयमश्च बोद्धव्य
सत्यं शौचमार्किचन्यं च ब्रह्म च यतिधर्मः ॥ २१ ॥

૧ શીત અને ચર્મા અથવા શીત અને નિષદા, અથવા ઉષ્ણ અને ચર્મા અથવા ઉષ્ણ અને નિષદા એમ ચાર રીતે બે બે અવિરોધી પરિષદ સમકાળે જાણવા.

- તત્ત્વાર્થમા સમકાળે ૧૬ પરિષદનો ઉદય કલ્પો છે

૨ આત્માને શાતા-સુખરૂપે વેદાય, પરન્તુ કષ્ટ ન પડે, તે અનુકૂળ પરિષદ

૩ આત્માને જેમા અશાતા-દુઃખનો અનુભવ હોય, તે પ્રતિકૂળ પરિષદ

૪ જીવને શાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર, તે શીતલ પરિષદ

૫ જીવને અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર, તે ઉષ્ણ પરિષદ અર્થ પ્રદા પરિષદ અનુકૂળ-સુખરૂપ છે, તે પશુ બુદ્ધિને ગર્ભ ચિત્તની અગ્રભીરતા

૫? અશાન્તિ ૩૫ (અભીરતા ૩૫) દોષથી ઉષ્ણ પરિષદ છે.

અન્યથ સહિત પદ્મછેદ.

શ્રુતી. મહવ, અહ્નવ, મુક્તિ. તવ સંજમે સચ્ચ, સોઝ.
આકિચ્છણ ચ વ મ ચ જઈધમ્મો વોધવ્વે ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ —

મત્તી=ધમા	સચ્ચ=સત્ય
મહવ-નમ્રતા	સોઝ=શૌચ, પવિત્રતા
અહ્નવ=સમતા	આકિચ્છણ=અકિચ્છન
મુક્તી=નિરાણાપાણુ	વ મ=પ્રદાયર્થ, શુરુદ્ધવાસ
તવ=તપશ્ચર્યા	ચ=અને, તથા વળી
મ જમે=અંચમ	જઈધમ્મો=ચતિધર્મ, મુનિધર્મ
વોધવ્વે=જાણવા	

ગાથાર્થ:

ધમા, માર્ત્તવ, નમ્રતા, સરલતા, નિરાણાપાણુ, તપશ્ચર્યા,
અંચમ, સત્ય, પવિત્રતા, અકિચ્છનપાણુ, અને પ્રદાયર્થ એ ચતિધર્મ
(મુનિધર્મ) જાણવા ॥૨૬॥

વિશેષાર્થ.

‘શ્રુતિ (દ્વાન્તિ) એટલે ક્રોધનો અભાવ. તે ખેડેલા દમ્મા
ધર્મ. તે પાત્ર પ્રકાર છે. ત્યાં કોઈએ પોતાનું નુકશાન કર્યા છતાં
“એ કોઈ વળતે ઉપકારી છે” એમ જાણી સહનશીલતા ગણવી
તે ઉપકાર દમ્મા “જે હું ક્રોધ કરીશ, તો આ માટે નુકશાન
કરશે” એમ વિચારી દમ્મા કરવી તે ઉપકાર દમ્મા. “જે ક્રોધ
કરીશ તો કર્મબંધ પ્રશે” એમ વિચારી દમ્મા ગણવી તે વિશાક
દમ્મા “માન્યમા દમ્મા ગણવાનું કહ્યું છે. તેથી દમ્મા ગણવી”
તે વચ્ચન દમ્મા (અપવા પ્રવચન દમ્મા). અને “આત્માનો ધર્મ
દમ્માજ છે એમ વિચારી દમ્મા ગણવી તે ધર્મ દમ્મા એ પાવે ચ
દમ્મા પ્રત્યેય આત્મવા લાયક છે પશ્ચુ ક્રોધ પ્રત્યે દમ્મા નથી
એના - વોલ્કટ દમ્મા ધર્મગુણ છે

૨ માર્ત્તવ-નમ્રતા, નિરુદ્ધિ, નાનપાણુ.

૩ આર્જવ-સરળતા-નિષ્કપટપણું.

૪ મુક્તિ-નિર્લોભીપણું.

૫ તપ-ઇચ્છાનો રોધ કરવો તે તપ, અહિ સવર તત્ત્વમાં કહ્યો. અને આગળ નિર્જર્જરા તત્ત્વમાં પણ કહેવાશે, માટે તપથી સંવર અને નિર્જર્જરા બનને થાય છે, એમ જાણવું. કારણ કે સમ્યક્ નિર્જર્જરામાં સંવરધર્મ પણ અંતર્ગત હોય છેજ.

૬ સંયમ-સ=સમ્યક્ પ્રકારના યમ=૫ મહાવ્રત અથવા ૫ આણુવ્રત તે સંયમ ધર્મ કહેવાય, ત્યાં મુનિનો સંયમ ધર્મ અહિ-સાદિ રૂપ ૫ મહાવ્રત ૫ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ૪ કપાયનો જ્ય, અને (મન વચન કાયાના અશુભ વ્યાપાર રૂપ) ૩ દંડની નિવૃત્તિ એમ ૧૭ પ્રકારનો છે

૭ સત્ય-સત્ય, હિતકારી, માપસર, પ્રિય, ધર્મની પ્રેરણા આપનારા વાક્યો બોલવા.

૮ શૌચ-પવિત્રતા, મન, વચન, કાયા અને આત્માની પવિત્રતા, મુનિઓ બાહ્ય ઉપાધિ રહિત હોવાથી મનથી પવિત્ર હોય છે, વચનથી સમિતિ-શુષ્ણિ જાળવવાને સત્યવચન બોલનારા હોવાથી પવિત્ર હોય છે તપસ્વિ હોવાથી તેઓના શારીરિક મેલો બળી જવાથી તેઓની કાયા પવિત્ર હોય છે અથવા મળ મૂત્રાદિ અશુચિઓની યથાયોગ્ય શુદ્ધિ કરનાર હોય છે. અને રાગદ્વેષના ત્યાગનું તેઓનું લક્ષ્ય હોવાથી આત્માને પણ પવિત્ર કરતા હોય છે, આમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી પવિત્રતા, તે શૌચ.

૯ આકિંચ્ચન્ય-(કિંચ્ચન-કંઈ પણ અ નહિ અર્થાત) કંઈ પણ પરિગ્રહ ન રાખવો તે અકિંચ્ચન ધર્મ, તેમજ મમત્વ પણ ન રાખવું તે અકિંચ્ચન ધર્મ છે. (અહિ તદ્વિતના નિયમથી “અ” નો “આ” થયો છે)

૧૦ વ્રત્તચર્ય-મન વચન કાયાથી વૈકલિયશરીરી (-દેવી) માથે તથા ઔદારિક શરીરી (-મનુષ્યણી અને તિર્યચી) માથે મૈથુનને (કરવું કરાવવું અને અનુમોદવું એ ૩ કરણથી) ત્યાગ તે (૩X૨X૩=)૧૮ પ્રકારનું વ્રત્તચર્ય જાણવું અથવા ગુરુકુળવાસ-

એટલે શુરુની આજ્ઞામાં અને સાધુ સમુદાયમાં ગડી, તેના નિય-
મોને અનુસરી જ્ઞાન અને આચાર શિખવા, તે પાત્ર પ્રદાયર્થ
કહેવાય છે એ ૧૦ પ્રકારનો ચતિધર્મ કહ્યો

॥ ઇતિ ૧૦ ચતિધર્મ ॥

ગાર ભાવના—

પદ્યમણિચ્ચમસરણં, સંસારો ઇગયા ય અન્નત્તં
અમુદ્ધત્તં આસવ સં-વરો ય તદ્દ ણિજ્જરા નવમી ॥૩૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રથમમનિત્યમશરણં, સંસાર એકતા ચાન્યત્ત્વ ।

અશુચિત્ત્વમાશ્રય સવરથ તથા નિર્જરા નવમી । ૩૦॥

અન્યથ સહિત પદ્યછેદ.

પદ્યમં અણિચ્ચં અસરણં, સંસારો ઇગયા ય અન્નત્ત ।

અમુદ્ધત્તં આસવ ય સવરો તદ્દ નવમી ણિજ્જરા ॥૩૦॥

શુભાર્થ:

પદ્યમ-પેદલી

અણિચ્ચં-અનિત્ય ભાવના

અસરણં-અશરણુ ભાવના

સંસારો-સંસાર ભાવના

ઇગયા-એકતા ભાવના

ય-યળી

અન્નત્ત-અન્યત્ત ભાવના

અમુદ્ધત્ત-અશુચિત્ત્વ ભાવના

આસવ-આશ્રય ભાવના

સવરો-સવર ભાવના

ય-યળી

તદ્દ-તથા

ણિજ્જરા-નિર્જરા ભાવના

નવમી-નવમી

ગાથાર્થ.

પેદલી અનિત્ય, અશરણુ સંસાર, એકતા અન્યત્ત, અશુ-
ચિત્ત્વ આશ્રય અને સવર તથા નવમી નિર્જરા ॥ ૩૦ ॥

વિશેષાર્થ:

૧ અનિત્ય-ભારના—“લક્ષ્મી કુટુંબ સંવત્ ૨૦૧૦, ૨૨-
પાદો એ સર્વ વિજ્ઞાના અગ્રણી સ્વરૂપ વિદ્યાગતિ ને આપ
ને અને કાલે નથી હાથે નીલે વત્સલની સંપૂર્ણ
અનુસરી ન

૨ અશરણ-ભાવના-“ હું, જા અને મરણ વળતે કોઈ કોઈનું શરણ નથી.” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે

૩ સંસાર-ભાવના-“ ચાર ગતિરૂપ આ સંસારમાં નિરંતર ભ્રમણું જ પડે છે. જે અનેક દુઃખોથી ભરેલો છે, સંસારમા-માતા સ્ત્રી થાય છે, અને સ્ત્રી માતા થાય છે, પિતા પુત્ર થાય છે, પુત્ર મરીને પિતા થાય છે, માટે નાટકના દૃશ્ય સરખો વિલક્ષણ આ સંસાર સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે ” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે સંસાર ભાવના.

૪ ઇક્ત્વ-ભાવના-“ આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે અને સુખ દુઃખાદિ પણ એકલો જ ભોગવે છે, કોઈ સહાયકારી થતું નથી.” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે

૫ અન્યત્વ-ભાવના-“ ધન કુટુંબ પરિવાર, તે સર્વ અન્ય છે, પણ તે રૂપ હું નથી હું આત્મા છું, હું શરીર નથી, પરંતુ તે મારાથી અન્ય છે ” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે.

૬ અશુચિત્વ-ભાવના-“ આ શરીર રસ-રુધિર-માસ-મેદ-અસ્થિ-મજ્જા-અને શુક્રઃ એ અશુચિમય સાત ધાતુનું બનેલું છે પુરુષના શરીરમા ૯ દ્વાર—૨ અક્ષુ, ૨ કાન, ૨ નાક, ૧ મુખ, ૧ શુદ્ધ, ૧ લિંગથી હ મેશા અશુચિ વહ્યા કરે છે, અને સ્ત્રીના (૨ સ્તન, અને યોનિમા બે દ્વાર) ૧૨ દ્વારથી હ મેશા અશુચિ વહ્યા કરે છે વળી-જેના સગથી અત્તર, તેલ આદિ મુજ ધિ પદાર્થો પણ દુર્ગંધરૂપ બને છે, મિષ્ટ આહાર પણ અશુચિરૂપ થાય છે, તેવા આ શરીરની ઉપરથી દેખાતી સુંદર આકૃતિને અવળી કરી દેખીએ, તો મહા ત્રાસ ઉપજાવે એવી આતિ ગિભત્સ હોય છે.” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે.

૭ આશ્રય ભાવના-કર્મને આવવાના ૪૨ માર્ગ પૂર્વે કહ્યા છે, તે માર્ગે કર્મો નિરંતર આવ્યા જ કરે છે અને આત્માને નીચો ઉતારે જ લેતો છે આમને આમ ચાલ્યા કરે, તો આત્માનો ઉદ્ધાર ક્યાં થાય ? ” ઇત્યાદિ ચિંતવણું તે.

૮ સંવર-ભાવના-અભિનિ, શુભિ, પરિપક, ચતિધર્મ, ભાવના અને ચાન્નિ, તે સર્વના પળ બેઠોનું સ્વરૂપ ચિંતવણું, અને તે સંવર

તત્વ ક્રમો રોકવાનું સાડું સાધન છે તે ન હોય તો હવનો ઉદ્ધાર જ ન થાય. માટે અમુક ક્રમો રોકવા અમુક અમુક સંવર આચરું તો ઠીક.” ઇત્યાદિ ચિંતવવું.

૧ નિર્જરા ભાવના —“આગળ કહેવાતા નિર્જરા તત્ત્વના ૧૨ તપના લેહોનું સ્વરૂપ ચિંતવવું. અને અનાદિકાળના ગાઠ ક્રમોનો નાશ નિર્જરા વિના થઈ શકે તેમ નથી. માટે યથાશક્તિ તેનો આશ્રય લઈશો તો જ કોઈક વખત પાણી મારા આત્માનો નિસ્તાર થશે. માટે યથાશક્તિ નિર્જરાનું સેવન કરું તો ઠીક” ઇત્યાદિ ચિંતવવું

લોગસહાવો વોહી, દુલ્લહા ધમ્મસ્સ સાહગા અરિહા
પઆઓ ભાવનાઓ ભાવેઅવ્વા પયત્તેણ ॥૩૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

લોકસ્યમાવો લોધિદુર્લભા ધર્મસ્ય સાધના અર્હન્ત ॥
પતા ભાવના, ભાવિતવ્યા પ્રયત્નેન ॥ ૩૧ ॥

અન્યથ સહિત પદચ્છેદ

લોગસહાવો લોહીદુલ્લહા, ધમ્મસ્સ સાહગા અરિહા ॥
પઆઓ ભાવનાઓ પયત્તેણ ભાવેઅવ્વા ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:

લોગસહાવો-લોકસ્યભાવ ભાવના	પઆઓ-એ
લોહીદુલ્લહા-લોધિદુર્લભભાવના	ભાવનાઓ-ભાવનાઓ
ધમ્મસ્સ-ધર્મના	ભાવેઅવ્વા-ભાવવી
સાહગા-સાધક	પયત્તેણ-પ્રયત્ન પૂર્વક
અરિહા-અગિર તો છે	

ગાથાર્થ.

લોક - જલાળ લોધિ અને ધર્મના • ત્વ • અગિર અગિર પદ
દુર્લભ છે. એ ભાવનાઓ પ્રયત્ન પૂર્વક કરા • ૧ ॥ ૩૧ ॥

દુલ્લહા ૧૦૮ ૧૧ થી અને ૧૨ થી પાત્ર • ૧૨ • ૧ • ૧૫૫૫૫, ૬.

સંસ્કૃત અનુવાદ

સામાયિકમથ પ્રથમ, છેદોપસ્થાપનં ભવેદ્ દ્વિતીયમ્ ।
પરિહારવિશુદ્ધિક, સૂક્ષ્મ તથા સાંપરાયિક ચ ॥ ૩૨ ॥

અન્ય સહિત પદ્મછેદ

અથ પદ્મ સામાદયં, વીઝં છેત્રોવદ્વાવળ ભવે.
પરિહારવિશુદ્ધિઞ, તદ્ ચ સુદ્ધમ સંપરાયં ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:

સામાદય-સામાયિક ચારિત્ર
અથ-અથ, હવે
પદ્મ-પ્હેલુ
છેત્રોવદ્વાવળ-છેદોપસ્થાપન
ભવે-છે
વીઝ ખીન્ન ચારિત્ર

પરિહારવિશુદ્ધીઞ-પરિહારવિ
શુદ્ધિ ચારિત્ર
સુદ્ધમ-સૂક્ષ્મ
તદ્-તથા, તેમજ
સંપરાય-સંપરાય ચારિત્ર
ચ-વળી

ગાથાર્થ:

હવે પ્હેલુ સામાયિક, ખીન્ન છેદોપસ્થાપનિક ચારિત્ર, પરિહાર
વિશુદ્ધિ તેમજ વળી સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર છે. ॥ ૩૨ ॥

વિશેષાર્થ:

હવે પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે—

૧ સામાયિક ચારિત્ર.

સમ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો આવ એટલે લાભ, તે
સમાય, અને વ્યાકરણના નિયમથી (તદ્વિતનો) આત્માની વિષય
સામાયિક શબ્દ થાય છે અનાદિકાળની સાધન તે સામાયિક ચારિત્ર
સ્થિતિમાં સમ સ્થિતિમાં લાવવાનું સાધન ત્યાગ. અને નિરવય
આ તેની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે સાવધ યોગોનો ત્યાગ. અને નિરવય
યોગોનું નવર-નિર્જરાનું સેવન=આત્મ જાગૃતિ, તે સમન્વિતિના
સાધનો છે, તેના ઇતરકથિક અને યાવત્ કથિક એ ભેદ છે ભગ્તાદિ
૧૦ ક્ષેત્રમાં પ્હેલા અને છેલ્લા જીનેશ્વરના શાસનમાં પ્રથમ કથુ

દીક્ષા અપાય છે, તે તથા શ્રાવકત્વં શિષ્યાત્વન નામતુ સામા-
યિક વ્રત, પૌષધ, પ્રતિક્રમણ વગેરે દ્વચ્ચ કથિક નામાયિક આરિત્ર
અને મધ્યના ૨૨ તીર્થ કરના શામનમા તથા મહાવિદેહમા અર્વન
પ્રથમ લઘુ દીક્ષા અને પુન વડી દીક્ષા એમ નથી પ્રથમથી જ
નિન્તિઆર આરિત્રત્વં પાલન (=વડી દીક્ષા) હોય છે માટે તે
યાવત્કથિક નામાયિક આરિત્ર (એટલે યાવન્નુવ મુધીનુ
સામાયિક આરિત્ર) કહેવાય છે એ બે આરિત્રમા કન્વચિત્ સામાયિક
આરિત્ર આતિઆર અને ઉદ્દૃષ્ટ ૬ માયતુ છે, અને યાવન્નુવ ને
નિન્તિઆર (અદ્ય અતિઆર) તથા યાવન્નુવ મુધીનુ ગણાય
છે આ સામાયિક આરિત્રનો લાભ થયા વિના શેષ ૪ આરિત્રોનાં
લાભ થાય નહિ, માટે સર્વથી પ્રથમ સામાયિક આરિત્ર કરુ છે
અથવા આગળ કહેવાતા આરેય આરિત્રો ખરી રીતે સામાયિક
આરિત્રના જ વિશેષભેદ ૩૫ છે તેપણુ અહિ પ્રાથમિક વિગુહિતેન
સામાયિક આરિત્ર નામ આપેલું છે

૨ છેદોપરઆપનીય આરિત્ર

પૂર્વ આરિત્રપચાયનાં (આરિત્ર ધાળનાં) સેદ્ધા ૧૧ એ
મહાવ્રતોનુ ઉપરઆપન=આરોપણ કરવુ તે છેદોપરઆપન આરિત્ર
તે બે પ્રકારે છે ૧ મુનિએ મૂળણાનું (મહાવ્રતનો) ધાળ એ તેણે
તો પૂર્વે પાળેલા દીક્ષા પચાયનાં છેડ કરીને પુન આરિત્ર કરવુ
વધુ, તે છેદપ્રાથમિકતવાળું આતિઆર છેદોપરઆપનિત અને હ
દીક્ષા વાળા મુનિને છત્ત્વનિધાય અર્થપન બા પાળા ૨૦ ૧૧ ૬
આન બાદ વડી દીક્ષા આપવી તે, અથવા એક તીર્થ ને મુનિને
બીજાતીર્થ કરનાશામનમા અર્વન એવો તે અર્વન પા તેરે રીતે પુન
આરિત્ર ઉચ્ચમાવુ પડે છે તેમ જી સા તે અર્વન મુનિને ૨૦
મહાવ્રતનું શામન નુવડી મહાવ્રતના પાસ મહાવ્રત ૨૦ ૨૨
અર્વીકાર ૨૩ તે તીર્થ શામન ૩૫ એવું તે રીતે નિન્તિઆર

૧ આરિત્રપચાયનાં સેદ્ધા ૧૧ એ ૧-૫૬ ૨૦
૨ સામાયિક આરિત્ર ૩ ૧ ૩૭ ૩ ૨ ૨૦-૨૧ ૨૦ ૩૬
૩ આરિત્રપચાયનાં ૧૫ ૧૫ ૧૫ ૨ ૨૦ ૨૦

છેદોપસ્થાપનોય ચારિત્ર જાણવું. આ છેદોપસ્થાપનીયચારિત્ર ભરતાદિ ૧૦ ક્ષેત્રમા ખેડલા અને છેદલા જિનેશ્વરના શાસનમા હોય છે પરંતુ મધ્યના ૨૨ તીર્થ કરના શાસનમા અને મહાવિદેહમાં સર્વથા એ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર હોતુ નથી

૩ પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર.

પરિહાર એટલે ત્યાગ અર્થાત્ ગન્ધના ત્યાગવાળો જે તપ વિશેષ અને તેનાથી થતી ચારિત્રની વિશુદ્ધિ=વિશેષ શુદ્ધિ, તે પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર કહેવાય, તે આ પ્રમાણે—

સ્થવિરકલ્પી મુનિઓના ગન્ધમાંથી ગુરુની આજ્ઞા પામી ૬ સાધુ ગન્ધ બહાર નીકળી, કેવાલિ ભગવાન પાસે જઈને, અથવા શ્રી ગણધરાદિ પાસે, અથવા પૂર્વે પરિહાર કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય તેવા સાધુ પાસે જઈ, પરિહાર કલ્પ અંગીકાર કરે તેમાં ચાર સાધુ પરિહારક થાય એટલે ૬ માસ તપ કરે. બીજા ચાર સાધુ તે ચાર તપસ્વીની વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય, અને એક સાધુ વાચનાચાર્ય ગુરુ થાય, તે પરિહારક ચાર મુનિનો ૬ માસે તપ બંધારે પૂર્ણ થાય, ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરનારા ચાર મુનિ ૬ માસ સુધી તપ કરે, પૂર્ણ થયેલી તપસ્થાવાળા ચાર મુનિ વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય. એ પ્રમાણે બીજો ૬ માસનો તપ પૂર્ણ થયે પુનઃ વાચનાચાર્ય પોતે ૬ માસનો તપ કરે, અને જઘન્યથી ૧ તથા ઉત્કૃષ્ટ ૭ સાધુ વૈયાવચ્ચ કરનારા થાય, અને ૧ વાચનાચાર્ય થાય એ પ્રમાણે ૧૮ માસે પરિહાર કલ્પનો તપ પૂર્ણ થાય છે.

॥ પરિહાર કલ્પી મુનિઓની સંજ્ઞા ॥

આ કલ્પમા તપશ્ચર્યા કરનારા મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરતા સુધી ૬ માસ પર્યન્ત પરિહારી અથવા નિર્વિશમાનક કહેવાય, અને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા બાદ નિર્વિષ્ણકાયિક કહેવાય, તથા વૈયાવચ્ચ કરનારા મુનિઓ અનુપરિહારી કહેવાય, અને ગુરુ તરીકે સ્થાપેલ મુનિ વાચનાચાર્ય કહેવાય જેથી એક મુનિને ઉત્કૃષ્ટ એ ચારેય સંજ્ઞા પાળુ (જૂદા જૂદા કાળે) હોય છે.

॥ પરિહાર કલ્પના તપવિધિ વિગેરે ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં જઘન્ય ચોથ ભક્ત (૧ ઉપવાસ), મધ્યમ પષ્ટભક્ત

લન લોભનો ઉદય વિનાશ પામ્યા બાદ જ્યારે કેવળ એક સૂક્ષ્મ લોભનોજ ઉદય વર્તે છે, ત્યારે ૧૦ મા સૂક્ષ્મસપરાય ગુણુસ્થાનમાં વર્તતા જીવને સૂક્ષ્મ સપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે એ ચારિત્રના બે ભેદ છે, ત્યા ઉપશમ શ્રેણિથી પડતા જીવને ૧૦ મા ગુણુસ્થાને પતિત દશાના અધ્યવસાય હોવાથી સન્નિલક્ષ્યમાન સૂક્ષ્મસપરાય, અને ઉપશમ શ્રેણિએ ચઢતા તથા ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢતા જીવને ૧૦ મા ગુણુસ્થાનકે વિશુદ્ધ-ચઢતી દશાના અધ્યવસાય હોવાથી વિશુદ્ધમાન સૂક્ષ્મ સપરાય ચારિત્ર હોય છે.

તત્તો અ અહમ્સ્વાયં, સ્વાયં સર્વમિ જીવલોગમિ ।
જં ચરિઙ્ગણ સુવિહિયા, વચ્ચંતિ અયરામરં ઠાણં ॥૩૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

તતશ્ચ યથાસ્યાતં, સ્યાત સર્વસ્મિન્ જીવલોકે ।
યચ્ચરિત્વા સુવિહિતા ગચ્છન્ત્યજરામરં સ્થાનમ્ ॥ ૩૩ ॥

અન્વય સહિત પદ્યછેદ

અ તત્તો અહમ્સ્વાયં, સર્વમિ જીવલોગમિ ।
જં ચરિઙ્ગણ સુવિહિયા, અયરામર ઠાણ વચ્ચંતિ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ -

તત્તો=ત્યારબાદ

અ=અહીં

અહમ્સ્વાયં=યથાખ્યાત ચારિત્ર

સ્વાયં=પ્રખ્યાત

સર્વમિ=સર્વ

જીવલોગમિ=જીવલોકમાં,

જગતમાં

જ=જે (યથાખ્યાત ચારિત્ર)ને

ચરિઙ્ગણ=આચરીને

સુવિહિયા=સુવિહિત જીવો

વચ્ચંતિ=પામે છે, જાય છે

અયરામરં=અજરામર, મોક્ષ

ઠાણં=સ્થાનને

ગાથાર્થ:

અને તે પછી યથા ખ્યાત=એટલે સર્વ જીવ લોકમાં ખ્યાત એટલે પ્રસિદ્ધ ચારિત્ર છે, જેને આચરીને સુવિહિતો મોક્ષ તરફ જાય છે

યથારથાત અથવા અથ ન્યાત, યથા=જેણે (જેન શાસ્ત્રમા અર્થ ત ભગવતોએ) રચાત=કહ્યું છે તેણે મ પૂણુ આરિત્ર. તે યથારથાત ચારિત્ર અથવા અથ= અર્થ હવ લોકમા ન્યાત= પ્રતિષ્ઠ=તરત મોક્ષ આપનાર હોવાથી મોક્ષના જ્ઞાન દાગળ તરીકે પ્રતિષ્ઠ=અથ ન્યાત

તે ૪ પ્રકારનું છે ઉપશાન્ત યથારથાત, દ્વાયિક યથારથાત ઇન્દ્રિયિક યથારથાત, કૈવલિક યથારથાત.

૧ ૧૧ મે ગુણુસ્થાનકે મોહનીય કર્મો અત્તામા હોય છે, યાગુ તદન શાત હોવાથી તેનો ઉદય નથી હોતો. તે વળતનું આગિત્ર ને ઉપશાન્ત યથારથાત

૨. ૧૨-૧૩-૧૪ ગુણુસ્થાનકે મોહનીયનો મૂળથીજ તદન દાય થવાથી જે દ્વાયિક ભાવનું આરિત્ર થાય છે. તે દ્વાયિક પ્રમાણાત

૩ અચારમે અને ધારમે ગુણુસ્થાનકે એ જાનને પ્રમાણુ ઇન્દ્રિયિક યથારથાત આરિત્ર કહેવાય છે

૪ અને કેવળજાનીને તેરમે ચોદમે ગુણુસ્થાનકે દ્વાયિક ભાવનું આરિત્ર કૈવલિક યથારથાત આગિત્ર કહેવાય છે

૫ ગાહિના વિધે

ગાથામા "સર્વ જીવલોકમા પ્રસિદ્ધ તથા જેને આચરીને મુવિહિત સાધુઓ મોક્ષપદ પામે છે" એમ એ ચારિત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે

॥ સંવર તત્ત્વનો સાર ॥

અહિ કર્મ=પૂર્વજન્મ-બંધ્યમાન-અને બંધનીય એમ ૩ પ્રકારના છે, તેમા ભૂતકાળમાં જે બંધાઈ ચૂક્યાં છે, તે પૂર્વવદ્ધ, વર્તમાન સમયે જે બંધાય છે, તે વચ્ચમાન, અને હવે પછી જે ભવિષ્યકાળમા બંધાશે તે વન્ધનીય કહેવાય એ પ્રમાણે ત્રણ કાળના ભેદવડે ૩ પ્રકારનાં કર્મોથી યમ^૧ નિયમો (વ્રત-પ્રત્યાખ્યાનો) બંધ્યમાન કર્મનો સંવર એટલે રોક કરે છે, માટે સંવર તત્ત્વનો મુખ્ય વિજય અભિનવ કર્મનો રોક કરનાર યમ નિયમો (વ્રત પ્રત્યાખ્યાનો) છે, તે કારણથી આ સંવર તત્ત્વમાં યમ નિયમોના સ્વરૂપવાળાજ (પાઠ) ભેદ કહ્યા છે (અને પૂર્વજન્મ કર્મનો નાશ કરનાર તપશ્ચર્યા છે, તે નિર્જર્ણતત્ત્વમાં ગણાશે.) તથા આ સંવર અને નિર્જર્ણને પણ સંબંધ છે, કારણ કે સંવરધર્મીને ગૌણપણે સકામ નિર્જર્ણ પણ અવશ્ય હોય છે.

આ સંવરતત્ત્વમા ૫ ચારિત્ર કહ્યા છે, પરંતુ છદ્દું દેશવિરતિ ચારિત્ર આત્મ અલ્પ સંવર ધર્મવાળું હોવાથી કહ્યું નથી, તેમજ માર્ગજાભેદોમા કહેવાતું સાતમું અવિરતિ ચારિત્ર વાસ્તવિક રીતે ચારિત્ર રૂપ નથી, તેમજ અલ્પ સંવરધર્મવાળું પણ નથી, માટે આ સંવર તત્ત્વમાં ગણવા યોગ્ય નથી

॥ સંવર તત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

સંવર તત્ત્વના પાઠ ભેદનું સ્વરૂપ જાણીને આત્મા વિચાર કરે કે—જે કર્મના બંધથી આત્મા સંસાર ભ્રમણ કરે છે, અને આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે ભાવી કર્મનો બંધ રોક, એજ સંવર તત્ત્વ છે. માટે તે સંવર તત્ત્વ મારા આત્માનું સ્વરૂપ હોવાથી આદરવા યોગ્ય છે, એમ વિચારી અવિરતિ ગૃહસ્થ હોય, તો સ્થુલ અદિમા આદિ અણુવ્રતોરૂપ, તથા પૌષ્ઠ આદિ વ્રત

૧ અદિમા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્ય-અને અપરિગ્રહ એ ૫ યમદાન્રતો (અથવા ૫ અણુવ્રતો)ને યમ અને એ પંચમદાન્રતોના (તથા ૫ આણુવ્રતોના) પાપક તથા આક ને વિશેષ- નિયમો-અભિગ્રહો તે નિયમ

પ્રત્યાખ્યાન રૂપ, દેશવિરતિ અગીકાર કરે, અને દેશવિરતિ ગૃહસ્થ હોય તો સસાર સમુદ્રમાં મહાપ્રવહણુ સમાન અર્વાચિનિ ચારિત્ર અગીકાર કરવું, એજ સંવરના પળ ભેદોનું યથાસંભવ પારિપાલન છે. દેશવિરતિ આદરવાથી પળ માંના કેટલાક ભેદોનું યથાસંભવ દેશથી ઉપાદેયપણું થાય છે, અને અર્વાચિનિ અગીકાર કરવાથી અર્વે પળ ભેદોનું પ્રથમ દેશથી. અને અન્ને અર્વાચી (અપૂર્ણ) ઉપાદેયપણું થાય છે એ પ્રમાણે આત્મ સ્વરૂપની અનુભવ ધ્યેયે આત્મા સંવર તત્ત્વનો યથાસંભવ દેશથી અથવા અર્વાચી ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે, તો તે આત્મા અનુક્રમ પાનાના અર્વાચવસ્થા આત્મધર્મ પ્રકટ કરી, અન્ને મોહતત્ત્વ પાનું પ્રાપ્ત કરે એજ આ અવગતત્વ જ્ઞાનુવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ ટિપ્તિ ૬ સંવરતત્ત્વ ॥

૧ દેશ એટલે અરૂપ અંગે ચિરતિ એટલે જન નિયમવાળું ચારિત્ર તે દેશવિરતિ ચારિત્ર કહેવાય એનું ખીલું નામ સ્વચ્છાસ્ય ધર્મ એટલે દર્શન અંગે સંયમ-ચારિત્ર છે અને કષ્ટિ અંગે સ્વસંયમ-અચારિત્ર છે. દાનુ કે આ ચારિત્ર ૫ સ્વચ્છાસ્ય લઘુજન રૂપ છે અને સામાયિકાતિ ૫ ચારિત્રો ૫ મહાવત રૂપ છે, માટે તે સામાયિક ચારિત્ર ચારિત્રની અર્પણને અત્યંત લઘુ હોવાથી દેશવિરતિ ચારિત્ર સપૂર્ણ ચારિત્ર રૂપ નથી પણ દેશવિરતિ ચારિત્ર ગૃહસ્થોને-ધ્રાવકોને જાતન્યથી ૧ જન અને ૨ નામની ૧૨ જન અગીકાર કરનારને હોય છે, એમાં આય-ગોચરિય ઉદેશ દિશાનો ત્યાગ નહિ પણ પતતા હોય છે, અને ત્રસ હોવાની દિશાનો તો પ્રાપ્ત અનુભવિ સિવાય સર્વથા ત્યાગ હોય છે.

છ પ્રકારનો બાહ્ય તપ

અનશનમૂળોઽરિયા, વિત્તીસંસ્થેવણં રસચ્ચાઓ
કાયકિલેસો સંલી-ણયા ય વજ્ઞો તવો હોઃ. ॥૩૫॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અનશનમૂળોઽરિકા-વૃત્તિસંસ્થેવણં રસત્યાગઃ ।

કાયકલેશ સંલીનતા ચ વાહ્યં તવો ભવતિ ॥૩૫॥

શીખાર્થઃ

અનશનં=અનશન તપ

ઊળોઽરિયા=ઊનોઽરિકા તપ

વિત્તીસંસ્થેવણં=વૃત્તિસંસ્થેવ તપ

રસચ્ચાઓ=રસત્યાગ તપ

કાયકિલેસો=કાયકલેશ તપ

સંલીણયા=સંલીનતા તપ

ય=અને

વજ્ઞો=બાહ્ય

તવો=તપ

હોઃ=છે

અન્વય સંહિત પદ્યછેદ

અનશનં, ઊળોઽરિયા, વિત્તી-સંસ્થેવણં, રસ-ચ્ચાઓ

કાય-કિલેસો, ય સંલીણયા વજ્ઞો તવો હાઃ ॥૩૫॥

ગાથાર્થઃ

અનશન, ઊનોઽરિકા વૃત્તિસંસ્થેવ, રસત્યાગ, કાયકલેશ અને
સંલીનતા બાહ્ય તપ છે ॥ ૩૫ ॥

વિશેષાર્થઃ

૧ ? અનશન તપ, અન્ એટલે નહિં, અશન એટલે આહાર.
અર્થાત્ - સિદ્ધાન્ત વિધિએ આહારનો ત્યાગ કરવો, તે અનશન તપ

૧ તેના બે ભેદ છે. ૧ યાવજ્જીવ અને ૨ ઈતિવારક ત્યા પાદપોષણ
અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન એ બે અનશન ભરણુ પર્વંત સંલેખનાપૂર્વક કરાય
છે, તેના પશુ નિદારિમ અને અનિદારિમ એવા બે બેદ છે. ત્યા અનશન
અગીઠાગ કર્યા પછી શરીરને નિયતસ્થાનથી બહાર કાઢવું તે નિદારિમ, અને
તેજ ધ્યાનકે રહેવું તે અનિદારિમ. એ ચારેય ભેદ યાવજ્જીવ અનશનના

કહેવાય. પરંતુ, તત પ્રત્યાખ્યાનની અપેક્ષા નહિત ભૂખ્યા એવો માત્રથી અનશન તપ થતો નથી એ તો લઘન માત્ર કહેવાય છે.

૨ ઝનોદરિકા તપ—ઝન એટલે ન્યૂન ઔદરિકા=કેદનપૂર્તિ કંઈ ને આદિ ઉપકરણની ન્યૂનતા કરવી. અને કુદા કરતા ન્યૂન આદાર કરવો તે દ્રવ્ય ઝનોદરિકા તથા ગણ વિગેરે અદ્ય કરવા ને માત્ર ઝનોદરિકા. આ તપમાં પુરુષનો આદાર ૩૨ કરવો અને સ્ત્રીનો આદાર ૨૮ કરવો પ્રમાણે ગણીને યથાયોગ્ય પુરુષની ઊનોદરિકા ૯-૧૨-૧૬-૨૪-અને ૩૧ કરવો ભક્ષણથી પાંચ પ્રકારે છે. અને સ્ત્રીની ઊનોદરિકા ૪-૮-૧૨-૨૦ ૨૭ કરવો ભક્ષણવડે પાંચ પ્રકારે છે.

૩ કૃત્તિમ ક્ષેપ—દ્રવ્યાદિક ચાર ભેદે મનોવૃત્તિના નાનાંપ અથાત દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી બિદ્યા વિગેરેના અભિચ્છદ ધારણ કરવા તે

૪ સ્વત્યાગ તપ—અ એટલે દૂધ-દહિ-ધી-તેલ જાળા-અને તળેલી વસ્તુ એ ૬ લઘુવિગટ, તથા મદિરા-માસ-માખાણ-અને મધ એ ચાર મહાવિગટ, ત્યાં મહાવિગટનો નર્વયા ત્યાગ અને લઘુવિગટનો દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે યથાયોગ્ય ત્યાગ કરવો તે ૨૦ ત્યાગ કહેવાય.

યોગીથી નિવર્તવું તે યોગ સલીનતા, અને સ્ત્રી, પશુ, 'નપુસકના સંસર્ગવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરી મારા સ્થાનમાં રહેવું તે વિવિ-
ક્તચર્યા સલીનતા કહેવાય, એ ૪ પ્રકારનો સલીનતા તપ બાણવો.

એ પ્રમાણે ૬ પ્રકારનો બાહ્ય તપ છે, કે જે તપ મિથ્યાદષ્ટિ-
ઓ પણ કરે છે, લોક પણ જે દેખી તપસ્વી કહે છે, અને બાહ્ય
દેખાવવાળો છે, તથા શરીરને તપાવે છે, માટે એ ૬ પ્રકારનો
વાહ્યતપ કહેવાય છે

૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ

પાયશ્ચિત્તં વિણઓ, વૈયાવચ્ચં તહેવ સજ્ઞાઓ
જ્ઞાણં ઉસ્સગ્ગોઽવિ અ, અવિમતરઓ તવો હોઈ ॥૩૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રાયશ્ચિત્તં વિનયો, વૈયાવૃત્ય તથૈવ સ્વાધ્યાયઃ ।
ધ્યાનં કાયોત્સર્ગોઽપિ ચાભ્યન્તર તપો ભવતિ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—

પાયશ્ચિત્ત=પ્રાયશ્ચિત્ત તપ	ઉસ્સગ્ગો=કાયોત્સર્ગ તપ
વિણઓ=વિનય તપ	અવિ=પણુ
વૈયાવચ્ચ=વૈયાવૃત્ય તપ	અ=અને
તહેવ=તેમજ	અવિમતરઓ=અભ્યન્તર
સજ્ઞાઓ=સ્વાધ્યાય તપ	તવો=તપ
જ્ઞાણ=ધ્યાન તપ	હોઈ=છે

અન્યથ સહિત પદ્યેત

ગાથાવત-પદ્યંતુ અ ઉસ્સગ્ગો અવિ इति

ગાથાર્થ: ૧૬

પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, તેમજ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, અને
કાયોત્સર્ગો પણ અભ્યન્તર તપ છે ॥ ૩૬ ॥

૧ અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી મહામત ન ઉચ્ચરાવવા તે

૧૦ પારાશ્રિત પ્રાયશ્ચિત્ત-સાધ્વીનો શીઘ્રભજ કરવાથી, અથવા રાજની રાણી ઇત્યાદિ સાથે અનાચાર સેવાઈ જવાથી, અથવા તેવા બીજા શાસનના મહા ઉપદ્રાતક પાપના દંડ માટે ૧૨ વર્ષ ગચ્છ બહાર નીકળી, વેપનો ત્યાગ કરી, મહા શાસનપ્રભાવના ક્યાં બાદ પુનઃ દીક્ષા લઈ, ગચ્છમાં આવવું તે. અહિં પ્રાયઃ એટલે વિશેષથી, ચિત્તની વિશુદ્ધિ કરે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત એવો શબ્દાર્થ બાળ્યે.

॥ ૨ વિનય ૭ પ્રકારનો ॥

ગુણવંતની ભક્તિ- બહુમાન કરવું અથવા આશાતના ન કરવી તે વિનય કહેવાય, તે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર, મન-વચન-કાયા અને ઉપચાર એમ ૭- પ્રકારનો છે, અથવા મનઆદિ ૩ યોગ સહિત ૪ પ્રકારનો પણ છે.

ૐ ત્યાં ૭ પ્રકારનો વિનય આ પ્રમાણે-

૧ જ્ઞાન વિનય-જ્ઞાન તથા જ્ઞાનીનો બાહ્ય સેવા કરવી તે ભક્તિ, અતઃગ પ્રીતિ કરવી તે વહુમાન, જ્ઞાન વડે દેખેલા પદાર્થોનું સ્વરૂપ ભાવવું તે ભાવનાવિનય, વિધિપૂર્વક જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું તે વિધિ ગ્રહણ, અને જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તે અભ્યાસ વિનય એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાનવિનય છે.

૨ દર્શન વિનય દેવ ગુરુની ઉચિત ક્રિયા સાચવવી તે શુશ્રૂષા વિનય, અને આશાતના ન કરવી તે અનાશાતના વિનય. એમ ૨ પ્રકારનો દર્શન વિનય છે પુનઃ શુશ્રૂષા વિનય ૧૦ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે-સ્તવના વંદના કરવી તે સત્કાર, આસનથી ઉભા થઈ જવું તે અમ્યુત્થાન, વઆદિ આપવું તે સન્માન, ખેસવા માટે આસન લાવી “ખેસો” કહેવું તે આસન પરિગ્રહણ, આસન ગોઠવી આપવું તે આસનપ્રદાન, વદના કરવી તે કૃતિકર્મ, ખેલાય જોડવા તે અઙ્ગલિગ્રહણ, આવે ત્યારે રહામા જવું તે સન્મુગ્ગમન, જાય ત્યારે વળાવવા જવું તે પશ્ચાદ્ગમન, અને ખેડા દોષ ત્યારે વૈયાવચ્ચ કરવું તે પર્યુપાસના, એ ૧૦ પ્રકારે શુશ્રૂષા વિનય બાળ્યે.

॥ ૩ વૈયાવૃત્ત્ય ૧૦ પ્રકારે ॥

આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વી-સ્થવિર-પણ્ડાન શૈક્ષ-ઉચ્ચ-
મિંક-કુલ-ગાણુ-સંધ-એ ૧૦નું યથાયોગ્ય આહાર, વસ્ત્ર, વસ્ત્રિ,
આપદ પાત્ર આનાપાલન ઇત્યાદિથી ભક્તિ-ભદુરમાન કરવું, તે ૧૦
પ્રકારે વૈયાવૃત્ત્ય કહેવાય.

॥ ૪ સ્વાધ્યાય ૫ પ્રકારે ॥

ભાણુ, ભાણાવણુ તે વાચના, અદેહ પૃથ્વી તે પૃચ્છના. ભાંગ
અર્થ નભારવા તે પગવર્ત્તના, ધારેલા અર્થનું સ્વરૂપ વિચારવું તે

તથા અનાશાતના વિનયના ૪૫ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે-તીર્થ દર-
ધર્મ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સ્થવિર-કુલ-ગાણુ-સંધ-સામોગિક-(એક મનમાં
ગોળીવાળા) તથા સમનોન સાધર્મિક (સમાન સામાચારીઓ) એ ૧૦
તથા ૫ જ્ઞાન, એ ૧૫ ની આશાતનાનો ત્યાગ, તેમજ એ ૧૫ નું ભક્તિ
પ્રમાણ, અને એ ૧૫ ની વર્ણસંવલ્લતા (શુભ્રપ્રાણ) એ પ્રમાણ ૪૫
૫૬ ખોતે અનાશાતના દર્શન વિનય ભાણુઓ.

અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મોપદેશ આપવો તે ધર્મકથા એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય ગણવો.

॥ ૫ ધ્યાન-શુભધ્યાન ૨ પ્રકારે ॥

ધ્યાન એટલે યોગની એકાગ્રતા અથવા યોગનિરોધ એમ બે અર્થ છે. ત્યાં ૪ પ્રકારનું ધર્મધ્યાન અને ૪ પ્રકારનું શુકલધ્યાન, તે અહિં અભ્યન્તરતપરૂપ નિર્જશતત્ત્વમાં ગણાય છે, અને ૪ પ્રકારનું આર્ત-ધ્યાન, તથા ૪ પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન સસારવૃદ્ધિકરનાર હોવાથી અહિં નિર્જશતત્ત્વમાં ગણાય નહિ. તે ધર્મ તથા શુકલ ધ્યાનના ૪-૪ X ભેદ છે.

॥ ૬ કાયોત્સર્ગ ૨ પ્રકારે ॥

કાય એટલે કાયા વિગેરેના વ્યાપારનો ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ. તે કાયોત્સર્ગ અથવા (સામાન્ય શબ્દથી,) ઉત્સર્ગ કહેવાય તે

૮ ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન આ પ્રમાણે—સ્વજનાદિ ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થવાથી, જે ચિન્તા-શોક આદિ થાય, તે દુષ્ટવિયોગ આર્તધ્યાન અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગે “તે વસ્તુનો વિયોગ ક્યારે થાય” એમ ચિંતા કરવી તે અનિષ્ટસંયોગ આર્તધ્યાન, શરીરે રોગ થવાથી જે ચિંતા થાય, તે ચિંતા આર્તધ્યાન, અને ભવિષ્યના સુખની ચિંતા કરવા અને કરેલી તપશ્રયાનું નિષ્ણ કરવું તે અગ્રશોચ આર્તધ્યાન.

૯ પ્રાણીઓની હિંસાનું ચિંતન કરવું, તે હિંસાનુવંધિ અસત્ય બોલવાનું ચિંતન તે મૃપાનુવંધિ, ચોરી કરવાનું ચિંતન તે સ્તેયાનુવંધિ અને પરિશ્રદના રક્ષણ માટે અનેક ચિંતા કરવી, તે સરક્ષણાનુવંધિ રૌદ્રધ્યાન.

* ધર્મધ્યાન - “શ્રી જિનેશ્વરની આજ્ઞા-વચન સત્ય છે” એવી શ્રદ્ધા પૂર્વક ચિંતવના કરવી, તે શાસાવિચય, “રાગ આદિક આશ્રવો આ મંસારમા અપાયમૃત-કંટરૂપ છે.” એમ ચિંતવવું, તે અપાયવિચય, “સુખ, દુઃખ તે પૂર્વ કર્મનો નિપાક (ફળ) છે” એમ ચિંતવવું તે વિપાકવિચય, અને પદ્મવ્યાત્મક લોકનું સ્વરૂપ વિચારવું તે સસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન એ પ્રમાણે ધ્યાનના ૪ ભેદ છે

-શુક્લધ્યાન આ ધ્યાનનો ખેલો ભેદ પૃથક્કર વિકલ સર્વિ

ઉર્ગના દ્રવ્યોત્સર્ગ અને લાવોત્સર્ગ એ બે લેદ છે. ત્યાં દ્રવ્યોત્સર્ગ ૪ પ્રકારનો અને લાવોત્સર્ગ ૩ પ્રકારનો છે, તે આ પ્રમાણે

જાર છે. પૃથક્ત્વ એટલે લિપ્તતા, તે-જે દ્રવ્ય, ગુણ અથવા પદાર્થનું ધ્યાન થાય ત્યાં તેજ દ્રવ્યગુણપર્યાયમા સ્થિર ન રહેતા, તે ધ્યાન અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ, પદાર્થમા આવ્યું જાય છે. માટે પૃથક્ત્વ, તથા શ્રુતનાનીતિ જ આ ધ્યાન (વિશેષતઃ પૂર્વધર લગિત્વંતને હોવાથી) પૂર્વગત શ્રુતના ઉપ-યોગવાળું હોય છે. માટે-ચિત્તકર્તાઃ શ્રુતમ્ ઇતિ વચનાત-ચિત્તકર્તા. અને એક યોગથી બીજા યોગમાં, એક અર્થથી બીજા અર્થમા, અને એક ગાત્રથી બીજા ગાત્રમા, અથવા ગાત્રથી અર્થમાં, અને અર્થથી ગાત્રમા. આ ધ્યાનનો ચિન્તાર એટલે સચાર થાય, માટે (ચિન્તાનોડર્થઽન્ય જનયો-ગમ્ જ્ઞાતિ ઇતિ વચનાત્) સચિન્તાર માટે પૃથક્ત્વ વિનશ્ચ સચિન્તાઃ જોવાય છે (આ ધ્યાન એન્નિવૃત્તને ૮ માંથી ૧૧ માં ગણુચ્ચાન સંધી તાપ છે)

૪ દ્રવ્યોત્સર્ગ—ગણ-ગચ્છનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ આદિ કલ્પ અંગીકાર કરવો, તે ગણોત્સર્ગ. (પાદપોષગમ આદિ લેદવાળા) અનશનાદિક વ્રત લઈને કાયાનો ત્યાગ કરવો, તે કાયોત્સર્ગ. કલ્પ વિશેષની સામાચારી પ્રમાણે ઉપધિનો ત્યાગ, તે ઉપધિ ઉત્સર્ગ અને અધિક અથવા અશુદ્ધ આહારનો ત્યાગ કરવો, તે અશુદ્ધ-મક્તપાનોત્સર્ગ.

૩ ભવોત્સર્ગ—કપાયનો ત્યાગ, તે કપાયોત્સર્ગ લવનાકારણરૂપ મિથ્યાત્વાદિ બધાંહેતુનો ત્યાગ કરવો, તે ભવોત્સર્ગ, જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનો ત્યાગ તે કર્મોત્સર્ગ

એ પ્રમાણે ૬ પ્રકારનો અભ્યન્તર તપ પરમનિર્જરારાત્ત્વ કારણ છે, તેનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે સાથે નિર્જરારાત્ત્વ પણ સમાપ્ત થયું.

નિર્જરારાત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ

ભૂતકાળમા (અનાદિકાળથી આજ સુધીમાં) સંચિત કર્મોના બળથી આત્મા સંસારબ્રમણ કરી રહ્યો છે, અને આત્મસ્વરૂપથી બ્રહ્મ થયો છે, તે કર્મરૂપી કાષ્ટ સમૂહોને બાળી ભસ્મીભૂત કરનાર તપશ્ચર્યા ધર્મ તે નિર્જરારાત્ત્વ છે માટે “નિર્જરારાત્ત્વ તે આત્માનું સ્વરૂપ છે,” એમ વિચારી આત્મધર્મ સન્મુખ થયેલો આત્મા ઉપવાસ છઠ્ઠું અકૂમ તપશ્ચર્યા કરે, છ રસના આસ્વાદનો ત્યાગ કરે, ઈત્યાદિરૂપે બાહ્ય તપશ્ચર્યાનો આદર કરે તથા પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ વિગેરે અભ્યન્તર તપશ્ચર્યાનો આદર કરે, એમ

ફેરવી ૬૩ કાઢી લાંબા બાદ પણ ચક્ર ફરતું જ રહે છે, તેમ આ ધ્યાન પણ જાણવું.

શુદ્ધધ્યાનના ચાર ભેદમાં પહેલા બે શુદ્ધધ્યાન જગત્સને, અને છેડા બે ધ્યાન કેવલ ભગવતને હોય છે. તથા પહેલા ત્રણ ધ્યાન સયોગીને અને છેલ્લું ૧ ધ્યાન અયોગીને હોય છે તથા એ ચારે ધ્યાનનો પ્રત્યેકનો કાળ અનામુદ્ધર્ત પ્રમાણનો હોય છે, જાગરિક ધ્યાન યોગની ઋકાગ્રતારૂપ છે અને કૈવલિક ધ્યાન યોગાનરોધરૂપ છે.

૧ ઉપવાસ, એકાચન, આય બિન્ન, બિનાદરી વિગતત્યાગ, કાયકલેશ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના આચરણશર્યાને “આ તો બાહ્ય તપ છે, એવા તપશ્ચર્યા તો જ્ઞાનવરો પણ કરે છે.” ઇત્યાદિ વચનથી બાહ્ય તપશ્ચર્યારૂપ નિર્જરારાત્ત્વ ધર્મનો અનાદર ન કરવો. કારણ કે અનેક મહા લાંબિયોની ઉત્પત્તિ પણ

બન્ને પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરે, તો નિર્જરાતત્ત્વ ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ પૂર્વબદ્ધ કર્મો ભરમીભૂત થાય છે. તથા નિર્જરાતત્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં સંવરતત્ત્વ તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, કાગળ કે-એ બન્ને તત્ત્વનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ છે. અને સંવર તથા નિર્જરા પ્રાપ્ત થતાં, બીજાં સર્વે તત્ત્વો પોતપોતાના હેતુ-પાદેયાદિ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી અન્તે મોક્ષતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એજ આ નિર્જરાતત્ત્વ બાળુવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે

॥ इति ७ निर्जरातत्त्व ॥

૮ બન્ધતત્ત્વ.

ચાર પ્રકારના બન્ધના અર્થ.

पयह सहावो वुत्तो. टिई कालावहारणं ।

अणुभागो रसो णओ. पएसो दत्तसंचओ ॥३७॥

પૂર્વોક્ત આરે પ્રકારના બન્ધ, બન્ધ સમયે સમકાળે જ બંધાય છે, પરન્તુ અનુક્રમે બંધાય નહિ, તથા પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ યોગથી થાય છે, અને સ્થિતિબંધ તથા રસબંધ ક્ષાયથી થાય છે.

કર્મોના સ્વભાવો.

પટપટિહારઽસિમજ્જ-હૃદચિત્તકુલ્લભંડગારીણં
જહ ઇંસિં ભાવા, કમ્માણઽવિ જાણ તહ ભાવા ॥૩૮॥

સ્કંધને રહેવાની જગ્યા) અનુક્રમે અદ્ય અદ્ય છે. તે પણ અંગુલના અસંખ્યા-તમા ભાગ જેટલી જાણવી. જેમ ઔદારિકનો એક સ્કંધ જેટલા ક્ષેત્રમાં અવગાહે (સમાય) તેનાથી અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા (ન્યૂન) ક્ષેત્રમાં વૈક્રિયનો ૧ સ્કંધ અવગાહે છે (સમાય છે) તે વર્ગણાઓનો પ્રદેશક્રમ આ પ્રમાણે-

પરમાણુથી પ્રારંભીને અભવ્યથી અનન્તગુણ અને સિદ્ધથી અનન્ત ભાગ જેટલા (નિયત સંખ્યાવાળા) અનન્ત પરમાણુઓના બનેલા સ્કંધો જીવગ્રહણ કરી શકે નહિ. માટે એ સર્વે અગ્રાણ વર્ગણા જાણવી, ત્યારબાદ ૧ પરમાણુ અધિક સ્કંધ જીવગ્રહણ કરી ઔદારિક શરીર રચી શકે છે, તે માટે તે ઔદારિકની જન્મ્ય વર્ગણા, ત્યારબાદ એકેક પરમાણુ ત્રિધિવાળી અનન્ત ઔદારિકવર્ગણાઓ છે, ત્યારબાદ પુનઃ એકેક પરમાણુ અધિક અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ અનન્ત છે, ત્યારબાદ ઔદારિક પદ્ધતિએ એકેક પરમાણુ અધિક અનન્ત વર્ગણાઓ વૈક્રિય શરીર યોગ્ય છે. ત્યારબાદ પુનઃ અનન્ત વર્ગણાઓ અગ્રહણ યોગ્ય છે, ત્યારબાદ આદારક શરીર યોગ્ય અનન્ત વર્ગણા છે, એ પ્રમાણે આઠ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ અને આઠ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓ એક એકના આંતરામાં રહેલા છે.

એ આઠ વર્ગણામાંની પહેલી ચાર વર્ગણાઓ ૮ સ્પર્શવાળી છે, અને દષ્ટિગોચર થાય છે, માટે બાહ્ય પરિણામી છે. અને છેલ્લી ચાર વર્ગણાઓ ગીત-ક્રિયા-સ્તિગ્ધ રુક્ષ એ ચાર સ્પર્શયુક્ત છે, અને દષ્ટિને અગોચર છે. માટે અદ્ય પરિણામી છે, જેથી ધન્દિયગોચર થાય નહિ, એ પ્રમાણે પ્રદેશ બન્ધના પ્રસંગે ૮ વર્ગણા કહી પરન્તુ અદિ કર્મબંધનો પ્રસંગ દેવાથી કર્મણ વર્ગણાનો ઉપયોગ છે.

અસ્તૃત અનુવાદ

પટપ્રતિહારાગ્નિમય-ઘડિચિત્રકુલાલભાણડાગારિણામ
યથેતેષાં ભાવાઃ કર્મણામપિ જાનીતિ તથા ભાવા ॥ ૩૮ ॥

અન્વય સંક્રિત પદ્યછેદ

પટ પટિહાર અગ્નિ મજ્જન, ઘડ ચિત્ર કુલાલ મ ડગારીણ
જહ ણ્ણસિ ભાવાઃ કર્મણ અગ્નિ તહ ભાવા જાણ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ :

પટ=પાટો	જહ=જેમ
પટિહાર=દ્વારપાળ	ણ્ણસિ=એ વસ્તુઓના
અગ્નિ=તરવાર (ખડ્ગ)	ભાવા=સ્વભાવ છે
મજ્જન=મદિરા	કર્મણ=કર્મોના
ઘડ=બેડી	અગ્નિ=પણુ
ચિત્ર=ચિતારો	જાણ=જાણુવા
કુલાલ=કુંભાર	તહ=તેવી રીતે
મંડગારીગ =ભ ડારી	ભાવા=સ્વભાવ

ગાથાર્થ — એ પાટો-દ્વારપાળ-ખડ્ગ-મદિરા-બેડી-ચિતારો-કુંભાર-અને ભ ડારીના જેવા સ્વભાવો છે, તેવા આઠ કર્મોના પણ સ્વભાવો જાણુવા ॥૩૯॥

વિશેષાર્થ — ૧ જ્ઞાનાવરણોય કર્મોના સ્વભાવ જીવનો જ્ઞાનગુણ આવરવાનો છે અને તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ચક્ષુના પાટા મરણુ છે એટલે ચક્ષુએ પાટો બાધ્યાથી જેમ કોઈ વસ્તુ દેખી-જાણી શકાય નહિ, તેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મરૂપ પાટાથી જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે કંઈ જાણી શકાય નહિ

આ કર્મથી જીવનો અનન્ત જ્ઞાનગુણ અવરાય છે

૨ દર્શનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ જીવના દર્શનગુણને આવરે છે. જેમ દ્વારપાળે રોકેલા મનુષ્યોને રાત્ર જોઈ શકતો નથી, તેમ જીવરૂપી રાત્ર દર્શનાવરણુ કર્મના ઉદયથી પદાર્થ અને વિષયને દેખી શકતો નથી

આ કર્મથી જીવનો અનન્ત દર્શનગુણ અવરાય છે

૩ વેદનીય કર્મનો સ્વભાવ જીવને મુખદુઃખ આપવાનો છે જેમ મધવડે લેપાયલી તરવારને ચાટતા પ્રથમ મીઠાશ લાગે છે, પરન્તુ, જીભ કપાવાથી પશ્ચાત્ દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેમ અહિં શાતા વેદનીયને અનુભવતા પરિણામે અતિશય અશાતાવેદનીયને પણ અનુભવવી પડે છે.

આ કર્મ જીવના અવ્યાબાધ-અનન્ત સુખ ગુણને રોકે છે

૪ મોહનીય કર્મનો સ્વભાવ જીવના સમ્યક્ત્વગુણ તથા અનન્ત ચારિત્રગુણને રોકવાનો છે, એ મોહનીય કર્મ મદિરા સરખું છે જેમ મદિરા પીવાથી જીવ બેશુદ્ધ થાય છે. હિત-અહિત જાણતો નથી, તેમ મોહનીયના ઉદયથી પણ જીવ ધર્મ-અધર્મ કંઈ પણ જાણી-આદરી-પાળી શકતો નથી

આ કર્મથી જીવનો દર્શન અને અનન્ત ચારિત્રગુણ રોકાય છે.

૫ આયુષ્ય કર્મનો સ્વભાવ જીવને અમુક ગતિમાં અમુક કાળ સુધી રોકી રાખવાનો છે, માટે એ કર્મ બેડી સરખું છે. જેમ બેડીમાં પડેલો મનુષ્ય રાજાએ નિયમિત કરેલી મુદત સુધી બંદી-ખાનામાંથી બહાર નિકળી શકે નહિ, તેમ તે તે ગતિ સંગ્રામી આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી જીવ તે તે ગતિમાંથી નિકળી શકતો નથી.

આ કર્મથી જીવનો અક્ષયસ્થિતિ ગુણ રોકાય છે,

૬ નામકર્મનો સ્વભાવ ચિત્રકાર સરખો છે નિપુણ ચિતારે જેમ અનેક રંગોથી અંગ ઉપાંગ યુક્ત દેવ મનુષ્ય આદિના અનેક રૂપો ચિતરે છે, તેમ ચિતારા સરખું નામકર્મ પણ અનેક વર્ણ-વાળા, અંગઉપાંગ યુક્ત દેવ મનુષ્ય આદિ અનેક રૂપો બનાવે છે

આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અરૂપી ગુણને રોકવાનો છે.

૭ ગોત્રકર્મ કુલાર સરખું છે. જેમ કુલાર ચોરી, કુલ-સ્થાપના વિગેરે માટે ઉત્તમ ઘડા બનાવે, તો માગલિક તરીકે પૂજાય છે, અને મદિરાદિકના ઘડા બનાવે તો નિદનીય થાય છે. તેમ જીવ પણ ઉચ્ચ ગોત્રમાં જન્મે તો પૂજનીક અને નીચ

૧ માતૃ જન્માનામા ઉચ્ચકુળના તથા નીચકુળના મનુષ્યોના પરસ્પરના કેટલાક વ્યવહારોમાં તથા પ્રકારની વિષમતા જોઈને કેટલાક જનો એવો

ગોત્રમા જન્મે તો નિંદનીક થાય છે આ કર્મનો સ્વભાવ જીવના અગુરુલઘુ ગુણને રોકવાનો છે

ઉપદેશ આપતા સંભળાય છે કે-મનુષ્યત્વ સર્વ મનુષ્યમા સરખું છે, માટે કો-
ઈએ કોઈને ઉચ્ચ નીચ માનવે. અથવા તેમ માનીને ખાનપાન આદિ બધા
વહારોમા જનિભેદ કે વર્ણભેદ રાખવો તે અમાનુષી-રાક્ષસી આચાર છે.
ઉચ્ચ નીચપણાનો ભેદ તો ટુંકી દૃષ્ટિવાળા પૂર્વજોએ મતિકલ્પનાથી ઉભો
કરેલો છે માટે આ વિચારની ઉદારતા વાળા જમાનામાં તો તે ભેદ સર્વથા
નાબૂદ કરવા જેવો છે ઈયાદિ કઈક વિચિત્ર માન્યતાઓ ઉભા કરી
સર્વ મનુષ્ય સાથે ખાનપાન આદિકના સર્વ વ્યવહાર સમાન રીતે રાખવાનો
ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ તે સર્વ માન્યતાઓ આર્યધર્મની વિરુદ્ધ છે કારણ કે
શ્રી જિનેન્દ્રશાસ્ત્રોના આધારથી વિચારતા તો આ સાતમા ગોત્રકર્મના ૨
ભેદ ઉપરથી ઉચ્ચનીચપણાનો વ્યવહાર કર્મ જન્ય હોવાથી કુદરતીજ સમજાય
છે, પરંતુ કોઈ પૂર્વાચાર્યોએ મન કલ્પિત ભેદ ઉભો કર્યો હોય તેમ કોઈ
રીતે માની શકાય નહિ તથા ઉચ્ચ નીચપણાનો ભેદ ગુણ-કાર્ય-આચાર-
અને જન્મ (તથા ક્ષેત્ર) ઉપર આધાર રાખે છે તથા ઉચ્ચનીચપણાનો ભેદ
વચન માત્રથી ભડે માનવામાં ન આવે, પરંતુ કુદરતના કાયદાને તાળે
થઈને તો તેઓ પણ પ્રવૃત્તિથી તે ભેદને કૃત્રીક રીતે સ્વીકારેજ છે.

પુનઃ શ્રી મહાવીરજીમાં બ્રાહ્મણના ભિક્ષુકકુળમાં અવતર્યા (ગર્ભમાં
આવ્યા) તે કાચીથી સૌધર્મ ઇન્દ્ર સરખા દેવાધિપતિનું સિંહાસન પણ
ચળાયમાન થયું અને ઇન્દ્રને પોતાની આવશ્યક ફરજ વિચારી ગર્ભસંહરણ
જેવા પદ્ધિમમાં ઉતરવું પડ્યું તેથી ઉચ્ચ નીચપણાનો ભેદ પ્રાચીન અને
કુદરતી છે. એમ સ્પષ્ટ થાય છે નહિ તર ચાલુ જમાનાની ઉપરોક્ત માન્યતા
પ્રમાણે વિચારીએ તો શ્રીમદાવીર ભગવાન જે દેવાનદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીથી
જન્મ ધારણ કરે તો શું જ્ઞાન દર્શન ચાગ્રિની ઉત્કૃષ્ટ આગધના ન કરી
શકે ? અથવા મોક્ષપદ ન પામી શકે ? શું બ્રાહ્મણના ભિક્ષુકકુળમાં જન્મેલા
જીવોને શાસ્ત્રમાં મોક્ષપદનો નિષેધ કર્યો છે ? શું બ્રાહ્મણીન અને ત્રિશક્ત
ક્ષત્રિયાણીનું મનુષ્યપણું સરખું ન હતું ! તથા સૌધર્મ ઇન્દ્ર જેવા દેવાધિ-
પતિને જે સ્ત્રીઓના મનુષ્યત્વના સમાનતા વિગેરે દલીલો નહિ સમજાઈ
હોય ! કે જેથી " તીર્થ કરો. ચક્રવર્તિઓ, વાસુદેવો, બસુદેવો, ભિક્ષુકકુળમાં
ઉત્પન્ન થાય નહિ, અને કદાચ અનન્તકાળે ઉત્પન્ન થવા જેવો નહિ બનવા

અરુદ્ધત અનુવાદ

અત્ર જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદ્યમોહાયુર્નામગોત્રાણિ
વિઘ્ન ચ પञ्चનવદ્વયપ્રાવિશત્તિચતુર્વિશદ્વિપञ्ચમિધ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ.—

દ્વ=અહિ	પણ=પાત્ર
નાણ=જાનાવરણીય	નવ=નવ
દ સળાવરણ=દર્શનાવરણીય	દુ=બે
વેદ્ય=વેદનીય	અદ્વૈત=અદ્વાવીત પ્રકારનુ
મોહ=મોહનીય	ચડ=ચાર
આડ=આયુષ્ય	તિસય=એકસો ત્રણ
નામ=નામ	દુ=બે
ગોત્રાણિ=ગોત્ર	પણ=પાત્ર
વિઘ્ન=અન્તરાય	વિદ્=પ્રકારવાળા
ચ=અને	

અન્યથ સહિત પદ્મછેદ

દ્વ પળ-નવ-દુ-અદ્વૈત-ચડ-તિસય-દુ=પળ-વિદ્
નાણ-દ સળાવરણ વેદ્ય મોહ આડ નામ ગોત્રાણિ ચ વિઘ્ન ॥

ઉચ્ચ-નીચની કુદરતી મર્યાદાને અને આર્ય વ્યવસ્થાને અનુસરવા છતાં ભાઈચારો રાખી શકાય છે તે બેયને પરસ્પર વિરોધ નથી, પ્રાચીન-કાળના એક વિદ્વાને તો લાલામણુ કરી છે કે “આર્ય વ્યવસ્થાનો લોપ થતાં આર્ય પ્રબળ નાશન થાય, માટે આર્ય ધર્મગુરુઓએ અને આર્ય રાજાઓએ તેની બરાબર રક્ષા કરવી જ નેનુંકે.”

ઉચ્ચ નીચનો ભેદ પ્રાણી માત્રમાં છે પોપટ અને કાગડો, ગધેડો અને હાથી અનાર્ય જાતિઓમાં પણ એ ભેદ છે અમીર કુટુંબ, લોડેઝ કુટુંબ વિગેરે વ્યવસ્થા એ ભેદોની સૂચક છે પરંતુ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં આર્ય જાતિ જગત્ શ્રેષ્ઠ છે તે વાત ન સમજનારા દાસમાં આગળ વધતી પ્રજાઓના પ્રચારકાર્યના બગથી આપણા આર્યકુટુંબોમાં જન્મેલા ભાઈઓ પણ તે વાતાવરણથી વ્યુદ્બાહિત થઈ સમાનતાના બાના નીચે, ઉપર પ્રમાણે એકતાના વિચારોનો પ્રચાર કરે છે જે આર્ય પ્રબળને ગણિયામે અત્યંત અહિત કરે છે. તેમ છતાં ભેદ તો જમાયે મ

ગાથાર્થ.

અહીં પાત્ર, નવ, બે, અઠ્ઠાવીશ, ચાર, એકસો ત્રણ અને પાત્ર પ્રકારવાળા [અનુક્રમે] જ્ઞાન અને દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અતરાય (કર્મ) છે.

વિશેષાર્થ :

પુણ્યતત્ત્વમા અને પાપતત્ત્વમા કહેવાયેલી ૧૨૪ પ્રકૃતિમાં વર્ણવિગેરે ૪ શુભ અશુભ તરીકે બે વાર ગણાયેલ છે, તેને બદલે એક વાર ગણતા ૧૨૦ પ્રકૃતિ થાય, પરંતુ તે ૪ ના ઉત્તરભેદ ગણતાં ૧૩૬ થાય નામકર્મમા પાત્ર શરીર ગણાવ્યા છે તેની સાથે ૧૫ બધન અને ૫ સઘાતન ઉમેરતા ૧૫૬ પ્રકૃતિ થાય તેમા સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય ઉમેરતા ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ થાય, આ રીતે ગણતા મોહનીયની ૨૬ ને બદલે ૨૮ પ્રકૃતિ અને નામકર્મની ૬૭ ને બદલે ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ થશે. બે મોહનીય તથા સઘાતન અને બધનનું સ્વરૂપ પહેલા કર્મત્રયમા સમજાશે.

સ્થિતિબધ-ઉત્કૃષ્ટ.

નાળે ય દંસળાવરણે, વેયણિણે ચેવ અંતરાણ અ
તીસં કોડાકોડી, અયરાણં ટિઙ્ અ ઉકોસા ॥૪૦॥

સ સ્ફુટ અનુવાદ

જ્ઞાને ચ દર્શનાવરણે, વેદનીયે ચેવાન્તરાયે ચ
ત્રિંશત્કોટીકોટયોઽતરાણાં સ્થિતિશ્ચોત્કૃષ્ટા ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ :

નાળે=જ્ઞાનાવરણીય

ચ=અને

દંસળાવરણે=દર્શનાવરણીય

વેયણિણ=વેદનીય

ચેવ=નિમ્ન

અંતરાણ=અન્તરાય

તીસ=ત્રીસ

કોડાકોડી=કોટાકોટી

(કોડ કોડ)

અયરાણ=સાગરોપમોની

ટિઙ્=સ્થિતિ

ઉકોસા=ઉત્કૃષ્ટ

અન્યથ સહિત પદ્મજેદ

નાળે ચ દસળાવળે. વેવળિળ ચ પવ અંતરાળ અ
ઉક્કોસા ડિદ અવરાળ. તીસ કોડાકોડી ॥ ૪૦ ॥

ગાથાર્થ.

જાનાવળીય, દર્શનાવળીય વેદનીય અને અન્તરાય (કર્મ),
ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાગરોપમોની ત્રીશ કોડાકોડી છે.

વિશેષાર્થ.

કોડને કોડે ગુણવાથી કોડાકોડી થાય તેવી ત્રીશ કોડાકોડી
સાગરોપમ એટલે ૩૦,૦૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦

**સિત્તરિ કોડાકોડી, મોહળિળ વીસ નામ ગોણસુ
તિત્તીસં અવરાઈં, આડદ્વિધંધ ઉક્કોસા ॥૪૧॥**

અહિ જે કર્મ નેટલા કોડાકોડિ સાગરોપમનું બધાય તે કર્મની
તેટલા ૧૦૦ વર્ષ અમાધા (બુદ્ધઅવસ્થા) હોય છે, જેથી જાનાવળીયની
અમાધા ૩૦૦૦ વર્ષની છે, માટે ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિબંધ-
વાળું જાનાવળીય કર્મ ૩૦૦૦ વર્ષે ગયા પછી ઉદયમા આવે અને
પ્રતિસમયે અનુક્રમે વિશેષહીન વિશેષહીન કર્મપુદ્ગલો ઉદયમાઆવી નિર્ગરતાં
૩૦ કોડાકોડી સાં દાગ પૂર્ણ થયે તે કર્મનો એક પણ અણુ છવ સાથે
વિઘમાન હોય નહિં. જેમ જેમ સ્થિતિબંધ ન્યૂન થાય તેમ તેમ અમાધા
પણ ન્યૂન ન્યૂનતર થતા યાવત્ અન્તર્મુહર્તની જઘન્ય અમાધા હોય છે.
એ પ્રમાણે આયુષ્ય સિવાય શેષ સાતે કર્મની અમાધા સ્થિતિને અનુસારે
હીનાધિક હોય છે, અને આયુષ્યની અમાધા અનિયમિત હોય છે, કારણ
કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધે જઘન્ય અમાધા પણ હોય અને જઘન્ય સ્થિતિબંધે
ઉત્કૃષ્ટ અમાધા પણ હોય

જઘન્ય સ્થિતિબંધે જઘન્ય અમાધા, જઘન્ય સ્થિતિબંધે ઉત્કૃષ્ટ
અમાધા, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધે જઘન્ય અમાધા, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધે
ઉત્કૃષ્ટ અમાધા, એમ આયુષ્યની અમાધાની ચતુર્સંગી બાણવી

જઘન્ય અમાધા અન્તર્મુહર્ત એટલે સાધિક ૮૫ આવલિકા,
અને ઉત્કૃષ્ટ અમાધા પૂર્વકોડ વર્ષનો ત્રીજો લાગ(એટલે ૨ ૩૫૨૦૦૦૦૦,
૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણુ)

સંસ્કૃત અનુવાદ

સત્તતિ કોટીકોટયો મોહનીયે વિશતિર્નામગોત્રયો
ત્રયસ્ત્રિશદતરણ્યાયુ-સ્થિતિબંધ ઉત્કર્ષાત્ ॥ ૪૧ ॥

શાબ્દાર્થ:

સિત્તરિ=સિત્તેર (૭૦)

કોડાકોડી=કોટાકોટી

મોહણિય=મોહનીય કર્મનો

વીસ=વીસ (૨૦ કોડાકોડી)

નામ=નામકર્મનો

ગોણસુ=ગોત્ર કર્મનો

તિત્તીસ=તેત્રીશ

અયરાદ્=સાગરોપમ

આડ=આયુષ્યનો

દ્વિધ્વધ=સ્થિતિબંધ

ઉક્કોસા=ઉત્કૃષ્ટથી

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

મોહણિય સિત્તરિ નામ ગોણસુ વીસ કોડાકોડી,
ઉક્કોસા આડ દ્વિધ્વ વંધ તિત્તીસ અયરાદ્ ॥ ૪૧ ॥

ગાથાર્થ:

મોહનીયની સિત્તેર, નામ અને ગોત્રની વીસ કોડાકોડી, અને
આયુષ્યનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ તેત્રીશ સાગરોપમ છે.

વિશેષાર્થ:

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનું હોય છે, અને આયુષ્ય
કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ પૂર્વ કોડનો ત્રીજો ભાગ અધિક ૩૩
સાગરોપમ હોય છે એ વિશેષ સમજવાનું છે, એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ
અબાધાકાળ વધારેનો હોય છે

બંધન્ય સ્થિતિબંધ

ચોરસ મુહુત્ત જહન્ના, વેયણિય અટ્ટ નામ ગોણસુ
મેસાણંતમુહુત્તં, ઈયં વંધદ્વિર્દેમાણં ॥ ૪૨ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ઘાટશ મુહુતાંનિ ત્રયણ્યા, વેદનીયેઽષ્ટો નામગોત્રયો.
મેસાણામન્તમુહુત્તં-મંતદ્વન્વસ્થિતિમાનમ્ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ

ચારસ=ચાર (૧૨)

મુહુત્ત=મુહુર્ત્ત

જહન્ના=જઘન્ય (સ્થિતિ)

વેયણિય=વેદનીય કર્મની

અદ્ધ=આઠ મુહુર્ત્ત

નામ=નામ કર્મની

ગોપ્પુ=ગોત્ર કર્મની

સેસાણ=શેષ પાંચ કર્મની

અત્તમુહુત્ત=અન્તર્મુહુર્ત્ત

પય=આ

વધઢિર્ફ=સ્થિતિબન્ધનુ

માણ=માન, પ્રમાણ છે

અન્યથ અહિત પદ્ધત્તે

વેયણિય જહન્ના ચારસ મુહુત્ત, નામ ગોપ્પુ અદ્ધ,
સેસાણ અન્તમુહુત્ત, પય વધ ઢિર્ફ માણ ૧૪૨૧

ગાથાર્થ:

વેદનીય કર્મની જઘન્ય-૧૨ મુહુર્ત્ત, નામકર્મ તથા ગોત્ર-
કર્મની ૮ મુહુર્ત્ત, અને શેષ પાંચ કર્મની અન્તર્મુહુર્ત્ત, આ
સ્થિતિબન્ધનુ પ્રમાણ છે

વિશેષાર્થ.

સુગમ છે. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિબન્ધ અને સ્થિતિબન્ધનુ સ્વરૂપ
ગાથાથી કહ્યું, પરન્તુ રસબન્ધ અને પ્રદેશ બન્ધનુ સ્વરૂપ ગાથા
કારા કહેલું નથી, માટે તે સ્વરૂપ અપૂર્ણ ન રહેવાના કારણે ૩૭
મી ગાથાના અર્થ પ્રસંગે લખ્યું છે, ત્યાંથી જાણવું.

॥ બન્ધતત્ત્વ જાણવાનો ઉદ્દેશ ॥

બન્ધતત્ત્વના ૪ ભેદનુ સ્વરૂપ સમજી આત્મા વિચાર કરે કે
“મારો આત્મા શુદ્ધ સ્વરમણતા રૂપ ચિદાનંદમય છે અને અદ્વય
સ્થિતિ રૂપ છે તેને બદલે કર્મોના બંધને લીધે જ તેને પોતાના
જ્ઞાનાદિ સ્વભાવો છોડીને બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વરૂપે અમુક અમુક ઓછા-
વત્તા વખત સુધી નાચવું પડે છે, અને પોતાના ખરા સ્વરૂપને
ભૂલી જઈ અનેક વિપરીત પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડે છે, અને
અનેક કષ્ટો સહન કરવા પડે છે વળી કર્મોના પ્રકૃતિબન્ધ તો મારા

અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણોને આવૃત્ત કરનારો છે, અને મહારે તો અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રગટ કરવાના છે કર્મનો સ્થિતિબંધ વધુમા વધુ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, અને મહારી સ્થિતિ તો અક્ષય-સ્થિતિ છે કર્મનો રસબંધ તો શુભાશુભ તથા ધાતિ અધાતિ છે, અને મહારો રસ તો અખંડ ચિદાનંદમય વિશુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે, કર્મનો પ્રદેશબંધ તો અનન્ત પ્રદેશી અને જડ સ્વરૂપ છે, પરંતુ હું તો અસખ્ય પ્રદેશી અને ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, એ પ્રમાણે બંધ-તત્ત્વનું સ્વરૂપ અને મહારું સ્વરૂપ સર્વાંશે લિન્ન હોવાથી મહારો અને કર્મનો સંબંધ ન ઘટે^૧” ઈત્યાદિ વિચાર કરી કર્મબંધ તોડવાનો ઉપાય કરે, અને આત્માનો અબંધ ધર્મ પ્રગટ કરવા સન્મુખ થાય વળી ધન કુટુંબ પરિવાર શરીર આદિ કર્મબંધનાં બાહ્ય નિમિત્ત તથા ક્રોધ માન માયા લોભ આદિ જે કર્મ બંધનાં અન્તરગ નિમિત્ત છે, તે સર્વનો ત્યાગ કરી નિર્જ્જ્વલ તથા સંવર આદિ ઉપાદેય તત્ત્વોને ઉપાદેય સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે, અને પાપ આદિ હેય તત્ત્વોને હેય રૂપે પ્રાપ્ત કરી પાપ આદિક વળે, તો આત્માની ઉત્કૃષ્ટ દશા પ્રાપ્ત થતા (૧૪ મે ગુણુસ્થાને) આત્માનો અબંધક ધર્મ પ્રગટ કરી અન્તે તે આત્મા મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે જેથી કર્મ-બંધનો સર્વાંથ વિનાશ થાય.

॥ इति ८ बन्धतत्त्वम् ॥

॥ अथ नवम मोक्ष-तत्त्वम् ॥

નવ અનુયોગ દ્વાર રૂપે ૯ ભેદો

संतपय-परुषणया, दृक्पमाणं च, खित्त फुसणा य,
कालो अ अंतरं भा-ग भाव अप्पावहुं चव ॥४३॥

૧ કર્મના સન્તેગથી હવે ધણીજ દુઃખની પરંપરા ભેગવી છે. સંતોગમૂલ્યા જીવિણ પત્તા દુઃખપરંપરા.

સંસ્કૃત અનુવાદ

સત્પદપ્રરૂપણા. દ્રવ્યપ્રમાણ ચ ક્ષેત્ર સ્પર્શના ચ
કાલધાન્તરં ભાગો. ભાવોઽપ્પાવહુત્વ ચંચ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ :

સત્પદ=સત્પદ (વિદ્યમાન પદની)	કાલો કાલ અતર=અન્તર
પ્રરૂપણયા=પ્રરૂપણા	ભાગ=ભાગ
દ્રવ્યપ્રમાણ=દ્રવ્ય પ્રમાણ	ભાવ=ભાવ
ચ=ચળી, અને	અપ્પાવહુત્વ=અસ્પર્શહુત્વ
ચિત્ત=ક્ષેત્ર	ચંચ=નિશ્ચય
ફુલણા=સ્પર્શના	

અન્યથ સહિત પદછેદ

સત્પદ પ્રરૂપણયા, દ્રવ્ય પ્રમાણ ચ ચિત્ત ચ ફુલણા
કાલો અ અતર ભાગ ભાવ અપ્પાવહુ ચ ચંચ ॥ ૪૩ ॥

ગાથાર્થ :

સત્પદપ્રરૂપણા-દ્રવ્યપ્રમાણ-ક્ષેત્ર-સ્પર્શના-કાળ-અન્તર-ભાગ-
ભાવ-અને અસ્પર્શહુત્વ ॥ ૪૩ ॥

વિશેષાર્થ:-

૧ મોક્ષ અથવા સિદ્ધ સત્ત્વ વિદ્યમાન છે કે નહિ? તે સળધી
પ્રરૂપણા-પ્રતિપાદન કરવું, તે સત્પદ પ્રરૂપણા, અને જો છે તો
ગતિઆદિ ૧૪ માર્ગણામાની કંઈ કંઈ માર્ગણામા તે મોક્ષપદ
છે તે સળધી પ્રરૂપણા કરવી તે પણ સત્ત્વ પ્રરૂપણાદ્વાર

૨-સિદ્ધના જીવો કેટલા છે? તેની સળ્યા સળધી વિચાર
કરવો તે દ્રવ્ય પ્રમાણદ્વાર

૩-સિદ્ધના જીવો કેટલા ક્ષેત્રમા અવગાહ્યા છે, રહ્યા છે તે
નક્ષી કરવું તે ક્ષેત્રદ્વાર.

૪-સિદ્ધના જીવ કેટલા આકાશપ્રદેશને તથા સિદ્ધને સ્પર્શે
છે? એટલે ક્ષેત્રથી અને પરસ્પર એમ ૨ પ્રકારે કેટલી સ્પર્શના
છે? તેનો વિચાર કહેવો તે ૨ પ્રકારનું સ્પર્શના દ્વાર છે.

૫—સિદ્ધપણ કેટલા કાળ સુધી રહે ? તેનો વિચાર કરવો તે કાલદ્વાર

૬—સિદ્ધને અંતર (આત્મ) છે, કે નહિ ? અર્થાત્ સિદ્ધ કોઈ વખતે મંસારી થઈ પુનઃ સિદ્ધ થાય, એવું જાને કે નહિ ? તે સંબંધિ વિચાર કરવો તે કાલઅંતર દ્વાર તથા પરસ્પર અંતર છે કે નહિ, ને પરસ્પર અંતર દ્વાર એ બે પ્રકારનું અંતરદ્વાર છે.

૭—સિદ્ધના જીવો સસારી જીવોથી કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારવું, તે ભાગદ્વાર

૮—ઉપશમ આદિ ૫ ભાવમા સિદ્ધ કયા ભાવે ગણાય ? એ વિચારવું તે ભાવદ્વાર,

૯—સિદ્ધના ૧૫ લેહમાંથી કયા લેહવાળા સિદ્ધ થતા એક બીજાથી કેટલા ઓછા વત્તા છે ? તે સંબંધિ વિચાર કરવો તે અલ્પવહુત્વદ્વાર,

જૈનશાસ્ત્રોમા પદાર્થોની વિચારણા માટે જીસાસુઓની શકાઓના જવાબ રૂપમા બુદ્ધ બુદ્ધ માર્ગો જતાવ્યા હોય છે તેને અનુયોગ કહે છે. એવા અનુયોગ ઘણી જાતના હોય છે. તેમાંના અહીં જતાવેલા ૯ અનુયોગો વિશેષ પ્રચારમા છે, અને સામાન્ય રીતે દરેક પદાર્થોનો તે અનુયોગોથી વિચાર ચલાવી શકાય છે નવતત્ત્વની વિચારણા વખતે ખાસ કરીને મોક્ષતત્ત્વનું સ્વરૂપ એ નવ અનુયોગો દ્વારા સમજાવ્યું છે. તેથી તેને તેના લેહ કહ્યા છે. ખરી રીતે એ ૯ મા તત્ત્વના જ ૯ લેહો નથી દરેકને લાગુ પડે છે.

સત્પદપ્રરૂપણા

સંતં મુદ્ધપયત્તા, વિજ્ઞંતં સ્વકુસુમંન્વ ન અસંતં ।
મુક્ષત્તિ ગયં તસ્મ ઉ, પરુવળા મગ્ગણાઈર્હિ ॥૪૪॥

સ સ્કૃત અનુવાદ

સત, મુદ્ધપદત્વાદિચમાન, સ્વકુસુમવત્ ન અસત્
“મોક્ષ” इति पदं तस्य तु, प्ररूपणा मार्गणादिभि ॥ ४४॥

સંત-સત્ વિધમાન	મુક્ત-મોક્ષ
સુદ્ધ-શુદ્ધ-એક	ત્તિ-પ્રતિ-એ
પયન્તા-પદ્મપાણુ પદરૂપ હોવાથી	પય-પદ, શુદ્ધ પદ છે.
વિજ્ઞત-વિધમાન છે	તસ્સ-તે મોક્ષપદની (મોક્ષ-તત્ત્વની
સ્વ-આકાશના	
કુસુમવ્વ-પુષ્પની પેઠે	હ-વળી
ન-નથી	પરુવણા-પ્રરૂપણા
અસંત-અવિધમાન, અછતું, અસત્	મગ્ગણાઈદિ-૧૪ માર્ગણાદિવડે (કરાય છે.)

અન્યથ સહિત પદછેદ

સંત, સુદ્ધ પયન્તા વિજ્ઞંત, સ્વકુસુમવ્વ ન અસતં,
“મુક્ત” ત્તિ પયં, હ મગ્ગણાઈદિ તસ્સ પરુવણા

ગાથાર્થ:

“મોક્ષ” સત્ છે=શુદ્ધપદ હોવાથી વિધમાન છે આકાશના
કુલની પેઠે અવિધમાન નથી-“મોક્ષ” એ જાતનું પદ છે. અને
માર્ગણા વડે તેની વિચારણા થાય છે

વિશેષાર્થ.

ન્યાયશાસ્ત્રમા કોઈપણ વસ્તુ સાંખ્ય કરી આપવા માટે પાંચ
અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે ૧ હા અવયવમા-જેમા,
અને જે સાંખ્ય કરવાનું હોય તે બે આવે છે, તે પ્રતિજ્ઞા ૨ જામા
સાંખ્યીનું કારણ આપવામાં આવે છે, તે હેતુ ૩ જામા તેને
અનુકુળ કે વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો હોય છે તે ઉદાહરણ ૪ થામાં
ઉદાહરણ પ્રમાણે ઘટાવવાનું હોય છે, તે ઉપનય. ૫ મામા પ્રતિજ્ઞા
પ્રમાણે સાંખ્યી જાહેર કરવાની હોય છે તેને નિગમન કહે છે.
અહીં મોક્ષ સાંખ્ય કરવા માટે ગાથામા સંક્ષેપથી એ પાંચ
અવયવોનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રતિજ્ઞા-મોક્ષ, સત્ છે

હેતુ-શુદ્ધ=એકલા પદના અર્થરૂપ હોવાથી વિધમાન છે.

૫—સિદ્ધપણ કેટલા કાળ સુધી રહે ? તેનો વિચાર કરવો તે કાલદ્વાર

૬—સિદ્ધને અંતર (આંતર) છે, કે નહિ ? અર્થાત્ સિદ્ધ કોઈ વખતે સંસારી થઈ પુનઃ સિદ્ધ થાય, એવું બને કે નહિ ? તે સંબધિ વિચાર કરવો તે કાલઅંતર દ્વાર તથા પરસ્પર અંતર છે કે નહિ, ને પરસ્પર અંતર દ્વાર એ બે પ્રકારનું અંતરદ્વાર છે.

૭—સિદ્ધના જીવો સંસારી જીવોથી કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારવું, તે ભાગદ્વાર.

૮—ઉપશમ આદિ ૫ ભાવમા સિદ્ધ કયા ભાવે ગણાય ? એ વિચારવું તે ભાવદ્વાર,

૯—સિદ્ધના ૧૫ ભેદમાથી કયા ભેદવાળા સિદ્ધ થતા એક બીજાથી કેટલા ઓછા વત્તા છે ? તે સંબધિ વિચાર કરવો તે અલ્પવહુત્વદ્વાર,

જૈનશાસ્ત્રોમા પદાર્થોની વિચારણા માટે જ્ઞાસુઓની શકા ઓના જવાળ રૂપમા જુદા જુદા માર્ગો બતાવ્યા હોય છે. તેને અનુયોગ કહે છે એવા અનુયોગ ઘણી બાતના હોય છે તેમાના અહી બતાવેલા ૯ અનુયોગો વિશેષ પ્રચારમાં છે, અને સામાન્ય રીતે દરેક પદાર્થોનો તે અનુયોગોથી વિચાર ચલાવી શકાય છે. નવતત્ત્વની વિચારણા વખતે ખાસ કરીને મોક્ષતત્ત્વનુ સ્વરૂપ એ નવ અનુયોગો દ્વારા સમજાવ્યું છે. તેથી તેને તેના ભેદ કહ્યા છે. ખરી રીતે એ ૯ મા તત્ત્વના જ ૯ ભેદો નથી દરેકને લાગુ પડે છે.

સત્પદપ્રરૂપણા

સંતં મુદ્ધપયત્તા, વિજ્ઞંતં સ્વકુસુમંવ ન અસંતં ।
મુક્તવત્તિ ગયં તસ્મ ઉ, પરુવણા મગ્ગણાઈર્હિ ॥૪૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સન્, મુદ્ધપદત્વાદિચિમાન, સ્વકુસુમવત્ ન અસત્
“મોક્ષ” इति पदं तस्य तु, परुवणा मार्गणादिभि ॥ ૪૪॥

સત-સત્ વિદ્યમાન	મુક્ત-મોક્ષ
સુદ્ધ-શુદ્ધ-એક	ત્તિ-ધૃતિ-એ
પયન્તા-પદ્મપાણી પદરૂપ હોવાથી	પય-પદ, શુદ્ધ પદ છે
વિજ્ઞાન્ત-વિદ્યમાન છે	તસ્સ-તે મોક્ષપદની (મોક્ષ-તત્ત્વની
સ્વ-આકાશના	
કુસુમઘ્વ-પુષ્પની પેઠે	ઉ-વળી
ન-નથી	પરુવણા-પરૂપણા
અસન્ત-અવિદ્યમાન, અછતુ,	મગ્ગણાઈદિ-૧૪ માર્ગાણાદિવડે
અસત્	(કરાય છે)

અન્વય સહિત પદછેદ

સંતં, સુદ્ધ પયન્તા વિજ્ઞાન્ત, સ્વકુસુમઘ્વ ન અસત્,
“મુક્ત” ત્તિ પયં, ઉ મગ્ગણાઈદિ તસ્સ પરુવણા

ગાથાર્થ:

“મોક્ષ” સત્ છે = શુદ્ધપદ હોવાથી વિદ્યમાન છે આકાશના કુલની પેઠે અવિદ્યમાન નથી—“મોક્ષ” એ જાતનું પદ છે. અને માર્ગાણા વડે તેની વિચારણા થાય છે

વિશેષાર્થ.

ન્યાયશાસ્ત્રમા કોઈપણ વસ્તુ સાબિત કરી આપવા માટે પાંચ અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે ૧ હા અવયવમા-જેમા, અને જે સાબિત કરવાનું હોય તે જે આવે છે, તે પ્રતિજ્ઞા ૨ જામા સાબિતીનું કારણ આપવામા આવે છે, તે હેતુ ૩ જામા તેને અનુકુળ કે વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો હોય છે તે ઉદાહરણ ૪ થામા ઉદાહરણ પ્રમાણે ઘટાવવાનું હોય છે, તે ઉપનય ૫ મામા પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સાબિતી બહાર કરવાની હોય છે તેને નિગમન કહે છે અહીં મોક્ષ સાબિત કરવા માટે ગાથામા સંક્ષેપથી એ પાંચ અવયવોનો પ્રયોગ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે—

પ્રતિજ્ઞા-મોક્ષ, સત્ છે.

હેતુ-શુદ્ધ=એકલા પદના અર્થરૂપ હોવાથી વિદ્યમાન છે.

૫—સિદ્ધપણ કેટલા કાળ સુધી રહે ? તેનો વિચાર કરવો તે કાલદ્વાર

૬—સિદ્ધને અંતર (આત્મ) છે, કે નહિ ? અર્થાત્ સિદ્ધ કોઈ વખતે સસારી થઈ પુનઃ સિદ્ધ થાય, એવું બને કે નહિ ? તે સંબંધિ વિચાર કરવો તે કાલઅંતર દ્વાર તથા પરસ્પર અંતર છે કે નહિ, ને પરસ્પર અંતર દ્વાર એ બે પ્રકારનું અંતરદ્વાર છે

૭—સિદ્ધના જીવો સસારી જીવોથી કેટલામા ભાગે છે, એ વિચારવું, તે ભાગદ્વાર.

૮—ઉપશમ આદિ ૫ ભાવમા સિદ્ધ કયા ભાવે ગણાય ? એ વિચારવું તે ભાવદ્વાર,

૯—સિદ્ધના ૧૫ ભેદમાથી કયા ભેદવાળા સિદ્ધ થતા એક બીજાથી કેટલા ઓછા વત્તા છે ? તે સંબંધિ વિચાર કરવો તે અલ્પવહુત્વદ્વાર,

જૈનશાસ્ત્રોમા પદાર્થોની વિચારણા માટે જ્ઞાસુઓની શંકાઓના જવાબ રૂપમા જુદા જુદા માર્ગો બતાવ્યા હોય છે તેને અનુયોગ કહે છે એવા અનુયોગ ઘણી જાતના હોય છે તેમાના અહી બતાવેલા ૯ અનુયોગો વિશેષ પ્રચારમા છે, અને સામાન્ય રીતે દરેક પદાર્થોનો તે અનુયોગોથી વિચાર ચલાવી શકાય છે. નવતત્ત્વની વિચારણા વખતે ખાસ કરીને મોક્ષતત્ત્વનુ સ્વરૂપ એ નવ અનુયોગો દ્વારા સમજાવ્યુ છે તેથી તેને તેના ભેદ કહ્યા છે. ખરી રીતે એ ૯ મા તત્ત્વના જ ૯ ભેદો નથી દરેકને લાગુ પડે છે.

સત્પદ્મપ્રરૂપણા

સંતં મુદ્ધપયત્તા, વિજ્ઞંતં સ્વકુસુમંવ ન અસંતં ।
મુક્તવત્તિ પયં તસ્મ ઉ, પરુવળા મર્ગગર્હિ ॥૪૪॥

અસ્કૃત અનુવાદ

સન, મુદ્ધપદત્વાદિચમાન, સ્વકુસુમવત્ ન અસત્
'મોક્ષ' इति पदं तस्य तु, प्ररुवण्णा मार्गगर्हिति ॥ ४४॥

સ ત -સત્ વિધમાન	મુક્ત-મોક્ષ
સુદ્ધ-શુદ્ધ-એક	ત્તિ-ધૃતિ-એ
પયન્તા-પદપણું પદરૂપ હોવાથી	પય-પદ, શુદ્ધ પદ છે
વિજ્ઞત-વિધમાન છે	તસ્સ-તે મોક્ષપદની (મોક્ષ- તત્ત્વની
સ-આકાશના	
કુસુમવ્વ-પુષ્પની પેઠે	ઉ-વળી
ન-નથી	પરુવણા-પ્રરૂપણા
અસ ત -અવિધમાન, અછતુ, અસત્	મગ્ગનાઈદિ-૧૪ માર્ગણાદિવડે (કરાય છે)

અન્વય સહિત પદછેદ

સંતં, સુદ્ધ પયન્તા વિજ્ઞંતં, સ્વકુસુમવ્વ ન અસ તં,
“મુક્ત” ત્તિ પયં, ઉ મગ્ગનાઈદિ તસ્સ પરુવણા

ગાથાર્થ:

“મોક્ષ” સત્ છે = શુદ્ધપદ હોવાથી વિધમાન છે આકાશના
કુલની પેઠે અવિધમાન નથી—“મોક્ષ” એ જાતનું પદ છે. અને
માર્ગણા વડે તેની વિચારણા થાય છે

વિશેષાર્થ.

ન્યાયશાસ્ત્રમા કોઈપણ વસ્તુ સાબિત કરી આપવા માટે પાંચ
અવયવવાળા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે ૧ લા અવયવમા-જેમા,
અને જે સાબિત કરવાનું હોય તે જે આવે છે, તે પ્રતિજ્ઞા ૨ જામા
સાબિતીનું કારણ આપવામા આવે છે, તે હેતુ. ૩ જામા તેને
અનુકુળ કે વિરુદ્ધ પ્રકારનો દાખલો હોય છે તે ઉદાહરણ ૪ થામા
ઉદાહરણ પ્રમાણે ઘટાવવાનું હોય છે, તે ઉપનય ૫ મામા પ્રતિજ્ઞા
પ્રમાણે સાબિતી જાહેર કરવાની હોય છે તેને નિગમન કહે છે.
અહીં મોક્ષ સાબિત કરવા માટે ગાથામા સંક્ષેપથી એ પાંચ
અવયવોનો પ્રયોગ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે—

પ્રતિજ્ઞા-મોક્ષ, સત્ છે

હેતુ-શુદ્ધ=એકલા પદના અર્થરૂપ હોવાથી વિધમાન છે.

નવતત્ત્વપ્રકરણ અર્થ

ઉદાહરણ-જે જે એક પદો હોય. તેના અર્થો હોયજ નેમકે-
 ઘોડો, ગાય, વિગેરે. એક એક પદો છે, માટે તેના પદાર્થો પણ છે.
 તેમજ જે જે શુદ્ધ=એકલા પદો નથી. પણ જોડાયેલા પદો છે.
 તેના અર્થો હોય કે ન પણ હોય રાજપુત્ર એ અશુદ્ધ પદ છે
 છતાં તેનો અર્થ છે, અને આકાશનું કુંડ, તેનો અર્થ નથી તેવું
 આ અમત નથી, આવી વિરુદ્ધ ઘટનાવાળું ઉદાહરણુ જાથામા
 આપું છે

ઉપનય-“ મોક્ષ ” એ શુદ્ધ પદ છે માટે તેનો અર્થ છે.
 નિગમન-તે મોક્ષ પદના અર્થરૂપ જે પદાર્થ તેજ મોક્ષ અહીં
 ઉપનય અને નિગમન એકી આવે દુકામા કહ્યા છે એ રીતે મોક્ષની
 હયાતી સાબિત થઈ ચુક્યા પછી માર્ગશ્રુ વિગેરેથી તેની વિચારણા
 કરવાથી તેના સ્વરૂપની વિસ્તારથી સાબિતીઓ મળે છે અને
 દ્રવ્યપ્રમાણુ વિગેરે પણ હયાતી સાબિત હોય તોજ વિચારી શકાય છે

પ્રશ્ન - અર્થિ રિત્ય, કથ ઇત્યાદિ કલ્પિત એકેક પદવાળા પણ
 પદાર્થ નથી. તેમ એક પદવાળું મોક્ષ પણ નથી, એમ માનવામા
 શુ વિરુદ્ધ છે ?

ઉત્તર-જે શબ્દનો અર્થ કે વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે તે પર કહેવાય
 પણ અર્થશૂન્ય શબ્દને પદ કહેવાય નહિ, અને સિદ્ધ અથવા
 મોક્ષ એ શબ્દ તો અર્થ અને વ્યુત્પત્તિ યુક્ત છે. માટે પદ કહેવાય
 છે, પરંતુ રિત્ય, કથ ઇત્યાદિ શબ્દો અર્થ શૂન્ય છે, માટે પદ ન
 કહેવાય, માટે તે પદોવાળી વસ્તુ પણ નથી. પરંતુ સિદ્ધ મોક્ષ
 એ તો પદ છે અને તેથી તેની વસ્તુ પણ છે

૧૪ મૂળમાર્ગશ્રુઓ.

ગઈ ઇંદિય અ કાણ, મવ સમ્મં સન્નિ આહારં ॥૪૫॥
 સંજમ દંસણ લેસા, મવ સમ્મં સન્નિ આહારં ॥૪૫॥

ગતિરિન્દિય
 સયમો દસ

મંચન અનુવાદ
 ય:

વેદઃ કપાયો પાનં ચ
 વસ્તુત્વ સદ્માહાર ॥૪૬॥

ગાથાવન-

શબ્દાર્થ:—

ગદ્ય-ગતિ	મંજમ-ચારિત્ર
દ્વિદિપ-ઇન્દ્રિય	દંસણ-દર્શન
કાષ-કાય	લેસા-લેશ્યા
જોષ-યોગ	ભવ-ભવ્ય
વેષ-વેદ	સમ્મે-સમ્યક્ત્વ
કસાપ-કપાય	સન્નિ-સનિ
નાળે-જ્ઞાન	આહારે-આહાર

ગાથાર્થ.

ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કપાય, જ્ઞાન, ચારિત્ર, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સનિ અને આહાર

વિશેષાર્થ.

માર્ગણા એટલે શોધન, જૈન શાસ્ત્રમા કોઈ પણ પદાર્થનો વિસ્તારથી વિચાર સમજવાને માટે, એટલે કે તે પદાર્થનું ઉડું તત્ત્વ-રહસ્ય સ્વરૂપ શોધવા માટે આ ૧૪ સ્થાનો ઉપર ઘટના કરવામા આવે છે તે પણ એક રીતે એક ભતના અનુયોગજ છે

માર્ગણાઓના પેટા ભેદો.

(૧) ગતિ ૪

(૨) ઇન્દ્રિય ૫

(૩) કાય ૬

૧ દેવગતિ

૧ એકેન્દ્રિય ગતિ

૧ પૃથ્વીકાય

૨ મનુષ્ય ગતિ

૨ દ્વીન્દ્રિય ગતિ

૨ અપ્કાય

૩ તિર્થંચ ગતિ

૩ ત્રીન્દ્રિય ગતિ

૩ તેઉકાય

૪ નરક ગતિ

૪ ચતુરિન્દ્રિય ગતિ

૪ વાયુકાય

૫ પચેન્દ્રિય ગતિ

૫ વનસ્પતિકાય

૬ વસકાય

(૪) યોગ ૩

(૫) વેદ ૩

(૬) કપાય ૪

૧ મનયોગ

૧ સ્ત્રી વેદ

૧ ક્રોધ

૨ વચનયોગ

૨ પુરુષવેદ

૨ માન

૩ કાયયોગ

૩ નપુંસકવેદ

૩ માયા

૪ લોભ

ઇન્દ્રિયવાળા ૭૫, તે એકેન્દ્રિય જાતિ, દ્વીન્દ્રિય જાતિ, હયાદિ-યાવત્ પચેન્દ્રિય જાતિ કહેવાય

૩ કાય માર્ગણી ૬—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, ૩૫ કાયા=શરીરો અને હાલો ચાલો શકે તેવી કાયા=શરીરો ધારણ કરે તે ૭૫૦ અનુક્રમે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને વ્રસકાય.

૪ યોગ માર્ગણી ૩—વિચાર વખતે પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફૂરણ, તે મનોયોગ, વચનોચાર વખતે પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફૂરણ તે વચનયોગ, કાયાની ચૂલ-સૂક્ષ્મ એટાથી પ્રવર્તતું આત્માનું સ્ફૂરણ તે કાયયોગ

૫ વેદ માર્ગણી ૩--ત્રીજાતને યતો પુરુષ સંગનો અભિલાષ તે સ્ત્રીવેદ. પુરુષ જાતને યતો ત્રીસંગનો અભિલાષ તે પુરુષવેદ, અને ત્રીજા જાતને ત્રી તથા પુરુષ એ બન્નેના સંગનો અભિલાષ તે નપુંસકવેદ.

૬ કપાય માર્ગણી ૪—ખેદ, ઈર્ષ્યા ગુસ્સાની લાગણી તે ક્રોધ, ગર્વની લાગણી તે માન, ૭જ, કપટની લાગણી તે માયા, અને ઈર્ષ્યા, તૃષ્ણા, મમતાની લાગણી તે લોભ. આ ચારેય લાગણીઓ એવી છે કે તે પ્રગટ થાય ત્યારે અવશ્ય નવા કર્મો બધાયજ છે, કર્મબંધનો મોટો આધાર તેના ઉપર છે માટે તે કપાય કહેવાય છે.

૭ જ્ઞાન માર્ગણી ૮—મન અને ઇન્દ્રિયોના પદાર્થ સાથેના સંબંધથી જે (અર્થ સજ્ઞા ગદિત હોય તેપણુ) યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન, તથા મન અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી શ્રુતને અનુસારે (ગાસ્ત્રાનુસારી) અર્થની સંજ્ઞાવાળુ જે યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે ૨ શ્રુતજ્ઞાન અમુક હદ સુધીનું રૂપી પદાર્થનું (પુદ્ગલ દ્રવ્યનું) જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વિના આત્મસાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ થાય તે ૩ અવધિજ્ઞાન, ૨૦ દ્વીપમા રહેલા સજિ પચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના મનોગત વિચાર જાણી શકાય તેવું જ્ઞાન તે ૪ મનઃપર્યવજ્ઞાન છે આ મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં પણ આત્માને ઇન્દ્રિય તથા મનની જરૂર હોતી નથી, માટે એ પણ આત્મસાક્ષાત્ જ્ઞાન છે તથા સર્વ પદાર્થનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે ૫ કેવલજ્ઞાન આ જ્ઞાન પણ મન અને ઇન્દ્રિયો વિના આત્મસાક્ષાત્ થાય છે.

એ ૫ પ્રકારના જ્ઞાન છે, અને ૩ પ્રકારના અજ્ઞાન તે પણ જ્ઞાનના બેદર્શ ગણાય છે, તેથી ૮ જ્ઞાન કહેવાય છે અજ્ઞાનમાં અ=ઉલટું વિપરીત અથવા ઉત તા ૮ જ્ઞાનનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય પરંતુ

[અ એટલે અભાવ એવા અર્થથી] જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન એમ નહિ, આ જ્ઞાન મિથ્યાત્વ યુક્ત હોવાથી અજ્ઞાન કહેવાય છે, માટે મિથ્યા-દષ્ટિઓનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન અને સમ્યક્દષ્ટિઓનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય.

અશ્ન—સમ્યક્દષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ “ધટને ધટ” “પટને પટ” ઇત્યાદિ વસ્તુના છતાં (વિઘ્નમાન) ધર્મ કહે છે, પરંતુ “ધટને પટ” તથા “પટને ધટ” એમ વિપરીત સમજતા અને કહેતા પણ નથી, તો પણ એકને જ્ઞાન કહેવું અને બીજાને અજ્ઞાન કહેવું એ પક્ષપાત કેમ ?

ઉત્તર—તેમા પક્ષપાત નથી. પણ ખરી વસ્તુ સ્થિતિ છે. ધટો જેમ એક દષ્ટિથી ધટો છે. તેમ બીજી દષ્ટિથી તેના બીજા અનેક સ્વરૂપો છે. મિથ્યાદષ્ટિવાળાના ધ્યાનમાં એ બીજા અનેક સ્વરૂપો હોતા નથી અને સમ્યક્દષ્ટિ જે વખતે ધટને ધટો કહે છે તે વખતે તેના બીજા સ્વરૂપો તેના ખ્યાલમાં હોય છે, અને મિથ્યાદષ્ટિ ધટને ધટો જ કહે છે—તેનો અર્થ એ કે બીજા સ્વરૂપોનું તેનું અજ્ઞાન છે. એટલે ધટને જેવો છે, તેવો તે જાણતો નથી. આજ કારણથી વ્યવહારમાં ધણી સાચી વસ્તુને ખોટી અને ખોટીને સાચી માની એસે છે. જેથી અનર્થ પર પરા વધે છે. દષ્ટિ એટલે ખ્યાલ-ઉદ્દેશ. ખોટા ખ્યાલ કે ઉદ્દેશવાળો માણસ તે મિથ્યાદષ્ટિ અને સાચા ખ્યાલ કે ઉદ્દેશવાળો માણસ તે સમ્યક્દષ્ટિ, આ બેદ સહેજે સમજાય તેવો છે.

મિથ્યાદષ્ટિના મતિ, શ્રુત, અને અવધિજ્ઞાન. મતિઅજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિમજ્જજ્ઞાન કહેવાય છે. વિનિરુદ્ધ. મજ્જ=ગોધ જેમા તે વિમજ્જજ્ઞાન

પ્રુલાસો:—શ્રુત જ્ઞાનમાં એ સમજવાનું છે કે-રામાયણ-ભારત-વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોના પ્રણેતા મિથ્યાદષ્ટિઓ છતાં તેને જે રીતે સમજવા જોઈએ તે રીતે સમજી લેનાર સમ્યક્દષ્ટિ, તેને શાસ્ત્રોનું સમ્યક્શ્રુત જ્ઞાન ગણાય છે અને આચારાંગ વિગેરે શાસ્ત્રોના પ્રણેતા સમ્યક્દષ્ટિઓ છતાં મિથ્યાદષ્ટિ તેને યથાર્થ રીતે ન જાણી શકે માટે તે મિથ્યાદષ્ટિઓને આચાર-સંગાદિકથી થતું જ્ઞાન તે મિથ્યાજ્ઞાન—અતઃ અજ્ઞાન ગણાય છે.

મિથ્યાદષ્ટિને છેલ્લા જે જ્ઞાન ન થાય માટે તેના અજ્ઞાન નથી હોતા. ૮ સયમ માર્ગણા ૭—સવરતત્ત્વના પાચ ચારિત્રના અર્થમાં કહેલી છે, ત્યાંથી જાણી શકાય, છેલ્લાપર્યાપનીયા પન્દિત વિશુદ્ધિક, સદમ ન પરાવ, યથાખ્યાત, દેશનિરતિ, અને અવિરતિ

૯ દર્શન માર્ગણુ ૪—ચક્ષુથી થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે ચક્ષુર્દર્શન, ચક્ષુ સિવાયની ૪ ઇન્દ્રિયો અને મન, એ ૫ થી થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે ૨ અચક્ષુર્દર્શન, ૩ અવધિજાનીને રૂપી પદાર્થ જાણવામા થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ, તે અવધિદર્શન, અને કેવળજ્ઞાનીને સર્વે પદાર્થના સર્વ ભાવ જાણવામા થતો સામાન્ય ધર્મનો બોધ. તે ૪ કેવળદર્શન અર્ધિ સામાન્ય ધર્મના ઉપયોગતુ કારણુ તે દર્શન અને વિશેષ ધર્મના ઉપયોગતુ કારણુ તે જ્ઞાન

૧૦ લેશ્યા માર્ગણુ ૬—લેશ્યા—સ્વભાવનું બધારણુ દરેક પ્રાણીને જન્મથીજ અમુક પ્રકારની પરિણતિ વાળો સ્વભાવ બંધાય છે. તે લેશ્યા છે તેની અસ્પતા તીવ્રતા તથા શુભાશુભપણાથી સામાન્ય રીતે ૭ પ્રકાર પડે છે. સ્વભાવ તે ભાવ લેશ્યા. અને તેમા નિમિત્તભૂત કૃષ્ણાદિપુદ્ગલો તે દ્રવ્ય લેશ્યા.

અહિ લેશ્યા પુદ્ગલસ્વરૂપ હોવાથી શુભ વર્ણુ, શુભ ગંધ, રસ અને સ્પર્શ અને શુભ સ્પર્શવાળી હોય તે શુભલેશ્યા અને અશુભવર્ણુદિ યુક્ત હોય તે અશુભલેશ્યા છે.

તથા પુદ્ગલસ્વરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા જો કે વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારે ગુણુ યુક્ત છે. તો પણ શાસ્ત્રમાં વર્ણુની મુખ્યતાએ વર્ણુ બેદથી લેશ્યાના પણ ૬ બેદ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—કૃષ્ણવર્ણુ યુક્ત પુદ્ગલમય ૧ કૃષ્ણલેશ્યા, નીલ (લીલા) વર્ણુનાં પુદ્ગલવાળી ૨ નીલલેશ્યા, લીલો અને લાલ એ બે વર્ણુની મિશ્રતાવાળી અથવા કૃષ્ણતરનાં સરખા વર્ણુવાળી ૩ કાપોતલેશ્યા, લાલ વર્ણુયુક્ત પુદ્ગલવાળી ૪ તેજોલેશ્યા, પીળા વર્ણુવાળી ૫ પીતલેશ્યા, અને શ્વેત વર્ણુવાળી શુક્લલેશ્યા. એ ૭ લેશ્યાઓમાની પહેલી ૩ અશુભ પરિણામવાળી હોવાથી અશુભ, બીજી ૩ શુભ પરિણામવાળી હોવાથી શુભલેશ્યા છે. તથા અનુક્રમે છએ લેશ્યાઓ અધિક અધિક ત્રિશુદ્ધ પરિણામવાળી છે, એ ૬ લેશ્યાઓના ૬ પ્રકારના પરિણામને અગે શાસ્ત્રમા જાણૂકાના આનાર ૬ વર્તમાણુનું દર્શાત કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—

જવૂફલ મક્ષક ૬ મુસાફરનું દૃષ્ટાન્ત—કોઈ નગર તરફ જતા અગણ્યમાં આવી પડેલા ભૂખ્યા ચયેલા ૬ મુસાફરોએ પાકી ગયેલા જાંબૂઓથી નમી પડતું એક મહાન જાંબૂવૃક્ષ જોઈને તેઓ પરસ્પર જાંબૂ ખાવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા;—તેમાના પહેલાએ કહ્યું કે “આ

આખા વૃક્ષનેજ મૂળમાંથી ઉખેડી નીચે પાડીએ (એ કુળલેદ્યાનો પરિણામી),", ખીન્નએ કહ્યું:- "મોટા મોટા શાખાઓ તોડી નીચે પાડીએ (એ નીલલેદ્યાનો પરિણામી).", ત્રીજાએ કહ્યું:- "નાની નાની શાખાઓ નીચે પાડીએ (એ કાપોતલેદ્યાનો પરિણામી).", ચોથાએ કહ્યું:- "જાંબૂના ગુચ્છા તોડી નીચે પાડીએ (એ તેજોલેદ્યાનો પરિણામી).", પાંચમાએ કહ્યું કે ગુચ્છાઓમાંથી પાકા જાંબુજ સુટી સુટીને નીચે નાખીએ (એ પક્કલેદ્યાનો પરિણામી).", અને છઠ્ઠાએ કહ્યું કે "જાંબુ ખાધને ક્ષુધા મટાડવી એજ આપણો ઉદ્દેશ છે. તો આ નીચે ભૂમિ ઉપર સ્વત ખરી પડેલાં જાંબુજ વીણીને ખાઈએ, કે જેથી વૃક્ષછેદનનું પાપ કરવાની જરૂર પણ ન રહે" (એ કુલલેદ્યાનો પરિણામવાળો જાંબુવો) એ પ્રમાણે અનુક્રમે વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધ લેસ્થા પરિણામો એ દૃષ્ટાન્તને અનુસારે વિચારવા અહીં છ ચોરોનું પણ દૃષ્ટાંત વિચારવું

૧૧ લઘ્ય માર્ગણા ૨-જગત્મા કેટલાક જીવો દેવ-ગુરુ-ધર્મની સામગ્રી મળ્યે કર્મરહિત થઈ મોક્ષપદ પામી શકે એવી યોગ્યતાવાળા છે, તે સર્વે મળ્ય કહેવાય અને કેટલાક મગમા કાગડુ જેટલા અને જેવા અલ્પ જીવો એવા પણ છે, કે જેઓ દેવ-ગુરુ-ધર્મની સંપૂર્ણ સામગ્રી મળવા છતાં પણ કર્મ રહિત થઈ મોક્ષપદ પામી શકે નહિ, તેવા સર્વે જીવો અમળ્ય કહેવાય, એ લઘ્યત્વ તથા અલઘ્યત્વ જીવનો અનાદિ સ્વભાવ છે પરંતુ સામગ્રીના જળથી નવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી તથા અલઘ્ય જીવો તો આટામા લૂણ જેટલા અલ્પજ છે, અને લઘ્ય

૧ અમળ્ય જીવો મોક્ષપદ નથી પામતાં એટલું જ નહિ, પરંતુ નીચે લખેલા ઉત્તમ ભાવો પણ નથી પામતા.

ઈન્દ્રપાણું, અનુત્તર દેવપાણું, ચક્રવર્તિપાણું, વાસુદેવપાણું, પ્રતિવાસ-દેવપાણું, જગદેવપાણું; નારદપણું, કેવલિ હસ્તે દીક્ષા, ગણધર હસ્તે દીક્ષા, સંવ-સગી દાન, શાસન અધિષ્ઠાપક દેવ-દેવીપાણું. લોકાન્તિક દેવપાણું, યુગાન્તિક દેવોના અધિપતિપાણું, ત્રાયસ્તિંશત દેવપાણું. પરમાધ્યામીપાણું, યુગાલક મનુષ્યપાણું, પૂર્વધર લઘ્વિ, આદારક લઘ્વિ, પુલાક લઘ્વિ, સંગેત્ર શ્રોતા-લઘ્વિ, ચારણ લઘ્વિ, મધુસર્પિં લઘ્વિ, દ્વીરાસર લઘ્વિ અક્ષીણ મહા-નસી લઘ્વિ, જિનેન્દ્ર પ્રતિમાને ઉપયોગી પૃથ્વીકાપાદિપાણું, ચક્રવર્તિના ૧૪ મનપાણું, સમ્પન્ન જ્ઞાન, દર્શન, ચાગ્રિ, શુક્લપક્ષીપાણું જિનેન્દ્રના માતા પિતાપાણું, યુગપ્રધાનપાણું, ઇત્યાદિ (ઇતિ અમળ્યકુસકે)

છવો તેથી અનન્ત ગુણ છે. પુનઃ ભન્ય છવોમાં પણ ઘણા એવા છવ છે કે જેઓ કોઈ કાળે ત્રસપાત્ર પામવાના જ નથી, પરન્તુ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયમા જ અનાદિ અનન્તકાળ સુધી જન્મ મરણ કર્યા કરશે, જેથી મોક્ષપઃ પામવાના નથી પરન્તુ સ્વભાવે (યોગ્યતા વડે) તેો તેઓ લાભ્યજ છે કહ્યું છે કે—

અતિથિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાઈ પરિણામો

ઉવવન્જતિ ચયંતિ અ, પુણોચિ તત્ત્યેવ તત્ત્યેવ ॥ ૧ ॥

અર્થ—એવા અનન્તાનન્ત છવો છે, કે જેઓએ ત્રસાદિ (દ્વીન્દ્રિયાદિ) રૂઢિભામ પ્રાપ્ત નથી કર્યો, અને પુનઃ પુનઃ (વારંવાર) ત્યાને ત્યાજ (સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયપણામા જ) જન્મે છે, અને મરણ પામે છે ॥૧॥

૧૨ સમ્યક્ત્વ માર્ગણા ૬

ઉપશમ, ધ્યાયિક, ક્ષાયોપશમિક, મિશ્ર, સાસ્વાદન અને મિથ્યાત્વ એ ૭ ભાવોનો આ માર્ગણામા સમાવેશ થાય છે

૧ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ—અનન્તાનુબંધ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય, અને મિથ્યાત્વમોહનીય એ ત્રણ ફર્શન મોહનીય, એ સાત કર્મપ્રકૃતિઓની અંતર્મૂહુર્ત સુધી તદ્દન ઉપશાન્તિ થવાથી જે સમ્યગ્ભાવ પ્રગટ થાય છે, તે વખતે એ સાત કર્મો આત્મા સાથે હોય છે, પણ ભારેલા અગ્નિની માફક શાત પડેલા હોવાથી પોતાની અસર બતાવી શકતા નથી. આ સમ્યક્ત્વ એક ભવમાં ૨ વાર અને આખા સંસાર ચક્રમા ૫ વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અંતર્મૂહુર્તથી વધારે વખત આ સમ્યક્ત્વ ન ટકે અને લગભગ નિરતિચાર હોય છે,

૨ ધ્યાયિક સમ્યક્ત્વ—ઉપર કહેલી સાતેય કર્મપ્રકૃતિઓનો તદ્દન લય થવાથી આ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે, તેનો કાળ સાદિ અનંત છે, આ સમ્યક્ત્વ નિરતિચાર હોય છે.

૩ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—ઉપર કહેલી સાત પ્રકૃતિમાની છની ઉપશાન્તિ હોય, અને ક્રૂર સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મનો ઉદય થઈ લય થતો હોય છે, તેથી તેનું નામ ક્ષય અને ઉપશમ યુક્ત સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. તેનો વધારોમાં વધારે વખત ૬૬ સાગરોપમ કાળ છે આ સમ્યક્ત્વની શંકા—આકાશા વિગેરે અતિચારોનો એટલા પુરતો સભવ છે

૪ મિશ્ર સમ્યક્ત્વ—ઉપર કહેલી સાતમાની ક્રૂર મિશ્ર મોહનીય

કર્મની પ્રકૃતિ ઉદયમા હોય, બાકીની ઉપશાન્ત હોય, તે વખતે જે સમ્ય-ગ્-મિથ્યારૂપ ભાવ ફક્ત અતર્મૂર્તિ સુધી હોય, તે મિથ્ર સમ્યક્ત્વ, તેથી જૈન ધર્મ ઉપર ન ગગ ન દ્રેષ એવી સ્થિતિ હોય છે

૫ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ-ઉપર જણાવેલા અતર્મૂર્તિના વખતના ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પડીને મિથ્યાત્વે પહોંચતા પહેલા એક સમયથી માડીને ૬ આવલિકા સુધી સમ્યક્ત્વના યત્કિચિત્-કાષ્ઠક સ્વાદરૂપ આ સમ્યક્ત્વ હોય છે, પછી તુરત જ મિથ્યાત્વ પામે જ છે જેમ ક્ષીરનું મોજન કરીને કોઈપણ પ્રકારના ઉત્કલેશથી વમન થઈ જાય, છતાં તેને ક્ષીરનો જેમ કાંઈક સ્વાદ આવે છે તે પ્રમાણે સ્-સહિત, આસ્વાદ-સ્વાદ. સ્વાદસહિત હોય તે સાસ્વાદન

૬ મિથ્યાત્વ- અનંતાનુબંધીય કપાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી જે મિથ્યાભાવ પ્રગટે છે તે મિથ્યાત્વ છે.

સમ્યક્ત્વ માર્ગણામાં સમ્યક્ત્વ રાજ્ઞ સમ્યગ્ અને મિથ્યા એ બન્ને ભાવનો ઉપલક્ષણથી સંગ્રહ કરનાર છે. જેમ ભવ્ય, સાંસ, આહારી નામ છતાં અભવ્ય, અસન્નિ-અણાહારી વિગેરેનો સંગ્રહ થાય છે એમ ધણી માર્ગણાઓમા સમજવું.

૧૩ સન્નિ માર્ગણા ૨-મનઃપર્યાપ્તિથી અથવા દીર્ઘકાલિકી સજ્ઞાથી વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાનવાળા શ્રવે તે સન્નિ, અને વિશિષ્ટ મનોવિજ્ઞાન રહિત તે અસન્નિ

૧૪ આહારી માર્ગણા ૨-ભવધારણીય શરીરને લાયક *ઓજ આહાર, લોભ+ આહાર, અને નકલઆહાર એ ત્રણ પ્રકારમાના યથાસ-ભવ આહારવાળા તે ૧ આહારી, અને એ ત્રણેય આહાર રહિત, તે અનાહારી

* અપર્યાપ્તિ અવસ્થામા તૈજસ્ય કાર્મણુ શરીર વડે ગ્રહણ કરાતો આહાર તે ઓજઞાહાર

+શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ ત્વચા-શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરાતો આહાર તે લોભગ્રાહાર.

-કેળીયાથી મુખદ્વારા લેવાનો આહાર તે કલ્પલગ્રાહાર.

માર્ગણાઓમાં મોક્ષની પ્રરૂપણા.

નરગદ્ પર્ણિદિ તસ ભવ, સન્નિ અહક્ષાય ચ્વદ્અસમ્મત્તે ।
મુક્ષોઽણાહાર કેવલ-દંસણનાણે, ન સેસેસુ ॥૪૬॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

નરગતિપ ચેન્દ્રિયત્રસભવ્યસંક્ષિયથાત્યાતધ્માયિકસમ્યક્ત્વે
મોક્ષોઽનાહારકેવલદર્શનજ્ઞાને, ન શેષેષુ ॥ ૪૩ ॥

અન્વય સહિત પદરૂઢે

નર-ગદ્, પર્ણિદિ, તસ, ભવ, સન્નિ, અહક્ષાય, ચ્વદ્અ-સમ્મત્તે
અણાહાર, કેવલ-દંસણ-નાણે મુક્ષો સેસેસુ ન ॥ ૪૬ ॥

શબ્દાર્થ :

નરગદ્-મનુષ્ય ગતિ
પર્ણિદિ-પ ચેન્દ્રિય જાતિ
તસ-ત્રસકાય
ભવ-ભવ્ય
સન્નિ-સંજિ
અહક્ષાય-યથાખ્યાત આરિત્ર
ચ્વદ્અસમ્મત્તે-સાથિક સમ્યક્ત્વમાં

મુક્ષો-મોક્ષ છે
અણાહાર-અનાહાર
કેવલદંસણ-કેવળદર્શન
નાણે-કેવળજ્ઞાનમાં
ન-(મોક્ષ) નથી
સેસેસુ-શેષ માર્ગણાઓમાં

ગાથાર્થ :

મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ત્રસકાય, ભવ્ય, સંજિ,
યથાખ્યાત આરિત્ર, સાથિક સમ્યક્ત્વ, અનાહાર, કેવળદર્શન અને
કેવળજ્ઞાનમાં મોક્ષ છે, અને શેષમાં નથી ॥ ૪૬ ॥

વિશેષાર્થ :

એ ૧૦ થી- શેષ રહેલી કપાય-વેદ-યોગ-અને લેશ્યા એ
ચાર માર્ગણામાં મોક્ષ હોયજ નહિ. કારણ કે-અકપાયી, અવેદી,
અયોગી, અને અલેશી અવસ્થાવાળા જીવનેજ મોક્ષ હોય છે,

× શ્રી અભયદેવસૂરિ રચિત નવતત્ત્વ લાખ્યમાં ૧૪ માર્ગણામાં
મોક્ષપદની પ્રરૂપણા બૃહી રીતે કરી છે, તે આ પ્રમાણે—

એટલે ૪ મૂળ અને ૫૨ ઉત્તર ભેદોમા મોક્ષની માર્ગણા કરતા વિચારણા ઘટતી નથી એટલે મૂળ તથા ઉત્તર ૫૬ માર્ગણામા જ મોક્ષની માર્ગણા ઘટે છે.

અહિ સાર એ છે કે-મોક્ષમા જવાની સસારી જીવની છેલ્લી (૧૪ મા ગુણુસ્થાનની શૈલેશી) અવસ્થામા જે જે માર્ગણા વિદ્યમાન હોય તે તે માર્ગણામાં મોક્ષ છે એમ કહેવાય, અને શેષ માર્ગણાઓમા મોક્ષનો અભાવ ગણાય તથા સંશિષ્યુ અને ભવ્યત્વ બે કે અયોગી ગુણુસ્થાને ^૧અપેક્ષાભેદથી શાસ્ત્રમા કહ્યું નથી તો પણ અહિ સંશિષ્યુ અને ભવ્યત્વ ^૨અપેક્ષા પૂર્વક ગ્રહણ કર્યું છે. એમ બાણુવુ.

॥ ૧ ઇતિ સત્પદપ્રરૂપણા દ્વાર ॥

દ્રવ્ય પ્રમાણુ અને ક્ષેત્ર અનુયોગદ્વાર

દ્વવપમાણે સિદ્ધા-ળં જીવદ્વવાણિ હુંતિઽળંતાણિ ।
લોગસસ અસંશિજ્જે, માગે ઇક્કો ય મવ્વેવિ ॥૪૭॥

તત્થ ય સિદ્ધા પચમગઇપ નાણે ય દસણે સમ્મે
સત્તિત્તિ સેસપસું, પપસુ સિદ્ધે નિસેદિજ્ઞા ॥ ૧૧૨ ॥

ત્યાં સિદ્ધો પચમ ગતિમાં (સિદ્ધિ ગતિમા), તથા કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન, અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ચાર માર્ગણામા સત્-વિદ્યમાન છે, અને તેથી શેષ ૧૦ મૂળ માર્ગણાઓમા (અને ૫૮ ઉત્તર માર્ગણામાં) સિદ્ધપણાનો નિગેધ જાણવો. આ સત્પદ પ્રરૂપણા પણ અપેક્ષાભેદથી યથાર્થ છે, કારણ કે અદિ સિદ્ધત્વ અવસ્થા આત્મધિને માર્ગણાઓનો પ્રરૂપણા એ પ્રમાણે જ સંભવે છે.

૧-૨ “ભવ્યપણુ એટલે મોક્ષગતિને યોગ્ય ફેરફાર પામવાપણુ” એ અર્થવાણુ ભવ્યત્વ નિશ્ચયથી મોક્ષપદ પામવાની અવસ્થાવાળા કેવલિ ભગવંતને નથી, કારણ કે જીવ કેવળજ્ઞાન પામ્યો ત્યારથી મોક્ષ પદ પામી ચૂક્યો, એમ જાણવાતું છે. તો હવે ફરીથી મોક્ષ પામવાનો સંભવ ક્યાં છે? એ અપેક્ષાએ કેવલી ભગવંતને તેમજ સિદ્ધ ભગવંતને પણ ભવ્યત્વ નથી પણ અનન્યત્વ છે. ભવ્ય સસારી જીવજ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જઈ શકે. એ અપેક્ષાએ ભવ્ય માર્ગણા સંભવે છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ

દ્રવ્યપ્રમાણે સિદ્ધાન્તાં જીવદ્રવ્યાણિ ભવન્ત્યનન્તાનિ
લોકસ્વાસંચયેષામો, પક્ષ સર્વેઽપિ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથ સહિત પદ્મછેદ

ગાથાવત્—અણંતાણિ હન્તિ સર્વે અવિ

શબ્દાર્થ :

દ્રવ્યપ્રમાણે=દ્રવ્ય પ્રમાણુ દ્વારમા	લોકસ્સ=લોકના
સિદ્ધાણ=સિદ્ધના	અસ સ્વિજ્જે=અસ ખ્યાતા
જીવદ્રવ્યાણિ=જીવદ્રવ્યો	મામે=ભાગે, ભાગમા
અણતાણિ=અનન્ત	ઇક્કો=એક સિદ્ધ
હન્તિ=છે.	સર્વેવિ=સર્વે સિદ્ધ

ગાથાર્થ :

સિદ્ધોના દ્રવ્ય પ્રમાણુ દ્વારમા-અનન્ત જીવદ્રવ્યો છે, લોકના
અસ ખ્યાતમા ભાગમા એક અને સર્વે સિદ્ધો હોય છે ॥ ૪૭ ॥

વિશેષાર્થ :

સિદ્ધના જીવો અનન્ત છે, કારણ કે જઘન્યથી ૧ સમયને
અન્તરે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ માસને અન્તરે અવશ્ય કોઈ જીવ મોક્ષે
જાય એવો નિયમ છે, તેમજ એક સમયમાં જઘન્ય ૧ તથા
ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૮ જીવો મોક્ષે જાય, એ પણ નિયમ છે, અને એ
પ્રમાણુ અનન્તકાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે માટે સિદ્ધ જીવો અનન્ત
છે (અન્યદર્શનીઓ જે સદાકાળ ધ્વિર એકજ છે એમ કહે છે તે
આ બીજા દ્વારની પ્રકૃપણાથી અસત્ય છે એમ જાણવું)

॥ હન્તિ ૨ દ્રવ્ય પ્રમાણ દ્વાર ॥

તથા સંનિપણું મનોજ્ઞાનચાળા જીવને હોય છે. અને કેવલિ ભગવતને
તથા સિદ્ધને (મતિજ્ઞાનાવરણીય હાય ચવાથી) મનોજ્ઞાનનો અભાવ છે.
તેથી સંનિ પણું નથી સંનિજીવજ કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જઈ શકે
એ અપેક્ષાએ સંનિમાર્ગણ છે.

તથા ક્ષેત્રદ્વાર વિચારતાં-સિદ્ધના જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમા રહ્યા છે, કારણ કે એક સિદ્ધની અવગાહના જઘન્યથી ૧ હાથ ૮ અંગુલ હોય, અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ એટલે ૩૩૩ ધનુષ ૩૨ અંગુલ અર્થાત્ ૧૩૩૩ હાથ અને ૮ અંગુલ એટલી ઉચી અવગાહના હોય છે અને એ ક્ષેત્ર લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલું જ છે, માટે એકેક સિદ્ધ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમા રહ્યા છે. તથા સર્વ સિદ્ધ આશ્રયિ વિચારીએ તો ૪૫ લાખ યોજનવાળી સિદ્ધશિલા પૃથ્વી ઉપર એક યોજનને અન્તે ૪૫ લાખ યોજન તિર્યક્ (આડા) વિસ્તારવાળા ૧/૬ (એક ષષ્ઠાંશ) ગાઉ ઉર્ધ્વપ્રમાણ જેટલા આકાશક્ષેત્રમાં સિદ્ધ જીવો અલોકની આદિ અને લોકના અતને સ્પર્શીને રહ્યા છે. તે સર્વ ક્ષેત્ર પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, માટે સર્વ સિદ્ધ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહ્યા છે, એ પ્રમાણે બે રીતે ક્ષેત્ર દ્વાર કહ્યું (અન્ય દર્શનીઓ જે કહે છે કે ઇશ્વર એકજ છે અને તે પણ આ સચરાચર (ત્રસ સ્થાવર તથા જડ ચેતનમય) જગતમા સર્વ સ્થાને વ્યાપી રહ્યો છે, તે આ ત્રીજા દ્વારની પ્રરૂપણાથી અસત્ય છે, એમ જાણવું)

॥ ઇતિ ૩ ક્ષેત્ર દ્વાર ॥

સ્પર્શના, કાળ અને અન્તર અનુયોગ દ્વારો.

ફુસણા અહિયા કાલો, ઇગ સિદ્ધ પડુચ્ચ સાદ્ઓળંતો
પડિવાયોભાવાઓ, સિદ્ધાણં અંતરં નત્થિ । ૪૮ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સ્પર્શનાધિકા કાલ પક્કસિદ્ધં પ્રતીત્ય સાચનન્ત
પ્રતિપાતાઽભાવતઃ સિદ્ધાનામન્તરં નાસ્તિ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથ સહિત પદચ્છેદ

ફુસણા અહિયા કાલો ઇગ સિદ્ધ પડુચ્ચ સાદ્ઓળંતો
પડિવાય અભાવાઓ સિદ્ધાણ અંતર નત્થિ ॥ ૪૮ ॥

શબ્દાર્થ.

કુસળા=સ્પર્શના	પરિજ્ઞાન=પ્રતિપાતના, પડવા
અધિયા=અધિક છે	ના (પુનઃસંસારમા આવવાના)
કાલો=કાળ	અમાવાઓ=અભાવથી
ઈંગ સિદ્ધ=એક સિદ્ધની	સિદ્ધાણ=સિદ્ધાંતને
પદુચ્ચ=આશ્રયી, અપેક્ષાએ	અતર=અન્તર
સાદ્યોળતો=આદિ અનન્ત છે	નત્થિ=નથી

ગાથાર્થ.

સ્પર્શના અધિક છે, એક સિદ્ધને આશ્રયિને સાદિ અનન્ત-કાળ છે પડવાનો અભાવ હોવાથી સિદ્ધોમા અંતર નથી

વિશેષાર્થ.

જેમ એક પરમાણુ જે એક આકાશપ્રદેશમા સમાઈ રહ્યો છે તે ૧ આકાશ પ્રદેશની અવગાહના કહેવાય, અને તે પરમાણુને ચારે દિશાએ ૪ તથા ઉર્ધ્વ અને અધ એકેક આકાશ પ્રદેશ મળી સ્પર્શેલા ૬ પ્રદેશ અને પૂર્વોક્ત અવગાહનાનો ૧ પ્રદેશ મળી ૭ આકાશપ્રદેશની સ્પર્શના કહેવાય તેમ પ્રત્યેક સિદ્ધને અવગાહનાક્ષેત્રથી સ્પર્શનાક્ષેત્ર અધિક હોય છે, તે કેવળ સિદ્ધને જ નહિ પરન્તુ પરમાણુ આદિ દરેક દ્રવ્ય માત્રને સ્પર્શના અધિકજ હોય છે એ ક્ષેત્ર સ્પર્શના (આકાશ પ્રદેશ આશ્રયિ સ્પર્શના) કહી, હવે સિદ્ધને સિદ્ધની પરસ્પર સ્પર્શના પણ અધિક છે, તે આ પ્રમાણે—

એક વિવક્ષિત સિદ્ધ જે આકાશપ્રદેશોમા અવગાહી રહેલ છે. તે દરેક આકાશપ્રદેશમા એકેક પ્રદેશની હાનિ વૃદ્ધિએ અનન્ત અનન્ત બીજા સિદ્ધ હોવો પણ તે સિદ્ધના આત્મપ્રદેશો હિનાધિક આક્રમીને અવગાહ્યા છે, તે ત્રિપમાવગાહી સિદ્ધ કહેવાય તેમજ તે સિદ્ધની અવગાહનામાં તે અને તેટલા જ આકાશપ્રદેશોમા સંપૂર્ણ અન્યુનાતિરિક્તપણે (હિનાધિકતા રહિત) બીજા અનન્ત સિદ્ધ હોવો (તે સિદ્ધને) સંપૂર્ણ આક્રમીને (સ્પર્શીને-પ્રવેશીને) અવગાહ્યા છે, તે તુલ્ય અવગાહનાવાળા સિદ્ધો સમાવગાહી કહેવાય. તે વિવક્ષિત સિદ્ધને સમાવગાહી સિદ્ધોની સ્પર્શના

ભાગ અને ભાવ અનુયોગ દ્વારા.

સર્વજિયાણમનંતે ભાગે તે, તેસિં દંસણં નાણં
ચઢ્ઠ ભાવે, પરિણામિણે અ પુણ હોઈ જીવત્તં ॥૪૧॥

અરુદ્ધ અનુવાદ

સર્વજીવાનામનન્તે ભાગે તે, તેમાં દર્શન જ્ઞાન
ધ્યાયિકે ભાવે, પારિણામિકે ચ પુનર્ભવતિ જીવત્ત્વમ્ ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:

સર્વ-સર્વ
જિયાણ-જીવોના
અણતે-અનન્તમે
ભાગે-ભાગે છે
તે-તે સિદ્ધ જીવો
તેસિ-તે સિદ્ધોતું
દસણ-દર્શન (દેવણ દર્શન)
નાણ-જ્ઞાન (દેવજ્ઞાન)

ચઢ્ઠ-ધ્યાયિક,
ભાવે-ભાવતું છે
પરિણામિણ-પારિણામિક
ભાવતું
અ-(છ દપૂર્તિ માટે)
પુણ-વળી, અને, પરન્તુ
હોઈ-છે
જીવત્તં-જીવત્ત્વ, જીવિત

અન્યથ સહિત પદ્યછેદ

તે સર્વ જિયાણ અણતે ભાગે, તેસિ દસણ નાણ
ચઢ્ઠ ભાવે, અ પુણ જીવત્તં પરિણામિણ હોઈ ॥ ૪૧ ॥

ગાથાર્થ:

તેઓ (સિદ્ધો) સર્વ જીવોને અનન્તમે ભાગે છે તેઓનું જ્ઞાન
અને દર્શન ધ્યાયિક ભાવે છે અને જીવપાણ પારિણામિક ભાવે છે

વિશેષાર્થ:

સિદ્ધ જીવો ને કે અલગ્યથી અનન્ત ગુણ છે, તો પણ
સર્વ સંસારી જીવોના અનન્તમા ભાગ નેટલા ન છે એટલું ન
નહિ, પરન્તુ—નિગોદના ને અસંખ્ય ગોણા અને એકેક ગોણામા
અસંખ્ય નિગોદ અને એકેક નિગોદમા ને અનન્ત અનન્ત જીવ

છે, તેવી એકજ નિગોદના પણ અનતમા ભાગ જેટલા ત્રણે કાળના સર્વ સિદ્ધાં છે કહ્યું છે કે—

જહા ય હોહ પુચ્છા જિજ્ઞાણ મગમિ, ઉત્તર તદ્દા
| 'દક્ષસ નિગોયસ્સવિ, અણતમાગો ડ સિદ્ધિમગો ॥ ૧ ॥

અર્થ—જીનેશ્વરના માર્ગમા--શાસનમા જ્યારે જ્યારે જીનેશ્વરને પ્રશ્ન કરીએ ત્યારે ત્યારે એજ ઉત્તર હોય છે કે-એક નિગોદનો પણ અનતમો ભાગજ મોજો ગયો છે.

॥ ઇતિ ૭ ભાગ દ્વાર ॥

૧ ઔપશમિક ભાવ--રાખમા ઢાકેલા અગ્નિ મરણી કર્મની (મોહનીય કર્મની) ઉપશાન્ત અવસ્થા (અનુદય અવસ્થા) તે ઉપશમ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મ પરિણામ તે ઔપશમિક ભાવ

૨ ક્ષાયિક ભાવ--જળથી છુઝાઈ ગયેલા અગ્નિ મરણો કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયો તે ક્ષય, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મ પરિણામ તે ક્ષાયિક ભાવ.

૩ ક્ષાયોપશમિક ભાવ--ઉદયમા પ્રાપ્ત થતા કર્મનો ક્ષય, તથા ઉદયમા નહિ પ્રાપ્ત થયેલા (થતા) કર્મોનો ઉદયના અભાવરૂપ ઉપશમ તે ક્ષયોપશમ, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મ પરિણામ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ

૪ ઔદયિક ભાવ--કર્મનો ઉદય તે ઉદય અને કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો ગતિ, લેસ્થા, કપાય, આદિ જીવ પરિણામ (જીવની અવસ્થાઓ) તે ઔદયિક ભાવ.

૫ પારિણામિક ભાવ--વસ્તુનો અનાદિ સ્વભાવ (અકૃત્રિમ સ્વભાવ અથવા સ્વાભાવિક સ્વરૂપ) તે પારિણામિક ભાવ

એ ૫ ભાવમાં ઔપશમિક ભાવ ફક્ત મોહનીય કર્મનો જ હોય, ક્ષાયિક ભાવ આઠે કર્મનો હોય, ક્ષયોપશમ ભાવ જાનાં-દર્શનાં-મોહનાં-અન્તનાં એ ૪ કર્મનો હોય, ઔદયિક ભાવ આઠે કર્મનો (તથા જીવ ગચિત ઔદારિકાદિ પુદ્ગલ રૂઢીને પણ) હોય, અને પારિણામિક ભાવ સર્વ દ્રવ્યનો હોય.

ઔપશમિક
૨

સમ્યક્ત્વ ૧

ચારિત્ર-૧

ઔદયિક
૨૧

ગતિ-૪

ક્રમાય-૪

લિંગ-૩

મિથ્યાત્વ-૧

અજ્ઞાન-૧

અસ્ય યમ-૧

સંસારિપણુ-૧

લેશ્યા-૬

ધ્યાયિક
૯

દાન લબ્ધિ

લાલ "

લોગ "

ઉપલોગ "

વીર્ય "

કેવળ જ્ઞાન

કેવળ દર્શન

સમ્યક્ત્વ

ચારિત્ર

ધાયોપશમિક
૧૮

મતિ જ્ઞાન

શ્રુત "

અવધિ "

મનઃપર્યાવ "

મતિ અજ્ઞાન

શ્રુત "

વિલિંગ જ્ઞાન

અચ્છુર્દર્શન

અચ્છુર્દર્શન

અવધિદર્શન

દાનાદિલબ્ધિ-૫

સમ્યક્ત્વ

ચારિત્ર

દેશવિરતિ

પારિણામિક
૩

જીવત્વ

લવ્યત્વ

અલવ્યત્વ

પ્રશ્ન.-સિદ્ધ પરમાત્માને જો ક્ષાયિક ભાવ છે, તો ક્ષાયિક ભાવના ૬ ભેદ હોવાને બદલે અહિં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે જ ક્ષાયિક ભાવ કેમ કહ્યા ? તથા ભગ્યત્વ (૩૫ પાંચુભિક ભાવ સિદ્ધને કેમ નહિં ?

ઉત્તર.-મૂળ ગાથામાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે જ ક્ષાયિક ભાવ સિદ્ધ પરમાત્માને કહ્યા. તે આત્માના જ્ઞાન દર્શન ગુણની મુખ્યતાએ કહ્યા છે, તથા દર્શનનો અર્થ 'સમ્યક્ત્વ પણ છે તેથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પણ ગ્રહણ કરતા શ્રી સિદ્ધમા ૩ ક્ષાયિકભાવ આ ગાથમા કહ્યા છે, તો પણ બીજા ૬ ક્ષાયિક ભાવોનો અર્થ નિષેધ ન બાળવો. જો કે શાસ્ત્રોમા એ ૬ ક્ષાયિક ભાવો માટે અમુક અમુકનો નિષેધ અને ગ્રહણ બન્યો છે, તો પણ એકદર

શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વ માટે દર્શન શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે અને ઘણા શાસ્ત્ર-ધારોએ શ્રી સિદ્ધમા એ ૩ ભાવ કહ્યા છે તેથી અહિં ગાથામાં કહેલા દંસણ પદના ૨ અર્થ કરવામાં વિરોધ નથી.

૧ નવતત્ત્વની પ્રાચીન આચાર્યકૃત અવચૂરિ. તથા સાધુરત્નસૂરિકૃત અવચૂરિ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમા સિદ્ધ પરમાત્માને ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિક દર્શન એ ૨ ભાવ જ કહ્યા છે, તેમા પણ પ્રાચીન અવચૂરિમા તો ૭ ભાવોનો સ્પષ્ટ અક્ષરોથી નિષેધ કહ્યો છે, તથા નવાગત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત નવતત્ત્વભાષ્યમા એજ ભાષ્યની યશોદેવઉપાધ્યાયકૃત વ્રતિમાં, શ્રીતત્ત્વ યોગસૂત્રમા, શ્રી આચારાગ નિયુક્તિમા અને મદાભાષ્યમા ક્ષા-જ્ઞાન ક્ષા-દર્શન અને ક્ષા-સમ્યક્ત્વ એ ભાવ કહ્યા છે, શેષ ૬ ભાવોનો સ્પષ્ટ નિષેધ કહ્યો છે. દિગંબર સપ્રદાયના તત્ત્વાર્થ ટ્રોક્વાર્તિક તથા રાજવાર્તિકમા ક્ષા-વીર્ય ૪ લબ્ધિ સિવાય ૫ ભાવ કહ્યા છે (પરંતુ દાનાદિ ૪ લબ્ધિનો અપ્પ નિષેધ નથી) કાલ લોકપ્રકાશમા મદાભાષ્ય પ્રમાણે ૩ ભાવ ગ્રહણ કર્યા છે, અને કેટલાક આચાર્યોના મતે નવે ક્ષાયિક ભાવ ગ્રહણ કર્યા છે.

એ દરેક વિસંવાદ અપેક્ષા રહિત નથી, તો પણ સંક્ષેપમા એટલું જ સમજવું કે કોઈ ભાવ મન્યપદેશપણાના (કેપચરિતપણાના) કારણથી, કોઈ ભાવ કારણભાવના કારણથી અને કોઈ ભાવ સસારી જીવના અંગે ગુણગ્રા-

દષ્ટિએ વિચારતાં તે સ્વે^૧ અપેક્ષાભેદ હોવાથી સિદ્ધ પરમાત્મામા નવેય ક્ષાયિક ભાવ હોય એમ કહેવામાં પણ સર્વથા વિરોધ નથી, માટે અપેક્ષાએ સિદ્ધમા ત્રણ અથવા નવેય ક્ષાયિક ભાવ પણ માનવા.

તથા મોક્ષે જવાને યોગ્ય હોય તે મન્ય કહેવાય અને સિદ્ધ

નવૃત્તિના કારણથી ધૃત્યાદિ કારણથી નિષેધેના છે, અને આત્માના મૂળ ચુરુરૂપ જ્ઞાન દર્શન અપેક્ષાથી પણ નિષેધાય નહી. ગ્રહણ, કારણ યોગ્ય જ્ઞાન પરિણામી પુદ્ગલ રક્ષણના ત્રિપચાળી દાનાદિક ૪ લક્ષ્ણો કર્મ-પ્રકૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં કહી છે, પુદ્ગલોના ગ્રહણ કારણનો અભાવ હોવાથી દાનાદિ કાર્યના અભાવની અપેક્ષાએ ૪ લક્ષ્ણો શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મામા નથી એમ કહી શકાય, તથા વિ નિશેષથી જે ઇચ્છતિ પ્રેરયતિ-પ્રેરણા કરે તે વીર્ય એ વ્યુત્પત્તિ લક્ષણ શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મામા પ્રેરણા વૃત્તિના અભાવે ઘટતું નથી. અથવા વીર્યનું લક્ષણ ક્રિયાપ્રવૃત્તિ તે શ્રી સિદ્ધમા નથી, તેથી સિદ્ધ પરમાત્મામાં વીર્ય નથી. એમ કહી શકાય અને તેથી જ શ્રી ભગવતી સૂત્રના પહેલા રાતકના ૮મા ઉદ્દેશમાં “સિદ્ધ્યા ણ અવિરિયા” એ સૂત્રની વૃત્તિમાં સકરુણવીર્યાભાવાદવીર્યાં સિદ્ધ્યા (=યોગ પ્રવૃત્તિરૂપ કરુણવીર્યના અભાવથી સિદ્ધો વીર્ય રહિત છે.) એમ કહ્યું છે તથા ચર્યતે ગમ્યતે અનેન નિર્વૃત્તૌ ઇતિ ચારિત્રમ્ એટલે જેનાવડે મોક્ષમા જવાય તે ચારિત્ર અથવા અષ્ટવિધકર્મચરિકીકરણાત્ ચારિત્રમ્ એટલે આઠ પ્રકારના કર્મસંગ્રહનો [કર્મસમૂહનો] નાશ કરનાર હોવાથી ચારિત્ર કહેવાય, ધૃત્યાદિ ચાગ્રિતના વ્યુત્પત્તિલક્ષણોમાનું કોન પણ વ્યુત્પત્તિલક્ષણ શ્રી સિદ્ધમા ઘટતું નથી. તેમજ ચારિત્રના ૫ ભેદોમાનો કોઈ પણ ભેદ (અર્થાત્ ક્ષાયિક યથાખ્યાત ચારિત્ર પણ) શ્રી સિદ્ધમા છે નહિ તે કારણથી શ્રી સિદ્ધમા ચારિત્રનો અભાવ છે, માટે જ સિદ્ધાન્તમા “સિદ્ધને નો ચારિતી નો અચારિતી એટલે સિદ્ધ ચારિત્રી છે એમ પણ નથી, તેમજ સિદ્ધમા ચારિત્ર નથી એમ પણ નથી” એ વચન કહ્યું છે તથા જે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો લગભગ સર્વ ચારિત્રને સમ્મત છે તો પણ કોઈ રથાને સમ્યક્ત્વનો નિષેધ પણ ઉપર ટિપ્પણીમા કહ્યા પ્રમાણે હોય તો તે સમ્યક્ત્વનો અર્થ “શ્રીવીતરાગના વચન ઉપર પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધા” એમ જાણવો, જેથી શ્રીસિદ્ધ તો પોતે વીતરાગ છે, તો એમને ખીજા કયા વીતરાગના વચનની શ્રદ્ધા ઘટી શકે? તે કારણથી ક્ષાયિક ભાવની શ્રદ્ધાના અભાવે શ્રીસિદ્ધને ક્ષાયિક

પરમાત્મા તો મોક્ષમાં ગયેલાં જ છે તો મોક્ષની હવે યોગ્યતા શી રીતે ઘડી શકે? એ અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં “સિદ્ધને નો ભવ્વા નો અભવ્વા એટલે સિદ્ધ પરમાત્મા ભવ્ય પણ નથી તેમ ભવ્ય નહિ એમ પણ (અર્થાત્ અભવ્ય પણ) નથી” એ વચન યુક્તિથી સહેજે સમજાય તેવું છે.

અલ્પબાહુત્વ અનુયોગ.

થોવા નપુંસસિદ્ધા, થી નર સિદ્ધા કમેણ સંઘગુણા
ઇઅ મુકલ્લ તત્તમેઅં, નવતત્તા લેસઓ મળિયા ॥૫૦॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

સ્તોકા નપુસકસિદ્ધા, સ્ત્રીનરસિદ્ધા ક્રમેણ સંઘગુણા
ઇતિ મોક્ષતત્ત્વમેત-ન્નવતત્ત્વાનિ લેશતો મળિતાનિ ॥ ૫૦ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

નપુસ સિદ્ધા થોવા, થી નર સિદ્ધા કમેણ સંઘ ગુણા
ઇઅ મુકલ્લ તત્તમેઅં નવ ત-તા લેસઓ મળિયા ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:

થોવા=થોડા, અલ્પ
નપુંસ=નપુંસક લિંગે
સિદ્ધા=સિદ્ધ થયેલા
થી=સ્ત્રી લિંગે
નર=પુરૂષ લિંગે
સિદ્ધા=સિદ્ધ થયેલા
કમેણ=અનુક્રમે

સંઘગુણા=સંખ્યાત ગુણ છે,
ઇઅ=એ, એ પ્રમાણે
મુકલ્લત્ત્વ=મોક્ષતત્ત્વ
પઅ=એ, એ પ્રમાણે
નવત-તા નવ તરવો
લેસઓ=લેશથી, સંક્ષેપથી
મળિયા=કહ્યા.

સમ્યક્ત્વ પણ યદી શકતું નથી એમ ભણવું, એ પ્રમાણે બનતા સુધી શાસ્ત્રના વિસવાસ પણ અપેક્ષાવાદથી સમજવા એજ શ્રાવિતેન્દ્રવચનની પરમ પવિત્ર આપના છે.

ગાથાર્થ.

નપુસક લિંગે સિદ્ધ થોડા છે. સ્ત્રી લિંગે સિદ્ધ અને પુરુષ લિંગે સિદ્ધ અનુક્રમે સખ્યાત ગુણ છે.

એ પ્રમાણે આ મોક્ષ તત્ત્વ છે.

નવતત્ત્વો દુકામાં કહ્યા ॥ ૫૦ ॥

વિશેષાર્થ.

નપુસક લિંગવાળા જીવો એક સમયમા ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ મોક્ષે જાય, માટે નપુસક સિદ્ધ અર્થ સ્ત્રીઓ એક સમયમા ઉત્કૃષ્ટથી ૨૦ મોક્ષે જાય, માટે દ્વિગુણ થવાથી સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ સખ્યાત ગુણ કહ્યા છે. અને પુરુષો એક સમયમા ૧૦૮ મોક્ષે જાય છે માટે સ્ત્રીથી પણ પુરુષસિદ્ધ સખ્યાત ગુણ જાણવા [દ્વિગુણથી ન્યુન તે વિશેષાધિક, અને દ્વિગુણ ત્રિગુણ વિગેરે તે સખ્યાત ગુણ કહેવાય] નપુસકાદિને મોક્ષ કહ્યો તે નપુસકાદિ વેદ આશ્રયિ નહિં પણ નપુસકાદિ લિંગ આશ્રયિ મોક્ષ જાણવો, કારણે કે સવેદીને મોક્ષ ન હોય

તથા અહિં ૧૦-- પ્રકારના જન્મ નપુસકોને આરિત્રનો જ અભાવ હોવાથી મોક્ષે જઈ શકતા નથી, પરંતુ જન્મ્યા બાદ કૃત્રિમ રીતે થયેલા ૬ પ્રકારના નપુસકોને આરિત્રનો લાભ હોવાથી મોક્ષે જાય છે. માટે નપુસક સિદ્ધ તે કૃત્રિમ નપુસકની અપેક્ષાએ જાણવા

એ પ્રમાણે વેદની અપેક્ષાએ પણ વેદ રહિત લિંગભેદે અલ્પવહુત્વ દ્વાર કહ્યું પરંતુ જનસિદ્ધાદિ ભેદમાં અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે -

સિદ્ધના શેષ ભેદનું અલ્પબહુત્વ.

~ ૧૦ પ્રકારના જન્મ નપુસકોનું સ્વરૂપ સ્ત્રીધર્મમિદુ વ્રતિ આદિક-
અથોથી જાણવું. તેનું સ્વરૂપ સંલેપમા પણ અદિ કહેવું યોગ્ય ધાર્યું ન
અને ૬ પ્રકારના કૃત્રિમનપુસકોના સ્વરૂપ માટે જીવો પપમી ગાથાનું ટિ
૧ સિદ્ધોના અલ્પબહુત્વનો નિયમ ધારી વિસ્તારવાળો છે,
અનેક પ્રકારનો છે તે વિસ્તાર્યાએ શાસ્ત્રાન્તરથી જાણવા યોગ્ય

- ૧—જનસિદ્ધ અર્થ, અને અજન સિદ્ધ તેથી અસંખ્યગુણા.
 ૨—અતીર્થ સિદ્ધ અર્થ, અને તીર્થ સિદ્ધ તેથી અસંખ્યગુણા.
 ૩—ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ અર્થ, તેથી અન્યલિંગ સિદ્ધ (અ) સંખ્યાત ગુણા, અને તેથી સ્વલિંગ સિદ્ધ (અ) સંખ્યાતગુણા.
 ૪—સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ અર્થ, તેથી પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ સંખ્યાત ગુણ, તેથી બુદ્ધિબોધિત સિદ્ધ સંખ્યગુણા.
 ૫—અનેક સિદ્ધ અર્થ, અને એક સિદ્ધ તેથી (અ) સંખ્યાતગુણા.

જાણવા લાયક નવતત્ત્વો જાણવાનું ફળ.

જીવાદિનવપયત્યે, જો જાણઈ તસ્સ હોઈ સમ્મત્તં
 ભાવેણ સદ્દહંતો, અયાણમાણેઽવિ સમ્મત્તં ॥ ૬૧ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જીવાદિનવપદાર્થાન્ યો જાનાતિ તસ્ય ભવતિ સમ્યક્ત્વમ્
 ભાવેન શ્રદ્ધાતોઽજ્ઞાનવત્તોઽપિ સમ્યક્ત્વમ્ ॥ ૫૯ ॥

અન્વય સહિત પદચ્છેદ

ગાથાવત્—પરંતુ તસ્સ સમ્મત્તં હોઈ ઇતિ વિશેષ

શબ્દાર્થ:

જીવાદ=જીવ વિગેરે
 નવ=નવ
 પયત્યે=પદાર્થોને, તત્ત્વોને
 જો=જો જીવ
 જાણઈ=જાણે
 તસ્સ=તે જીવને
 હોઈ=થાય છે, હોય છે

સમ્મત્તં=સમ્યક્ત્વ
 ભાવેણ=ભાવપૂર્વક
 સદ્દહંતો=શ્રદ્ધા કરતા જીવને
 અયાણમાણે=અજ્ઞાન હોતો છતો
 ઇવિ=પણ
 સમ્મત્તં=સમ્યક્ત્વ

ગાથાર્થ.

જીવાદિ નવ પદાર્થોને જે જાણે તેને સમ્યક્ત્વ હોય, જોધ વિના પણ ભાવથી શ્રદ્ધા રાખનારને પણ સમ્યક્ત્વ હોય છે

વિશેષાર્થ.

જીવ અજીવ આદિ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમવડે સમજાય છે, અને તે સમજનાર આત્માને સત્યા-સત્યનો વિવેક થાય છે, ધર્મ અધર્મ હિત અહિત (નવતત્ત્વનો જ્ઞાતા) જાણે છે, તેથી તેને સર્વાંગભાષિત વચનજ સત્ય લાગે છે, અને તેમ થતા નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ (યથાર્થ વસ્તુતત્ત્વની શ્રદ્ધા) પ્રગટ થાય છે પરંતુ જે જ્ઞાનાવરણીયનો તેવો તીવ્ર ક્ષયોપશમ ન હોય અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન ન હોય તો પણ “જં જિણેદિ પન્નત્તં તમેવ સચ્ચ”-શ્રી જિનેશ્વરે જે કહ્યું છે તેજ સત્ય” એવા અતિ દૃઢ સંસ્કારવાળા જીવને પણ (નવતત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં) સમ્યક્ત્વ અવશ્ય હોય છે.

સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તેનો સર્વથા નિશ્ચય પ્રાય અસર્વજ્ઞ જીવ જાણી શકે નહિ, પરંતુ સમ્યક્ત્વનાં જે ૬૭ લક્ષણો કહ્યા છે તે લક્ષણોને અનુસારે અનુમાનવડે જીવ સ્થુલ દૃષ્ટિએ (ઔટલે વ્યવહાર માત્રથી) પોતાના આત્મામા તેમજ પરમાં વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ કે અભાવ અનુમાનથી વિચારી શકે અથવા જાણી શકે.

સમ્યક્ત્વ ઔટલે ?

सव्वाइं जिणेसर-भासियाइ वयणाइं नन्नहा हुंति ।
इइ बुद्धी जस्स मणे, सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥ ५२ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

सर्वाणि जिनेश्वरभाषितानि वचनानि नान्यथा भवन्ति
इति बुद्धिर्यस्य मनसि, सम्यक्त्वं निश्चलं तस्य ॥ ५२ ॥

અન્યથ સહિત પદ્યછેદ

जिणेसर भासियाइ सव्वाइं वयणाइं अन्नहा न हुंति
जस्स मणे इइ बुद्धी तस्स सम्मत्तं निच्चलं ॥ ५२ ॥

શીખદાર્થ:

સન્વાહ-સર્વે (વચનો)

જિણેસર-જિનેશ્વરના

માસિયાહ-કહેલા

વચણાહ-વચનો

ન-ન

અન્નહા-અન્યથા, અસત્ય

હુતિ-હોય

ફેફ-એવા પ્રકારની

બુદ્ધિ-બુદ્ધિ

જસ્સ-જેના

મણે-હૃદયમાં મનમા

સમ્મત્ત-સમ્યક્ત્વ

નિચ્છલ-નિશ્ચલ, દ્રઢ

તસ્સ-તેને

ગાથાર્થ:

“ શ્રી જિનેશ્વરે કહેલા સર્વે (કોઈપણ) વચનો અસત્ય ન હોય ” (એટલે સર્વે વચનો સત્યજ હોય) જેના હૃદયમાં એવી બુદ્ધિ હોય તેનું સમ્યક્ત્વ દ્રઢ છે. ॥ ૫૨ ॥

વિશેષાર્થ:

અસત્ય વચન બોલવામા ક્રોધ-લોભ-ભય-હાસ્ય એ ૪ મૂળ કારણ છે, તથા લજ્જા-દાક્ષિણ્યતા-ધૃત્યા ઇત્યાદિ બીજા વિશેષ કારણો પણ અનેક છે, પરંતુ તે સર્વ એ ૪ મૂળ કારણમા અન્તર્ગત છે. શ્રી જિનેશ્વર ભગવંત રાગ દ્વેષ ક્રોધ લોભ ભય હાસ્ય ઇત્યાદિ સર્વ દુષણોથી સર્વથા રહિત છે. એક અંશ માત્ર પણ રાગ દ્વેષ આદિ દોષ રહ્યો હોય તો વીતરાગ ન કહેવાય, તો એવા શ્રી વીતરાગ ભગવત સર્વજ્ઞને અસત્ય બોલવાનું શું પ્રયોજન હોય ? માટે શ્રી વીતરાગ ભગવત જે જે વચન કહે તે તે સંપૂર્ણ સત્યજ હોય, એક પણ વચન અસત્ય ન હોય એવી દૃઢ ખાત્રી જેના હૃદયમા નિસ્કાર પામી ગઈ છે તેવા જીવને સમ્યક્ત્વ (એટલે સમ્યક્ દ્રઢતા) હોય છે અને તે પણ અતિ નિશ્ચલ (ઇન્દ્રિયજા આદિ કોઈ પણ કપટ પ્રયોગોથી ચલાયમાન ન થાય તેવું) સમ્યક્ત્વ હોય છે અન્ય દર્શનોના અનેક ચમત્કાર દેખીને પણ “ આ દર્શન-ધર્મ પણ શ્રેષ્ઠ છે ” એવો મોહ કદી ન થાય, કોઈ પણ દર્શન વીતરાગ ભગવંતના ધર્મથી ચઢિયાતું નથી એમ જાણે,

વીતરાગ લગવંતના કહેલા ધર્મ જેવો દુનિયામાં કોઈ પણ અન્ય ધર્મ થયો નથી, છે નહિ અને થશે પણ નહિ. સર્વે ધર્મોમાં જે જે કંઈ સાર-તત્ત્વ હશે અથવા કેટલાક સત્ય પદાર્થો હશે તો તે સર્વ વીતરાગના વચન-ધર્મ રૂપી સમુદ્રના જળના ઉડીને ગયેલા છાંટા સરખાજ છે. જીવનું સ્વરૂપ, કર્મનું સ્વરૂપ તથા દેવ-ગુરુ-ધર્મનું સ્વરૂપ જે વીતરાગ લગવતે કહ્યું છે તે કોઈ પણ ધર્મમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે, તથા અનેકાન્તવાદ અને સંપૂર્ણ અહિંસાદિક ધર્મો જેવા વીતરાગ લગવંતે કહ્યા છે, તેવા કોઈ પણ ધર્મમાં નથી, એવી દૃઢ ખાત્રી એજ સમ્યક્ત્વ કહેવાય. આ સમ્યક્ત્વ પોતે પદાર્થ નથી, પરંતુ જીવનો ગુણ છે.

પુનઃ મૂળ ગાથામાં સત્ત્વાઈ વચનાઈ પદ હોવાથી એમ જાણવું કે જિનેશ્વર પ્રરૂપિત સર્વે વચનો સત્ય છે એવી પ્રતીતિનું નામજ સમ્યક્ત્વ છે, પરંતુ પોતાની બુદ્ધિમાં જેટલાં યુક્તિવાળા લાગે તેટલાં સત્ય અને બીજાં વચન અસત્ય એવી પ્રતીતિવાળાને સમ્યક્ત્વ ન હોય, એટલુંજ નહિ પરંતુ એકજ વચન અથવા પદ અથવા અક્ષર ન માને, અને શેષ સર્વ વચનોનો સ્વીકાર કરે-તો પણ તે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જાણવો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—પયમવિ અસદ્દહતો મિચ્છાદિદ્દી જગ્રો મણિઓ [જે કારણથી સર્વે વચનો સદ્દહતો (સત્ય માનતો) હોય, અને એક પદ માત્રને પણ અસદ્દહતો (અસત્ય માનતો) હોય તો તે મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યો છે

તથા શ્રી જિનેશ્વર લગવંતના ધર્મને શ્રેષ્ઠ માનતો હોય, તે સાથે બીજા ધર્મો પણ સારા છે, બીજા ધર્મોમાં પણ અહિંસાદિ માર્ગ કહેલા છે, ઇત્યાદિ માનતો હોય અને મધ્યસ્થ-તટસ્થપણુ દર્શાવતો હોય તો તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાણવો, કારણ કે તે વિવેકશૂન્ય છે. છાશ અને દુધ બન્ને ઉત્તલ દેખીને બન્નેને ઉત્તલતા માત્રથી શ્રેષ્ઠ માનનાર વિવેકશૂન્યજ કહેવાય. મધ્યસ્થતા

૧ એવી મધ્યસ્થ માન્યતાવાળાને કેટલાક મિશ્રસમ્યક્દષ્ટિ કહે છે —સમજે છે, પરંતુ તે મિશ્રદષ્ટિ ન હોઈ શકે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં એ માન્યતાવાળાને અનમિશ્રહિક મિથ્યાત્વ કહ્યું છે

અને તટસ્થતા તો તે કહેવાય કે “અર્થે દર્શનો કદી સત્ય ન હોય, હશે તો કોઈ પણ એક દર્શનજ સત્ય હશે” એમ માનતો હોય, ક્યું દર્શન સત્ય તે ભલે સ્પષ્ટ ન બતાવતો હોય, પરંતુ એવી માન્યતા હોય તો મધ્યસ્થ કહેવાય, એવા મધ્યસ્થને શાસ્ત્રમા ઉત્તમ ગુણવત્ત ભદ્રકપરિણામી કહ્યો છે. એવી મધ્યસ્થતાવાળો પુનઃ “સંપૂર્ણ અહિંસાદિક માર્ગ એજ ધર્મ છે, સાંસારિક મોહની એધારહિત સર્વજ એજ દેવ હોઈ શકે, અને તે દેવના વચનમાર્ગે ચાલનાર સાંસારિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થયેલ અને તે દેવના વચનને અનુસરી ઉપદેશ આપનાર સાધુ તેજ ગુરુ હોઈ શકે” ઇત્યાદિ મોક્ષ માર્ગને અનુકુળ સંસ્કારવાળો હોય તો (તે મધ્યસ્થ પણ) સમ્યગ્ દષ્ટિ હોઈ શકે છે. આ ગાથાનો અર્થ સંપૂર્ણ નવતત્ત્વ પ્રકરણના સાર રૂપ છે, જેથી સંક્ષેપમાં એટલો ભાવ તો અવશ્ય સમજવો જોઈએ.

સમ્યક્ત્વ મળવાથી થતો લાભ.

અંતોમુહુત્તમિત્તંપિ ફાસિયં હુજ્જ જેહિં સમ્મત્તં ।
તેસિં અવહ્હપુગ્ગલ-પરિયટ્ઠો ચેવ સંસારો ॥૫૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

અન્તર્મુહૃત્તમાત્રમ્પિ, સ્પૃષ્ટ મત્તેદ યૈ સમ્યક્ત્વમ્ ।
તેષામવાધર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત્તચૈવ સંસારઃ ॥ ૫૩ ॥

અન્યથ સહિત પદ્ધતિ

જેહિં અંતોમુહુત્તમિત્તં અપિ સમ્મત્ત ફાસિયં હુજ્જ ।
તેસિં સસારો ચેવ અવહ્હપુગ્ગલ પરિયટ્ઠો ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થ:

અંતોમુહુત્ત=અન્તર્મુહૃત્ત
મિત્ત=માત્ર
અપિ=પણ
ફાસિયં=સ્પૃષ્ય
હુજ્જ=હોય
જેહિં=જે હોવાએ

સમ્મત્ત=સમ્યક્ત્વ
તેસિં=તે હોવાનો
અવહ્હ=અપાર્ધ (છેડેલો અર્ધ)
પુગ્ગલપરિયટ્ઠો=પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત
ચેવ=નિશ્ચય
સસારો=સસાર (ખાકી રહે છે)

ગાથાર્થ:

જે હવેએ અન્તર્મુદ્ધર્ત માત્ર પણ સમ્યક્ત્વ સ્પર્શ્ય હોય, તે હવેનો સસાર માત્ર અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલોજ ણાકી રહે છે ॥૫૩॥

વિશેષાર્થ.

૯ સમયનું જઘન્ય અન્તર્મુદ્ધર્ત તથા બે ઘડીમા ૧ મમં ન્યૂન કાળ તે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદ્ધર્ત, અને ૧૦-૧૧ ઇત્યાદિ સમયોથી યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદ્ધર્તી અભ્યન્તરના-મધ્યના સર્વે કાળભેદ (તેટલા ભેદવાળા-અસખ્યાત) મધ્યમ અન્તર્મુદ્ધર્ત છે, અહિં મધ્યમ અન્તર્મુદ્ધર્ત અસખ્ય સમયનું ગ્રહણ કરવું. તેવા (મધ્યમ) અન્તર્મુદ્ધર્ત માત્ર જેટલો કાળ પણ સમ્યક્ત્વનો લાભ થયો હોય તો અનેક મહા આશાતનાઓ આદિકે પાપના કારણથી કદાચ ૦ા પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો અનન્તકાળ રખડે તો પણ પુન સમ્યક્ત્વ પામી ચારિત્ર લઈ હવે મોક્ષ જઈ શકે છે. અહિં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતા જે અનિલેદ થાય છે, તે અનિલેદ એક વાર થયા બાદ પુન તેવી અનિલિ [નિગિડ રાગ દ્રેષ રૂપ ગાઠ] હવેને પ્રાપ્ત થતી જનથી. માટે તે અનિલેદના પ્રભાવે અર્ધ અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તે પણ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે. પુન જે તેવી અનેક મહા આશાતનાઓ આદિકે ન કરે તો કોઈક હવે તેજ ભવે અથવા ત્રીજે સાતમે અને આઠમે ભવે પણ મોક્ષ પામે છે. અહિં ગાથામા અપાર્ચ શબ્દ કહ્યો તે અપ એટલે વ્યતીત થયેલ છે ખેડેલો અર્ધ ભાગ જેનો એવો છેડેલો અર્ધ ભાગ તે અપાર્ચ, અથવા અપ એટલે કિંચિત્ ન્યૂન એવો અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત તે અપાર્ચ પુદ્ગલપરાવર્ત એમ બે અર્થ છે. વળી દ્રવ્યાદિ આર પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્તમાથી અહિં સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્તનો અર્ધ ભાગ જાણવો, પરન્તુ દ્રવ્યાદિ તણુનો નહિ.

~ પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ આગળ ૫૪મી ગાથાના અર્થમાં કહેવાશે

૧ અર્થાત્ એવો તંત્ર રાગદ્વા ૩૫ પગિણામ આત્માને પુન પ્રાપ્ત થતો નથી

૨ અથવા આશાતનાઓની પગને અ નેથો અવિદ સંખ્યાત ભવે પણ મોક્ષ પામે

પુદ્ગલ પરાવર્તન એટલે ?

ઉસ્સપ્પિણી અણંતા, પુદ્ગલપરિયટ્ટઓ મુણેયવ્વો ।
તેણંતાત્તીઅદ્ધા, અણાગયદ્ધા અણંતગુણા ॥૫૪॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ઉત્સર્પિણ્યોઽનન્તાઃ પુદ્ગલપરાગત્ત્વકો જ્ઞાતવ્ય ।
તેઽનન્તા અતીતાધ્ધા, અનાગતાધ્ધાનન્તગુણા ॥૫૪॥

અન્યથ સહિત પદ્મછેદ

અણતા ઉસ્સપ્પિણી પુદ્ગલપરિયટ્ટઓ મુણેયવ્વો
તે અણંતા અતીત અધ્ધા, અણંત ગુણા અણાગય અધ્ધા ॥૫૪॥

શબ્દાર્થઃ

ઉસ્સપ્પિણી=ઉત્સર્પિણીઓ

અણંતા=અનન્ત

પુદ્ગલપરિયટ્ટઓ=પુદ્ગલ પરા-
વર્ત કાળ

મુણેયવ્વો=બાણવો

તે=તે પુદ્ગલ પરાવર્તો

અણંતા=અનંત

અતીત=અતીત, વ્યતીત, ભૂત

અદ્ધા=કાળ

અણાગય=અનાગત, ભવિષ્ય

અધ્ધા=કાળ

અણંતગુણા=અનન્ત ગુણ

ગાથાર્થઃ

અનન્ત ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીનો ૧ પુદ્ગલ પરાવર્ત
કાળ બાણવો. તેવા અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્તનો અતીતકાળ, અને
તેથી અનન્તગુણો અનાગતકાળ છે. ॥૫૪॥

વિશેષાર્થઃ

સુગમ છે, તો પણ આ સ્થાને અતિ ઉપયોગી હોવાથી
પુદ્ગલપરાવર્તનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહેવાય છે

અહિં ૧આક પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્ત છે, પરન્તુ સમ્યક્ત્વ-

૧ પુદ્ગલપરાવર્ત દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી એમ ૪
પ્રકારે છે. તે પણ પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય બેદથી બે બે પ્રકારનો હોવાથી

ના સંબંધમા જે ૦૧ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાકી રહેવાનો કહ્યો છે તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત છે તેનું કિચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે--

॥ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ ॥

વર્તમાન સમયે કોઈ જીવ લોકાકાશના અમુક નિયત આકાશ પ્રદેશમા રહી મરણ પામ્યો. પુનઃ, કેટલોક કાળ વીત્યાબાદ તે જીવ સ્વાભાવિક રીતે તે નિયત આકાશપ્રદેશની પકિતમાં રહેલા સાથેના આકાશપ્રદેશમા મરણ પામ્યો, ત્યારબાદ પુનઃ કેટલોક કાળે તેજ જીવ તેજ પકિતમાં નિયત આકાશપ્રદેશની સાથેના ત્રીજા આકાશપ્રદેશમાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે વારંવાર મરણ પામવાવડે તે અસંખ્ય આકાશપ્રદેશની સંપૂર્ણ (ન્યાયી ગણતરીની શરૂઆત કરી છે. ત્યાંથી આગળની સંપૂર્ણ) શ્રેણિ-પકિત પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ તે પકિતની સાથે રહેલી બીજી ત્રીજી યાવત આકાશના તે પ્રતરમાં રહેલી સાથે સાથેની અસંખ્ય શ્રેણિઓ પહેલી પકિતની માફક મરણવડે અનુક્રમે પૂર્ણ કરે, ત્યારબાદ બીજા

૮ પ્રકારનો 'પુદ્ગલ પરાવર્ત' છે, તેમાંથી અહિં સમ્યક્ત્વના સબધમા જે ૦૧ પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહેવાનું કહ્યું છે. તે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત બન્યો. અહિં પુદ્ગલ એટલે ચૌદરાજ લોકમા રહેલા સર્વ પુદ્ગલે ને એક જ ૧ ઔદારિકાદિ કોઈ પણ વર્ગચાપણે (આહાર વિના) ગ્રહણ કરીને મૂકે તેમા જેટલો કાળ લાગે તે દ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત, લોકાકાશના પ્રદેશને એક જીવ મરણ વડે સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળનું નામ ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત, ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણીના સમયેને એક જીવ વારંવાર મરણવડે સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ થય તે કાલ પુદ્ગલપરાવર્ત, અને અસંબંધના અધ્યયસાયો એક જ ૧ પૂર્વોક્ત રીતે મરણવડે સ્પર્શી સ્પર્શીને છોડે તેમાં જે કાળ લાગે તે માત્ર પુદ્ગલપરાવર્ત, કહેવાય એમાં કંઈ પણ અનુક્રમ વિના પુદ્ગલપરાવર્તને જેમ તેમ સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકવાથી (પૂર્ણ કરવાથી) ચાર બાદર પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે, અને અનુક્રમે સ્પર્શી સ્પર્શીને મૂકવાથી ચાર સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે ચારેય પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનન્ય અનન્ત કાળચક્ર વ્યતીત થાય છે

આકાશપ્રતરની અસંખ્ય શ્રેણિઓ મરણુવડે પૂર્ણ કરે, અને તે પ્રમાણે યાવત લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રતરો ક્રમવાર પૂર્ણ કરે, અને લોકાકાશનો એક પ્રદેશ પણ મરણુવડે (નહિ પૂરાયેલો) બાકી ન રહે, એવી રીતે વિવક્ષિત એક જીવના મરણુવડે સંપૂર્ણ લોકાકાશ ક્રમવાર પૂરાતાં જેટલો કાળ (જે અનન્તકાળ) લાગે તે અનન્તકાળનું નામ ૧ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય. એવા અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત એક જીવે વ્યતીત કર્યા છે. અને ભવિષ્યમાં કરશે, પરંતુ જો અન્તર્મુઁકાળ માત્ર પણ જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તો ઉત્કૃષ્ટથી (સૂં ક્ષેં પુદ્ગલપરાં રૂપ) તે એક અનન્ત કાળમાનો અર્ધ અનન્ત કાળજ બાકી રહે કે જે કાળ વ્યતીત થયેલા કાળરૂપ મહા સમુદ્રના એક બિંદુ જેટલો પણ નથી અને જો સમ્યક્ત્વ ન પામે તો હજી ભવિષ્યમાં તે જીવને આ સંસારમાં તેથી પણ ઘણા અનન્ત સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત રજાવાનું છે જ.

વળી ભવિષ્યકાળ તે ભૂતકાળ જેટલો જ તુલ્ય નથી પરંતુ અનન્ત ગુણ છે, માટે જ મૂળ ગાથામાં કહ્યું છે કે ભૂતકાળમાં અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત વ્યતીત થયા છે, અને ભવિષ્યકાળમાં તેથી પણ અનન્તગુણા સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પું પરાં વ્યતીત થવાના છે. એટલે તે વ્યતીત થયેલા અનન્ત સૂંક્ષેંપુંપરાંથી પણ અનન્તગુણ સૂં ક્ષેં પું પરાં જેટલો ભવિષ્ય કાળ છે

પ્રસંગે સિદ્ધના ૧૫ ભેદો:—

જિણ અજિણ તિત્થઽતિત્થા, ગિહિ અન્ન સલિંગ થી
નર નપુંમા

પત્તય મયંબુદ્ધા, બુદ્ધવાહિય ઇક્કણિકા ય ॥ ૫૫ ॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જિનાજિનતીર્થાંતીર્થા, ગૃહાન્યસ્વલિદ્ગ્રામીનરનપુસકા ।

પત્યેક્કસ્વયંબુદ્ધો, બુદ્ધવોહિતૈકાનેકાશ્ચ ॥ ૫૫ ॥

અન્યથ સહિત પદ્મજેદ

જિણ અજિણ અનિત્થ તિત્થા, ગિદિ અન્ન સલિંગ થી નર નપુસા
પતોય મયંબુદ્ધા બુદ્ધ વોહિય ઇક્ક ય અણિકા ॥ ૫૫ ॥

શબ્દાર્થ:

જિણ-જનસિદ્ધ	નર-પુરુષ લિંગસિદ્ધ
અજિણ-અજન સિદ્ધ	નપુંસા-નપુંસક લિંગ સિદ્ધ
તિથ્ય-તીર્થ સિદ્ધ	પ્રત્યેક-પ્રત્યેકપુદ્ધ સિદ્ધ
અતિથ્યા-અતીર્થ સિદ્ધ	સયંબુધ્ધા-સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ
ગિહિ-ગૃહસ્થ લિંગ સિદ્ધ	બુધ્ધબોધિય-બુદ્ધ બોધિતસિદ્ધ
અન્ન-અન્યલિંગ સિદ્ધ	દ્વક્ક-એક સિદ્ધ
સલિંગ-સ્વલિંગ સિદ્ધ	અણિક્કા-અનેક સિદ્ધ
શ્રી-શ્રી લિંગ સિદ્ધ	ય-અને

ગાથાર્થ:

જનસિદ્ધ-અજન સિદ્ધ-તીર્થ સિદ્ધ-અતીર્થ સિદ્ધ-ગૃહસ્થ સિદ્ધ-અન્યલિંગ સિદ્ધ-સ્વલિંગ સિદ્ધ-શ્રીસિદ્ધ-પુરુષસિદ્ધ-નપુંસક સિદ્ધ-પ્રત્યેકપુદ્ધ સિદ્ધ-સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ-બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ-એક સિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધ એ સિદ્ધના ૧૫ ભેદ છે ॥૫૫॥

વિશેષાર્થ:

આ કહેવાતા ૧૫ પ્રકારના સિદ્ધ જો કે સર્વથા ભિન્ન ભિન્ન નથી પરંતુ એક ખીલ્લમા અન્તર્ગત છે, તો પણ વિશેષ બોધ થવા માટે ૧૫ ભેદ બુદ્ધ બુદ્ધા કહ્યા છે. ત્યા પ્રથમ એ ૧૫ ભેદનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમા આ પ્રમાણે છે-

૧ જિનસિદ્ધ-તીર્થ કર પદવી પામીને મોક્ષે જાય તે, અર્થાત તીર્થ કર ભગવંત જિનસિદ્ધ કહેવાય

૨ અજિનસિદ્ધ-તીર્થ કર પદવી પામ્યા વિના મામાન્ય દેવલિ ધર્મને મોક્ષે જાય તે

૩ તીર્થ સિદ્ધ-શ્રી તીર્થ કર ભગવંત પોતાને દેવજાન દિપ્ત થયા બાદ તુર્ત દેશના સમયે મળેલી ખેડી જે પરિવ્રજા ગણધરની તથા સાધુ-સાધ્વી-ધ્રાવક-અને ધ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે, તે શ્રી ગણધર તથા ચતુર્વિધ સંઘ તીર્થ કહેવાય છે, તે તીર્થની સ્થાપના થયા બાદ જે જીવ મોક્ષે જાય, તે ત સિદ્ધ કહેવાય.

૧૧ પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ-સધ્યાના પસંદાતા ધણિક રંગ આદિ નિમિત્તથી વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે

૧૨ સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ-સધ્યા રંગ આદિ નિમિત્ત વિના તથા ગુરુ આદિકના ઉપદેશ વિના (જાતિ સ્મરણાદિકથી પણ) પોતાની મેળે વૈરાગ્ય પામી મોક્ષે જાય તે

૧૩ બુદ્ધવોદિત સિદ્ધ-બુદ્ધ=ગુરુના વોદિત=ઉપદેશથી બોધ (વૈરાગ્ય) પામીને મોક્ષે જાય તે

૧૪ ઇકસિદ્ધ-એક સમયમાં ૧ મોક્ષે જાય તે

૧૫ અનેકસિદ્ધ-એક સમયમાં અનેક મોક્ષે જાય તે આદિ જઘન્યથી ૧ સમયમાં ૧ જીવ મોક્ષે જાય, અને ઉદ્ઘૃષ્ટથી ૧ સમયમાં ૧૦૮ જીવ મોક્ષે જાય છે, તેમાં પણ નીચેના કોષ્ટક પ્રમાણે નિયમ જાણવો

જીવ સંખ્યા

નિરંતર મોક્ષે જાય

૧ થી ૩૨	૮ સમય સુધી, ત્યાર બાદ આવડ્ય અંતર પડે
૩૩ થી ૪૮	૭ સમય સુધી . . .
૪૯ થી ૬૦	૬ સમય સુધી . . .
૬૧ થી ૭૨	૫ સમય સુધી . . .
૭૩ થી ૮૪	૪ સમય સુધી . . .
૮૫ થી ૯૬	૩ સમય સુધી . . .
૯૭ થી ૧૦૨	૨ સમય સુધી . . .
૧૦૩ થી ૧૦૮	૧ સમય સુધી . . .

૫ ઋષિશપ્ત-મુનિના સાપથી હણાયેલા પુરુષત્વવાળા, અને ૬ દેવશપ્ત-દેવના સાપથી હણાયેલા પુરુષત્વવાળા એ પ્રકારના નપુસકો વેદની મદતાવાળા હોવાથી ચારિત્ર આરાધી મોક્ષ પામી શકે છે

૧-૨ આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધમાં બોધિ-ઉપધિ-શ્રુતજ્ઞાન-વેદ-અને જિગ્નેષ તદ્વાવત પ્રયાતરથી જાણવો

એ કોષ્ટક અંક મળ્યાથી સમજી ગણવું હીક છે, કારણકે એ અંકનો સમજની ગણતરી સાથે ૩-૪ પ્રકારનો અર્થ છે, તે પ્રાયમિક અધ્યાત્મિકાને સમજવામાં હીક છે

એ પ્રમાણે અનેક સિદ્ધનો નિયમ છે. વળી સિદ્ધોનું જઘન્ય અન્તર ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ૬ માસનું છે અર્થાત્ ૬ માસ સુધી પણ કોઈ જીવ મોક્ષમાં ન જાય એમ જાને છે. ત્યાર બાદ કોઈ પણ જીવ અવશ્ય મોક્ષે જાય

તથા ઉપર કહેલા ૧૫ ભેદમાં મૂળ ભેદ વિચારીએ તો મિથ્યના ત્રણ રીતે ૨ ભેદ અને ત્રણ રીતે ૩ ભેદ હોય છે તે આ પ્રમાણે-

૧ જિનમિદ્ધ-અજિનમિદ્ધ	૧ ગૃહીલિંગ-અન્યલિંગ-સ્વલિંગ
૨ તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ	૨ સ્ત્રીલિંગ-પુરુષલિંગ નપુંસક લિંગ
૩ એકસિદ્ધ-અનેક સિદ્ધ	૩ સ્વયંબુદ્ધ-પ્રત્યેકબુદ્ધ-બુદ્ધ-ગોધિનં

એ પ્રમાણે ૬ મૂળ ભેદોની પરસ્પર અંકાતિ (એક જીવનમાં અન્તર્ગતપણું) સ્વબુદ્ધિથી યથાર્થ વિચારવી જેમજેમ અજિનમિદ્ધ તે શેષ ૧૩ ભેદે સિદ્ધ થાય, અને સ્વલિંગમિદ્ધ તે શેષ ૧૨ ભેદે સિદ્ધ થાય એ પ્રમાણે બે બે મૂળ ભેદમાંના પ્રત્યેક ભેદ શેષ ૧૩ ભેદ અને ત્રણ ત્રણ ભેદમાંના પ્રત્યેક ભેદ શેષ ૧૨ ભેદે સિદ્ધ થાય પરંતુ જિનમિદ્ધ તો સામાન્યથી શેષ ૭ ભેદે સામાન્ય પામે છે અથવા એક જીવ એક સમયે મિદ્ધના ૧૫ ભેદમાંથી ૬ ભેદ વાળો હોય છે કારણ કે તે પૂર્વોક્ત ૬ વિકલ્પમાંથી એકેક વિકલ્પ સુક્ત હોય છે જેમ ગ્રી મહાવીર સ્વામી મોક્ષે જાય તો તે જિનમિદ્ધ-તીર્થમિદ્ધ-એકાદ્રી જગ્યાથી એકસિદ્ધ-સ્વલિંગમિદ્ધ-પુરુષલિંગમિદ્ધ-અને સ્વયંબુદ્ધ મિદ્ધ એમ ૬ ભેદસુક્ત મિદ્ધ થયા

૧૫ ભેદોના દ્રષ્ટાન્તો.

જિનસિદ્ધા અરિહંતા, અજિનમિદ્ધા ય પુંડરિઅપમુહા
ગણહારિ તિત્થસિદ્ધા. અતિત્થસિદ્ધા ચ મરુદંવા ॥૫૩॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

જિનસિધ્ધા અર્હન્તો, અજિનસિધ્ધાશ્ચ પુન્ડરિકપ્રમુખાઃ
 ગણધારિણસ્તીર્થસિધ્ધા, અતીર્થસિધ્ધાશ્ચમરુદેવી ॥૫૩॥
 અન્વય સહિત પદ્યછેદ

ગાથાવત્ સુગમ છે-

શબ્દાર્થ:

જિનસિધ્ધા=જિનસિદ્ધ
 અર્હન્તા=તીર્થંકર ભગવંતો
 અજિનસિધ્ધા=અજિનસિદ્ધ
 પુન્ડરિક=પુંડરિક ગણધર
 પમુદા=વિગેરે

ગણધારિ=ગણધરે
 તિર્થસિધ્ધા=તીર્થસિદ્ધ
 અતિર્થસિધ્ધા=અતીર્થસિદ્ધ
 ચ=અને
 મરુદેવા=મરુદેવી માતા

ગાથાર્થ:

જિનસિદ્ધ તે તીર્થંકર ભગવંતો, અજિનસિદ્ધ તે પુંડરિક
 ગણધર વિગેરે, ગણધર ભગવંતો તીર્થસિદ્ધ, અને મરુદેવા માતા
 અતીર્થસિદ્ધ ॥ ૫૬ ॥

તીર્થંકર ભગવંત મોક્ષે જાય તે જિનસિદ્ધ કહેવાય, શ્રી
 ઋષભદેવ સ્વામીના પ્રથમ ગણધર પુંડરિક સ્વામી વિગેરે ગણ-
 ધરો તથા જીજ્ઞ પણ મુનિ વિગેરે તીર્થંકર પદવી રહિત સામાન્ય
 કેવલિ હોઇને મોક્ષે ગયા અને જાય છે માટે તે સર્વ અજિનસિદ્ધ
 કહેવાય, તથા તીર્થસ્થાપન વળતે ગણધરની સ્થાપના સહુથી પ્રથમ
 હોય છે, અને ત્યારબાદજ તેઓ મોક્ષે જાય છે, માટે ગણધર તો
 અવશ્ય તીર્થસિદ્ધ કહેવાય અને તે સિવાયના જીજ્ઞ સાધુ સાધ્વી
 શ્રાવક શ્રાવિકા તીર્થસ્થાપના બાદ મોક્ષે જાય તો તે પણ તીર્થસિદ્ધ
 કહેવાય. તથા આ અવસર્પિષીમાં પડેલા ભગવત શ્રી ઋષભદેવને
 કેવળજ્ઞાન થયા બાદ સમવસરણમાં દેશના ચાલુ હતી, અને તીર્થ
 સ્થાપના હજી થઈ ન હતી તેટલામાં પુત્રવિરહથી અંધ થયેલાં
 શ્રી મરુદેવા માતા હરિત ઉપર બેસી પોતાના પુત્રની ઋદ્ધિ દેખવા
 જતાં માર્ગમાજ કલ્પે વૈરાગ્યથી કેવળજ્ઞાન પામી આ ચોવીશીમાં

સર્વથી ખેડેલાં મોક્ષે ગયાં, માટે આ અવસર્પિણીમાં સર્વથી પ્રથમ અતીર્થસિદ્ધ મરદેવા માતા છે. તેવીજ રીતે પૂર્વ તીર્થ કરતું તીર્થ-શાસન વિગ્રહેદ પામ્યા ણાદ અને નવું તીર્થ હજી સ્થાપાયું ન હોય તે ખેડેલા અંતરાલ કાળમાં જે કોઈ જીવો જાતિસ્મરણાદિ વડે વેરાચ પામી મોક્ષે જાય, તે સર્વે અતીર્થસિદ્ધ કહેવાય, (એમ શ્રી પન્નવણાજીની વૃત્તિમા કહ્યું છે.)

ગિહિલિંગ સિદ્ધ મરહો, વક્કલચીરી ય અન્નલિંગમ્મિ સાહુ સલિંગસિદ્ધા, થીસિદ્ધા ચંદનાપમુહા ॥૬૭॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

ગૃહિલિંગસિદ્ધો મરતો, વક્કલચીરી ચાન્યલિન્ગે ।
સાધવ સ્વલિન્ગસિદ્ધા, શ્રીસિદ્ધાશ્ચન્દનાપ્રમુહા ॥૬૭॥

અન્યથ સહિત પદગ્રંથેદ

ગાથાવત્ સુગમ છે—

શબ્દાર્થઃ

ગિહિલિંગસિદ્ધ=ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ	સાહુ=સાધુઓ
મરહો=ભરત ચક્રવર્તિ	સલિંગસિદ્ધા=સ્વલિંગસિદ્ધ
વક્કલચીરી=વક્કલચીરી તાપસ	થીસિદ્ધા=શ્રીસિદ્ધ
ય=અને	ચંદના=ચંદનનાળા
અન્નલિંગમ્મિ=અન્યલિંગે	પ્રમુહા=વિગેરે

ગાથાર્થઃ

ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ તે ભરત ચક્રવર્તિ, તથા વક્કલચીરી અન્યલિંગે સિદ્ધ, સાધુઓ સ્વલિંગસિદ્ધ, અને શ્રીલિંગે સિદ્ધ તે ચંદનનાળા વિગેરે ॥ ૫૭ ॥

વિશંખાર્થઃ

છ ખંડના અધિપતિ ભરત ચક્રવર્તિ મ્હો નકપત્તેવના પુત્ર આ અવસર્પિણીમા ખેડેલા ચક્રવર્તિ મયા, તેંગા, આરિનાજીવ મા એક વીટી પડી જતા અગુલી શાળા સ્થિત રેખી

કે આ અગ્ર પરવસ્તુ વડેજ શોભતું છે, ઈત્યાદિ તીવ્ર ભાવનાથી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, અને ઇન્દ્રે આપેલો સાધુવેષ ગ્રહણ કરી પૃથ્વી-તલ પર વિહાર કરી અનુક્રમે નિર્વાણ પામ્યા. અહિં ભરત ચક્રવર્તિને આરિસાભુવનમાં ગૃહસ્થવેષમાંજ કેવળજ્ઞાન થયું તેથી મૃદ્ધલિ-ગસિધ્ધ કહ્યા છે.

તથા પ્રસન્નચદ્ર રાજર્ષિના ભાઈ વલ્કલચીરીનો જન્મ માતૃ પિતાએ તાપસી દીક્ષા લીધા બાદ વનમાં થયો હતો અને વલ્કલ-વૃક્ષની છાંયનું ચીર-વસ્ત્ર પહેરતા હોવાથી વલ્કલચીરી નામ થયું હતું. તે એક દિવસ પોતાના પિતાની તુબડી વિગેરે દેખીને ભતિસ્મરણ જ્ઞાન થતા પોતે પૂર્વ-ભવમાં આરિત્ર પાળ્યું હતું એમ સ્મરણ થયું, અને તે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિથી કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તેથી વલ્કલચીરી અન્યલિગસિધ્ધ છે. તેમજ શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ અષ્ટા-પદ પર્વત ઉપર ૧૫૦૦ તાપસને પ્રતિબોધ પમાડ્યો અને સર્વને કેવળજ્ઞાન થયું તેથી તે સર્વે પણ અન્યલિગસિધ્ધ કહેવાય.

તથા શ્રી જીનેશ્વર ભગવતે જેવો સાધુવેષ કહ્યો છે તેવો સાધુ વેષ અંગીકાર કરી જે સાધુઓ મોક્ષે જાય તે સ્વલિગસિધ્ધ કહેવાય.

તથા મહાવીર પ્રભુના છ માસિક અભિગ્રહને અડદના બાકળા બહોરાવી પૂર્ણ કરનાર ચપાનગરના દધિવાહન રાજાની પુત્રી વસુમતી અને બીજી નામ ચદનબાળા તેણે દીક્ષા લીધી અને તીર્થસ્થાપનામાં પ્રભુએ મુખ્ય સાધ્વી સ્થાપી તે ચદનબાળાને પોતાની શિષ્યા મૃગાવતીના નિમિત્તથી કેવળજ્ઞાન થયું તેથી ચદનબાળા સ્વીસિધ્ધ કહેવાય, તેમજ મરુદેવા માતા વિગેરે સર્વે સ્વીલિગસિધ્ધ કહેવાય.

પુંસિધ્ધા ગોયમાઈ, ગાંગેયાઈ નપુંસયા સિદ્ધા
પંત્તય-સપંબુદ્ધા, મળિયા કરકંડુ-કવિલાઈ ॥૬૮॥

૧ અદિ ગિર્ગંધ સપ્રણયનાગા સ્ત્રીને મોક્ષ માનતા નથી, તે સર્વજ વચનને અનુસારે નથી.

તથા દ્વિધિવાહન રાજના પુત્ર કરકંડુએ એક વૃદ્ધ બળદની દુઃખી અવસ્થા જોઈ વૈરાગ્ય પામી હોય કરી સ્વયંદીક્ષા તથા મુનિવેષ ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા માટે કરકંડુ આદિ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ જાણવા. અહિ સધ્યારંગ આદિ કોઈ નિમિત્તથી વૈરાગ્ય પામે તે પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય, સ્ત્રી પ્રત્યેકબુદ્ધ હોય નહિ, પરંતુ પુરુષ અથવા નપુંસક (પ્રત્યેકબુદ્ધ) હોય છે

તથા કૌશામ્બી નગરીના જીતશત્રુ રાજના કાશ્યપ પુરોહિતનો પુત્ર કપિલ ગ્રાહણ શ્રાવસ્તિ નગરીમાં ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરતાં કોઈ દાસીના સ્નેહમાં પડેલો હતો, ત્યાં ધનશ્રેષ્ઠિ પ્રભાતે સૌથી પ્રથમ જગાડનાર ગ્રાહણને જે માસા સુવર્ણ આપે છે એમ સાંભળી રાત્રે પહેલા જતાં ચોકીદારોએ પકડી રાજ સમક્ષ ઉભો કરતાં સત્ય જોલવાથી રાજાએ ઇચ્છા પ્રમાણે માગવા કહ્યું. ત્યારે બાગમા જેસી વિચાર કરી જે માસા સુવર્ણથી ચઢતાં ચઢતાં ચાલત સર્વ રાજ્ય માગવાની ઇચ્છા થતા શીઘ્ર વિચાર બદલાયો અને વૈરાગ્ય પ્રગટ થયે દીક્ષા ગ્રહણ કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા. માટે કપિલ વિગેરે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ કહેવાય.

તદ્ બુદ્ધવોહિ ગુરુવો-હિયા ય ઇગસમયે ઇગસિદ્ધા ય
ઇગસમયેઽવિ અણેગા, સિદ્ધા તેઽણેગ સિદ્ધા ય ॥૫૧॥

સંસ્કૃત અનુવાદ

તથા બુદ્ધવોહિતા ગુરુવોહિતા પક્કસમયે પક્કસિદ્ધાશ્ચ
પક્કસમયેઽપ્યનેકા . સિદ્ધાસ્તેઽનેકસિદ્ધાશ્ચ ॥૫૧॥

અન્ય સહિત પદ્મચંદ્ર

તદ્ બુદ્ધ-વોહિય ય ગુરુ વોહિયા ય ઇગ સમયે ઇગ સિદ્ધા
ય ઇગ સમયે અવિ અણેગા સિદ્ધા તે અણેગા સિદ્ધા ॥ ૫૧ ॥

તથા શ્રમણઅવસ્થામા) પણ પોતાનું આત્મગણ પ્રગટ કરી, કર્મના બન્ધન તોડી, વિભાવદશા દૂર કરી, આત્માનો સહજ સ્વભાવ પ્રગટ કરી નિર્વાણ પામી ઔદરાજ લોકના અન્તે અશય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, આજે આવી પરમ વિશુદ્ધદશા રૂપ-સિદ્ધ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને હું હજી વિભાવદશામા રમી રહ્યો છું, માટે હું પણ એવું આત્મગણ પ્રગટ કરું તો સિદ્ધ પરમાત્મા થઈ શકું, એમ સમજી આત્મા પોતાની મિદ્ધ દશા પ્રગટ કરવા અનુષ્ઠ થાય. ધન કુટુંબ શરીર આદિ બાહ્ય બન્ધનો તથા કામ ક્રોધાદિ અભ્યન્તર બન્ધનો તોડે અને પોતાનો સહજ સ્વભાવ પ્રગટ કરે તો મુક્ત થઈ પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરે, એજ આ મોક્ષતત્ત્વ જાણવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

॥ इति ९ मोक्षतत्त्वम् ॥

આ નવતત્ત્વ પ્રકરણનો વિશેષાર્થ સમાપ્ત થયો. લઘ્ય જીવોએ-
આ નવતત્ત્વનો અભ્યાસ કરી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનું સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કરી, સમ્યક્ આચાર વિચાર રૂપ સમ્યક્ ચારિત્રનું પરિપાલન કરી મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરવું, એજ આ નવતત્ત્વ જાણવાનો માર છે મનિદોષથી અથવા લેખદોષથી અથવા પ્રેમદોષથી થયેલી ભૂલ ચુકને માટે મિથ્યાદુષ્કૃત દૃષ્ટિએ છીએ, તે ગંભીર હૃદય-
વાળા સન્નનો મારા ગરબા કૃપાપાત્ર અર્થલેખક પ્રત્યે ક્ષમા આપી
મુધારી વાચશે

શ્રી જૈનશ્રેયસ્કરમણ્ડલાખ્યસંસ્થાન્તર્ગતાનેકધાર્મિકવ્યવહાર-
સંચાલકમ્ય શ્રીમહિમાનાખ્યનગરનિવાસિશ્રેષ્ઠિવર્ય
શ્રીયુતવેણીચન્દ્ર સુરચન્દ્રસ્ય સત્પ્રેરણાતો મૃગુકચ્છ-
નિવાસિ શ્રેષ્ઠિવર્ય-શ્રીયુતાનુપચન્દ્રસ્ય વિદ્યાર્થિ
ચંદુલાલેન વિરચિતઃ સંસ્થયા ચ
સંગોધિતઃ સંવધિન્તશ્ચાપ્ય શ્રી
નવતત્ત્વપ્રકરણવિશેષાર્થઃ

સમાપ્તઃ

સંસ્કૃત અનુવાદ

પ્રકૃતિ સ્વભાવ ઉક્તઃ, સ્થિતિઃ કાલાવધારણમ્ ।
અનુભાગો રસો જ્ઞેયઃ, પ્રદેશો દલસંચયઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્યથા સહિત પદ્મછેદ

પયઃ સહાવો વુત્તો, કાલાવધારણ ઠિઠ્ઠ, અણુભાગો રસો
ખેઓ, દલસંચઓ પપસો

શૃંગારાર્થઃ

પયઃ=પ્રકૃતિ	અણુભાગો=અનુભાગ
સહાવો=સ્વભાવ	રસો=રસ
વુત્તો=કહ્યો છે	ખેઓ=જાણવો
ઠિઠ્ઠ=સ્થિતિ	પપસો=પ્રદેશ
કાલ=કાળનો	દલસંચઓ=દલિકનો સમૂહ
અવધારણ=નિશ્ચય	

ગાથાર્થઃ

પ્રકૃતિ-સ્વભાવ કહ્યા છે કાળનો નિશ્ચય તે સ્થિતિ છે
અનુભાગ-રસ જાણવો, અને દલિકનો સંગ્રહ અથવા સમુદાય
તે પ્રદેશ ॥ ૩૭ ॥

વિશેષાર્થઃ

અહિ મોહકના દષ્ટાન્તે પ્રકૃતિબન્ધ આદિ આગ પ્રકારના
બન્ધતત્ત્વનુ સારૂપ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે-

૧ પ્રકૃતિબન્ધ-આત્મા સાથે બધાયેલી કાર્મણ વર્ગણા તે
કર્મ કાર્મણ વર્ગણા અને આત્માનો મળધ તે બધ.
કેન્દ્રીયણ પ્રકારનો સ્વભાવ નક્કી થવા પૂર્વક જ બધ થાય છે માટે,
તે પ્રકૃતિબન્ધ, જેમ મોહકમા મુહનો મોહક હોય, તે વાયુ હરે,
જુર આદિકનો મોહક પિત્ત હરે, અને ક્ષુધાકારી ક્રોધનો મોહક
કફ હરે, તેમ કેન્દ્રી કર્મ જ્ઞાનગુણનુ આવરણ કરે. કેઈ કર્મ
દર્શનગુણનુ આવરણ કરે. કન્યાદિ રીતે બધકાળે એક સમયમા

જુદા જુદા+ સ્વભાવ નિયત થવા. તે પ્રકૃતિબાંધ કહેવાય અહિ પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. એવો અર્થ છે ૧

૨ સ્થિતિબંધ—જે સમયે કર્મ બંધાય છે. તેજ સમયે કોઈ પણ કર્મ બંધાતા “આ કર્મ અમુક કાળ મુખી આત્મપ્રદેશો સાથે રહેશે.” એમ વખત નક્કી થવો તે સ્થિતિબંધ કહેવાય જેમ કોઈ મોદક ૧ માસ મુખી રહે છે. કોઈ મોદક ૧૫ દિવસ રહે છે. અને ત્યાર બાદ તે બગડી જાય છે. તેમ કોઈ કર્મ ઉત્કૃષ્ટથી ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ મુખી અને કોઈ કર્મ ૪૦ કોડાકોડી સાગરોપમ મુખી જીવ સાથે સ્વસ્વરૂપે રહે છે, ત્યારબાદ તે કર્મના સ્વરૂપનો વિનાશ થાય છે. તે સ્થિતિબંધ

૩ અનુભાગ વંધ—જે સમયે જે કર્મ બંધાય છે, તે કર્મનું કૃણ જીવને આડકાદકારી-શુભ, કે દુષ્કારી-અશુભ, પ્રાપ્ત થશે ? તે શુભાશુભતા પણ તેજ સમયે નિયત થાય છે, તેમજ તે કર્મ જ્યારે શુભાશુભરૂપે ઉદયમા આવે, ત્યારે તીવ્ર, મદ કે મંદતર ઉદયમા આવશે ? તે તીવ્રમદતા પણ તેજ સમયે નિયત થાય છે, માટે શુભાશુભતા અને તીવ્રમદતાનું જે નિયતપણું બંધ સમયે થવું, તે અનુભાગ વંધ, અથવા રસવંધ કહેવાય જેમ કોઈ મોદક અદ્ય વા અતિ મધુર હોય, અથવા અદ્ય વા અતિ કડવો હોય, તેમ કર્મમા પણ કોઈ કર્મ શુભ હોય, અને કોઈક કર્મ અશુભ હોય, તેમા પણ કોઈ કર્મ તીવ્ર અનુભવ આપે, કોઈ કર્મ મંદ અનુભવ આપે, એવું બંધાય છે. તેમજ કર્મનાં ઉદય-કૃણ આશ્રયિ પણ તીવ્રમદતા વિચારવી

૪ પ્રદેશવંધ—જેમ મોદકોમા કોઈ મોદક ૦૧ શેર કણિકોનો

× આઠે કર્મના આઠ સ્વભાવ આગળની ૩૮ મી ગાથામા અને આઠે કર્મના સ્થિતિબંધ ૪૦-૪૧-૪૨ મી ગાથામા કહેવાશે

૧ જે ૨ સ્થિતિ રસ અને પ્રદેશનો સમુદાય તે પ્રકૃતિબંધ એવો અર્થ પણ છે, પરંતુ અહિ તે અર્થનું પ્રયોગન નથી. તેમજ પ્રકૃતિ એટલે બેદ એવો પણ અર્થ થાય છે

૨ અહિં રસમધનું તથા પ્રદેશમધનું ક્રિયિત વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે--

(લોટનો) કોઈ મોઢક તેથી વધારે કલ્પિકનો થાય છે, તેમ બંધ સમયે કોઈ કર્મના ઘણા પ્રદેશો અને કોઈ કર્મના અલ્પ પ્રદેશો બંધાય છે, પરંતુ દરેક કર્મના પ્રદેશોની સરખી સખ્યા બંધાતી

॥ રસબંધ ॥

રાગ દ્વેષ આદિ કર્મબંધનાં કારણોથી જીવ અલબ્ધ જીવરાશિથી અનન્તગુણ અને સિદ્ધ જીવની રાશિથી અનન્તમા ભાગ જેટલા પરમાણુઓ વડે બનેયો જે એક સ્કંધ, એવા અનન્ત કર્મસ્કંધો ૩૫ કાર્મણુ વર્ગણા પ્રતિ સમયે ગ્રહણ કરે છે. તે કર્મસ્કંધના પ્રત્યેક પરમાણુમા, કપાયના હેતુ વડે, સર્વ જીવરાશિથી અનન્તગુણ રસાવિભાગ (રસાંશ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મનો રસ તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ, મન્દ, મન્દતર, મન્દતમ; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે હોય છે. ત્યાં ૮૨ પાપ પ્રકૃતિનો તીવ્ર રસ, તીવ્ર સંકલેશવડે બંધાય છે, અને ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિનો તીવ્ર રસ, તીવ્ર વિશુદ્ધિ વડે બંધાય છે અને મન્દરસ તેથી વિપરીત રીતે બંધાય છે, તે આ પ્રમાણે— શુભ પ્રકૃતિનો મન્દરસ સંકલેશવડે, અને અશુભ પ્રકૃતિનો મન્દરસ વિશુદ્ધિવડે બંધાય છે. તેની રચાપના.

પુણ્ય પ્રકૃતિનો	મન્દરસ	સંકલેશવડે	પાપ પ્રકૃતિનો	મન્દરસ	વિશુદ્ધિવડે
પુણ્ય પ્રકૃતિનો	તીવ્રરસ	વિશુદ્ધિવડે	પાપ પ્રકૃતિનો	તીવ્રરસ	સંકલેશવડે

તથા શુભ અને અશુભ પ્રકૃતિઓના ઐકર્યાનિક આદિ ચાર પ્રકારના રસબંધ, ૪ પ્રકારનાં કપાયમાંથી જે કપાય વડે બંધાય છે, તેની રચાપના

કયા કપાયવડે ?	પુણ્ય પ્રકૃતિનો	પાપ પ્રકૃતિનો
અનંતાનુબન્ધિ કપાયવડે	દ્વિર્યાનિક રસમધ	ચતુર્યાનિક રસબંધ
અપ્રત્યાખ્યાનીય કપાયવડે	ત્રિર્યાનિક રસમધ	ત્રિર્યાનિક રસબંધ
પ્રત્યાખ્યાનીય કપાયવડે	ચતુર્યાનિક રસમધ	દ્વિર્યાનિક રસબંધ
સંબંધન કપાયવડે	ચતુર્યાનિક રસમધ	ઐકર્યાનિક રસમધ

નથી, તે આ પ્રમાણે-આયુષ્યના સર્વથી અલ્પ, નામ-ગોત્રના તેથી વિશેષ, પણ પરસ્પર તુલ્ય. જ્ઞાન-દર્શન-અન્તરાયના તેથી પણ વિશેષ અને પરસ્પર તુલ્ય મોહનીયના તેથી પણ વિશેષ, અને વેદનીયના સર્વથી વિશેષ પ્રદેશો બંધાય છે. એ પ્રદેશબંધ જાણવો.

આદિ શુભ પ્રકૃતિનો એકસ્થાનિક રસબંધ હોયજ નહિ, અને અશુભમા પણ મતિઆદિ ૪ જ્ઞાનાવરણીય ૩ દર્શનાવરણીય (કિલ્લ ૦ વિના) સંજ્ઞાવલન કોષાદિ, પુરુષવેદ, અને ૫ અન્તરાય એ ૧૭ પ્રકૃતિનોજ એકસ્થાનિક રસબંધ ૯ મેં શુભસ્થાને હોય છે, શેષ અશુભ પ્રકૃતિઓનો બંધ-નયથી પણ દ્વિસ્થાનિક રસ બંધાય છે.

તથા અશુભ પ્રકૃતિનો રસ લિંબજાના રસ સરખો કડવો, એટલે જીવને પીડાકારી હોય છે અને શુભ પ્રકૃતિનો રસ શેલડી સરખો મધુર એટલે જીવને આદહાદકારી હોય છે. તે શુભાશુભ રસના જે એકસ્થાનિકાદિ ૪ ભેદ છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે-

દાખલા તરીકે-લિંબજાનો અથવા શેલડીનો સ્વાભાવિક ૩ શેર રસ તે ઇકસ્થાનિક રસ, મદ હોય છે ઉકાળીને ૧૥ (અર્ધ) રહેલ, તેવો દ્વિસ્થાનિક રસ તીવ્ર હોય છે ત્રણ ભાગ (૩ શેર) માથી ઉકાળીને ૧ ભાગ (૧ શેર) રહે, તે ત્રિસ્થાનિક રસ, તીવ્રતર હોય છે, અને ઉકાળીને ચોથા ભાગ જેટલો ૧૥ શેર રહે, તેવો ચતુસ્થાનિક રસ તીવ્રતમ હોય છે. એ ચાર ભેદ પણ પરસ્પર અનન્તગુણ તરતમતાવાળા (તદ્વાવતવાળા) હોય છે.

॥ પ્રદેશ બન્ધ ॥

લોકને વિષે-ઔદારિક-વૈકલ્ય-આહારક-તૈજસ-શ્વાસોચ્છ્વાસ-ભાષા-મન અને કાર્મણ એ ૮ જાતની પુદ્ગલવર્ગણા જીવને ગ્રહણ યોગ્ય છે, અને ૮ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણા પણ છે. તેમાં સરખી સંખ્યાવાળા પરમાણુઓના બનેલા અનેક રકંધો તે એક વર્ગણા કહેવાય, તેવી અનન્ત વર્ગણાઓ જીવ એક સમયમાં ગ્રહણ કરે છે. આદિ પ્રદેશબન્ધના પ્રસંગમા તે ૮મી કાર્મણ વર્ગણાનીજ અનન્ત વર્ગણાનો એક રકંધ. એવા અનન્ત રકંધો જીવ પ્રતિસમય ગ્રહણ કરે છે, એમ જાણવું. એ આઠેય વર્ગણા અનુક્રમે અધિક અધિક સૂક્ષ્મ છે. અને અનન્ત અનન્ત પ્રદેશો અધિક છે, પરન્તુ ક્ષેત્રાવગાહન (એકેક